

MENTO MENTOVIĆ
MIRJANA AJBL

**JEVREJI
NOVOG PAZARA
I OKOLINE**

Novi Pazar, 2019

Autori

**Mr Mento Mentović
Mirjana Ajbl**

Izdavač

**Jevrejski istorijski muzej
Savez Jevrejskih opština Srbije**

Recenzenti

**Prof. dr Hivzo Gološ
Doc. dr Ahmed Bihorac
MA Vojislava Radovanović**

Lektor

Mirjana Ajbl

Priprema za štampu

Željko Hrček

Štampa

LION, Beograd

Tiraž

300

Fotografije na koricama:

prednja: Megillat Esther, Judaica

zadnja: El Ćupri čiko, A. Nikšić

ISBN 978-86-900842-0-3 (SJO)

Izdavanje ove knjige omogućio je Savez Jevrejskih opština Srbije.

Sadržaj

PREDGOVOR	7
------------------------	----------

PRVI DEO

1. ISTORIJA NOVOPAZARSKIH JEVREJA I OKOLINE	11
NOVI PAZAR	11
SJENICA	15
RAŠKA, TUTIN I DUGA POLJANA	16
2. ŽIVOT JEVREJSKE ZAJEDNICE DO 1941. GODINE	17
JEVREJSKA OPŠTINA U NOVOM PAZARU.....	19
SINAGOGA	21
GROBLJE.....	24
OBRAZOVANJE	26
PRAZNICI, OBIČAJI I TRADICIJA.....	29
ŠABAT	30
ROŠ HAŠANA I JOM KIPUR	32
PESAH.....	32
SUKOT.....	33
PURIM.....	33
B'RIT MILA — OBREZIVANJE MUŠKOG DETETA	34
BAR MICVA I BAT MICVA.....	35
HRANA	35
SKLAPANJE BRAKA, ULOGA I STATUS JEVREJSKE ŽENE.....	37
RITUALNO KUPATILO	40
ŽALOBNI OBIČAJI	41
JEVREJSKI SIMBOLI.....	42
PORODIČNI ŽIVOT, STANOVANJE I ODEVANJE	44
JEVREJSKE PORODICE PO MESTIMA STANOVANJA	46
NOVI PAZAR	47
SJENICA	51
RAŠKA	51
TUTIN.....	51
DUGA POLJANA	51

ODEVANJE	52
DRUŠTVENI I KULTURNI ŽIVOT	54
PESME, POSLOVICE, PRIČE	57
ZABAVA.....	59
PRIVREDNI I POLITIČKI ŽIVOT	61
ZANIMANJA JEVREJA	64
POLITIČKI ŽIVOT	74
ANTISEMITIZAM; UČEŠĆE U RATOVIMA.....	74
3. OKUPACIJA I HOLOKAUST	78
NOVI PAZAR.....	78
HAPŠENJE, INTERNIRANJE I LIKVIDACIJA	83
SJENICA.....	91
RAŠKA	93
TUTIN	93
PRAVEDNICI	93
RAŠČANI SAČUVALI VETERINARA FENJEA I PORODICU	94
SPAŠAVANJE PORODICE PAPO.....	99
4. ŽIVOT POSLE OSLOBOĐENJA.....	104
POVRATAK.....	104
ODNOS PREMA JEVREJSKOJ IMOVINI.....	107
DRUGI DEO	
5. SEĆANJA I PORTRETI – KOMŠIJE IZ NAŠIH SOKAKA KOJIH VIŠE NEMA ..	113
NOVI PAZAR.....	113
RAŠKA	143
TUTIN.....	144
SJENICA.....	147
PORTRETI.....	163
6. RECENZIJE.....	179
7. IZVORI I LITERATURA	186
8. PRILOZI	
SPISAK ŽRTAVA RATA NOVOG PAZARA I DUGE POLJANE	189
SPISAK ŽRTAVA RATA SJENICE	192
SPISAK ŽRTAVA RATA TUTINA.....	193
SUMMARY.....	196

“Naziv Jevrejin potiče od hebrejske reči Ivri (ever na hebrejskom znači obala, prečanin, došljak), kasnije prenete u grčki jezik u obliku Ebraioi nakon čega dolaskom Jevreja preko Soluna reč dobija svoj slovenizirani oblik Jevreji. Reč Izraeličanin takođe korišćena na našim prostorima izvedena je iz hebrejske reči Jisraeli. U drugim jezicima slično pronalazimo nazive Israelite, Izraelas, Izrailj, isl. Naziv Čivutin ili Čifuti izveden je iz persijske reči Džuhud odakle je Turci preuzimaju kao reč C'fut. Tek odlaskom Tura-ka ovaj naziv za Jevrejina dobija negativnu konotaciju. Naziv Židov dolazi od hebrejskog imena iz starog zaveta – J'hudi. Između ostalog iz istog imena izvedena je i engleska reč Jew.”

*Savez jevrejskih opština
„Portreti i sećanja jevrejske
zajednice Srbije pre Holokausta“*

PREDGOVOR

Jevreji Novog Pazara i okoline živeli su na ovim prostorima oko 250 godina. Uživali su ravnopravnost i uzajamno poštovanje nacionalnih, verskih prava i kulture sa ostalim stanovnicima. Sa njima su delili sudbinu, trpeli bolesti, požare, poplave, gubili imovinu, učestvovali u ratovima. Jevreji su bili lojalni građani i dali su značajan doprinos privrednom i društvenom životu sredini koju su doživljavali kao svoju.

Okupacijom Kraljevine Jugoslavije nacisti su, početkom marta 1942. godine, nasilno odveli oko 300 Jevreje iz Novog Pazara i Duge Poljane na staro Sajmište u Beogradu, gde su do maja 1942. godine ugušeni u gasnom kamionu.

Upoznavanje šire javnosti sa životom Jevreja na području Novog Pazara i okoline i opisivanje tragičnih događaja koji su se dešavali u ovom kraju, početkom Drugog svetskog rata, kada je stradalo gotovo celokupno jevrejsko stanovništvo, ima za cilj očuvanje sećanja na kulturu i tradiciju Jevreja i njihovu personalizaciju, tako da se o njima ne govori kao o broju koji je stradao, već da se ukaže na to da su iza tih brojki bili ljudi koji su imali svoje živote sa svojim nadanjima, strahovima, željama. Ova knjiga ima za cilj da se sačuvaju saznanja o životu i radu ove zajednice i prenesu budućim generacijama univerzalne poruke o jednakosti, humanosti, toleranciji i kulturnim različitostima, koje bi trebalo da sprečavaju ponavljanje njihovih sudbina za bilo koga, bez obzira na nacionalnu, religijsku ili rasnu pripadnost.

Fragmenti sećanja na novopazarske Jevreje, koje su pisali Novopazarci različitih nacionalnosti, prikazanih u knjizi, imaju poseban značaj, jer gotovo sva svedočanstva i sećanja pokazuju trenutke radosti, veselja, lepote življenja, međusobnog poštovanja i prijateljstva koje je vladalo među ljudima nezavisno od njihovog nacionalnog porekla i verskog opredeljenja, ali pokazuju i iskrenu patnju i tugu zbog onoga što im se dogodilo.

Ova knjiga predstavlja doprinos istoriografiji Novog Pazara i okoline i istinitu interpretaciju sudbine novopazarskih Jevreja i doprinos borbi protiv povremenog antisemitizma i iskrivljene stvarnosti.

Autori se zahvaljuju: Istorijskom arhivu „Ras“ Novi Pazar, Muzeju „Ras“ Novi Pazar, Biblioteci „Dositej Obradović“ Novi Pazar, Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, recenzentima: prof.dr Hivzu Gološu, prof.dr Ahmedu Biševcu i Vojislavi Radovanović.

Posebno se zahvaljuju: Asimu Nikšiću i Jonuzu Škrijelju, Novopazarcima bez čije nesebične pomoći bi ova knjiga imala mnogo više nedostataka.

Autori

PRVI DEO

1.

ISTORIJA NOVOPAZARSKIH JEVREJA I OKOLINE

NOVI PAZAR

Prvi Jevreji u ovim krajevima bili su poslovni ljudi koji su kupovali i preprodavali robu i istovremeno se upoznavali sa životom ljudi i mogućnostima da se u Novom Pazaru trajno nasele.

Etnolog Tihomir R. Đorđević ističe da su Jevreji morali biti stanovnici svih većih gradova na Balkanu još u 16. veku i da se u Sarajevu pominju još 1541. godine.¹ Kako je u to vreme Novi Pazar bio važna raskrsnica Dubrovačkog, Zetskog i Bosanskog puta, izvesno je da su Jevreji bili njegovi stanovnici mnogo pre 18. veka.

Bogumil Hrabak, u svom radu: "Raški pazari" u XVI i XVII veku – II deo, naveo je da se u tridesetim godinama XVI veka pominju Jevreji u Dubrovniku od kojih je jedan živio u Novom Pazaru, Mihael Jozefov, a drugi je bio Koen iz Soluna i trgovali su sa svilom.² Antonio Mori stigao je iz Novog Pazara. Bio je smešten u Mandaricu, odakle je 20. 6. 1726. Otputovao prije isteka karantina³

U pisanim dokumentima, Jevreji iz Novog Pazara pominju se u dubrovačkim izvorima još od XVIII veka. Svi koji su posećivali Dubrovnik morali su da provedu određeno vreme u lazaretima (karantinu) koji su bili obavezna mera zaštite od unošenja i širenja zaraznih bolesti.

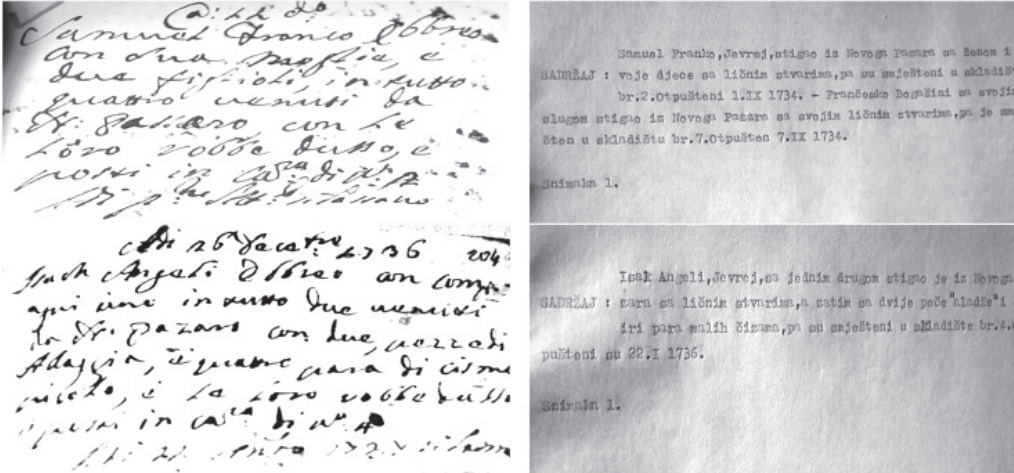
Avram Gaskon došao je iz Novog Pazara u Dubrovnik 1719. , Bahar Tolentino 1730., Samuel Franko sa ženom i dvoje dece 1734., Isak Anđelo 1736. , a David Gabaj 1750. godine.⁴

¹T. R. Đorđević, *Jevreji i Srbi za vreme prve vladavine kneza Miloša 1815-1839*, godišnjica N. Čučića, Beograd 1933.

²Državni arhiv Dubrovnik, mob, XXX, 81' i 82'.

³Državni arhiv Dubrovnik, Sanita IARNP

⁴Državni arhiv Dubrovnik, Sanita IARNP

Samuel Franko i Isak Anđelo u dubrovačkom lazaretu, 1734. i 1736. godine

U periodu od 1715. do 1755. godine dubrovačka kolonija, koja je imala veliki uticaj na ekonomski i kulturni život Novog Pazara, nije bila više aktivna kao ranije. Mada su obnovili svoju koloniju manje su se zadržavali i više su obavljali tranzitnu trgovinu. Sve više se pored dubrovačkih pojavljuju muslimanski i srpski trgovci, a pojavljuju se u većem broju i jevrejski. Naročito je u ovom period bila razvijena trgovina voskom. Za Dubrovnik se izvezio veoma kvalitetan "vosak iz Novog Pazara", a zatim su ga dubrovčani izvozili u Italiju gde se prerađivao u sveće.

Novi Pazar

Novi Pazar je osnovan u doba Osmanske carevine. Osnovao ga je Isa beg Isaković, zapovednik Skopskog i Bosanskog krajišta i Bosanski sandžakbeg. Pominje se da je i osnivač Sarajeva, Skoplja i Šapca. Novi Pazar je osnovan u blizini srednjovekovnog grada Rasa i njegovog grada Trgovišta. Godina osnivanja se pominje 1461, ali prema nekim Dubrovačkim izvorima Pazar je osnovan i ranije. Kraj je bogat prirodnim resursima. To je prostrana planinska teritorija, na kojoj se optimalno smenjuju blagi i oštri usponi, rečni useci i doline, visoravni, veliki kompleksi četinarskih šuma, prostrane livade i pašnjaci, a prostor ima izuzetno bogatu floru i faunu, obilje čiste vode, termalnih i mineralnih izvora. Od osnivanja pa za sve vreme uspona Osmanske carevine, Pazar je bio u usponu. Bio je prerastao u jedan od većih i razvijenijih gradova na relaciji Carigrad- Sarajevo- Dubrovnik. Imao je status Šehera. U njemu su naročito bili razvijeni trgovina i zanatstvo. Za sve vreme njegovog uspona, njega su obilazili znameniti ljudi, svetski putnici i putopisci. U jedno vreme se pominjalo da je Pazar bio veći od Londona. Čuveni potopisac Evlija Čelebija je 1660 godine posetio Pazar i zapisao da je isti imao veliki broj četvrti- mahala (45), kuća (3.000), dućana (1.100), džamije, hrišćanske i katoličke bogomolje, škole, tekije, musafirhane, hamame, hanove, karavan saraje, javne kuhinje, javne česme i dr. Pisao je da je imao izuzetan broj razvijenih zanata. I pored tako enormnog uspeha i razvoja, kasnije je došlo do slabljenja i zapadanja u krizu. To se naročito osetilo slabljenjem Osmanske carevine. 1689. godine grad je zadesio veliki požar, 1731. godina bila je katastrofalna, a 1760. godine harala je kuga velikih razmera. Kasnije je došlo do Austrijsko- Turskih ratova, raznih buna i ustanaka. Sve je to uticalo na pad njegove moći. U periodu između dva svjetska rata grad preživljava teške dane. Privreda je počivala na usitnjenom zanatstvu i trgovini. Industrije skoro da nije ni bilo. U drugom svjetskom ratu okupiran je 16. aprila 1941. godine od strane njemačkih fasistickih snaga. U toku rata doživio je jos jedno veliko razaranja od bombardovanja. Snage narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile su Novi Pazar 28. novembra 1944. godine. U poslijeratnoj izgradnji grad je doživio pravu renesansu na svim poljima i do današnjih dana izrasta u lijep i moderan grad u kome živi oko 110.000 stanovnika. Među najvažnije kulturno-istorijske spomenike spadaju: Petrova crkva, sagrađena u X vijeku; Đurđevi stupovi, zadužbina Stefana Nemanje, iz XII vijeka manastir Sopoćani čiji je osnivač kralj Uroš I, Gradska tvrđava sa Kulom motriljom iz XV vijeka., Hamam (kupaćilo) iz XV vijeka, Altun alem džamija iz XVI vijek, Amir-agin han iz XVII vijeka. Izvor: Muzej „Ras“.; www.mape.pravac.com, wikipedia

Srpski istoričar, Vuk Vinaver opisuje jedan pravni spor iz 1761. godine o vraćanju duga Jevrejina Danonu iz Sarajeva. U tom sporu učesnici iz Novog Pazara bili su Jevreji Judić i Avram Levi. Spor je rešen tako što je “ Juda Levi, saraf novopazarskog paše, dobio ključeve spornog bezistana”⁵

Na osnovu dubrovačkih izveštaja i podataka putopisaca može se zaključiti da su jevrejske porodice u većem broju počele da dolaze u Novi Pazar u drugoj polovini XVIII. veka iz Dubrovnika, Sarajeva i Soluna. “Prema jednom izveštaju iz 1776. godine, sinovi dubrovačkog trgovca iz Novog Pazara Luke Miljkovića ustupili su svoj bezistan u Novom Pazaru jevrejskim trgovcima.”⁶

Oko 1780. godine u Novi Pazar došle su tri porodice Jevreja: Papo, Konforti i Bahar, kojima je Ejup paša dozvolio da se bave trgovinom⁷. Oni su došli najverovatnije iz Soluna. Potvrdilo se staro pravilo kojeg su se Jevreji pridržavali prilikom

⁵V. Vinaver, Državni arhiv Dubrovnika, Div foris, str. 75.

⁶Dr E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd, 1979, str. 80.

⁷IARNP, Bećir Hodžić Šećerović, *Hronika istorija Novog Pazara (1389–1925)*.

dolaska u nove krajeve: dolazili su pojedinačno ili u malim grupama bez porodica. Proučavali su životne prilike i poslovne mogućnosti i ako bi zaključili da imaju uslove za rad i ako im je osiguran mir, sigurnost i opšta bezbednost ostajali su dva – tri meseca, a zatim ako su se odlučili da ostanu dovodili su svoje porodice.

Posle izvesnog vremena pozivali su nekog od svojih rođaka i postepeno se formirala zajednica. To je bio “recept” i za Jevreje Novog Pazara. Sve jevrejske porodice u Novom Pazaru i okolini bili su *Sefardi*⁸ (hebr. Španija), potomci proteranih Jevreja iz Španije i Portugalije. Govorni jezik bio im je “žudeo–espanjol”, odnosno mešavina hebrejskog i starošpanjolskog jezika. Taj jezik su Sefardi zvali i *Ladino*.

Jevreji koji su došli u ranijem period i zatekli se u ovim krajevima, postepeno su se asimilovali sa kulturno jačim došljacima.

U toku XIX veka bilo je više putopisaca koji su se interesovali za broj Jevreja i jevrejske porodice u Novom Pazaru. U tu svrhu nisu mogli da koriste zvanične turske popise u kojima su stanovnici Turske evidentirani samo kao Muslimani i nemuslimani. Snalazili su se na razne načine da dođu do podataka o broju Jevreja u ovim mestima. Francuz Amede Šomet (J. B. Gabriel Amédée Chaumette) ostavio je dosta iscrpne podatke u svojim beleškama iz 1807/8 godine.

Novi Pazar je tada po prostranstvu i broju stanovnika bio druga varoš bosanskog pašaluka. Od 15.000 stanovnika bilo je 5.000 Turaka, 600 Roma, 100 Jevreja, a ostalo su bili Srbi.

Austrougarski putopisac Ami Bue (Ami Boué) 1836. godine zabeležio je da je u Novom Pazaru bilo od šest do osam hiljada stanovnika, Srba pravoslavne i muslimanske vere, nešto Arnauta, Cincara, Roma i Jevreja.

Ivan Frane Jukić pisao je 1852. godine da je u Novom Pazaru bilo 20.000 stanovnika, od toga 150 srpskih domova, pet jevrejskih, a ostalo muslimanskih.⁹ Ovakvo smanjenje, u odnosu na podatke koje je dao Amede Šomet je verovatno nastalo zbog nemira 1809. godine kada se veći broj Jevreja sklonio u Sarajevo. Već 1866. godine većina se vratila što se vidi iz beležaka Rusoa koji je naveo da ih ima 200. „Prema popisu iz 1899. godine, bilo je 170 novopazarskih Jevreja (83 muških i 87 ženskih lica). Sasvim je moguće da se krajem prošlog veka nekoliko jevrejskih porodica iselilo iz Novog Pazara u Sjenicu.¹⁰

Francuski antropolog Gaston Gravje u svom putopisu 1912. godine pomenuo je da u Novom Pazaru ima oko 50 jevrejskih kuća.

⁸Pored ove grupe postoje i Aškenazi (aškenaz, hebr. Nemačka). Oni su bili nastanjeni uglavnom u srednjoj i istočnoj Evropi, a danas ih ima skoro po celom svetu. Govorni jezik im je jidiš (mešavina hebrejskog i staronemačkog sa slovenskim rečima). Živeli su u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini.

⁹Kosta Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, Beograd, 1922. str. 26-33.

¹⁰Dr Ejup Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva N. Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd, 1979, str. 98.

SJENICA

Nema tačnih podataka kada su Jevreji počeli da dolaze u Sjenicu. Najverovatnije su došli posle Drugog srpskog ustanka. Zna se sigurno da je u Sjenici 1870. godine bilo 26 jevrejskih porodica. „Te godine je Alija Tandirović – Alihodža iz Sjenice poklao sedmočlanu jevrejsku porodicu. Prvo je zaklao domaćina Moša, a posle toga ostalih šest članova porodice.

Sjenica se prvi put pominje 1253. godine u Povelji kralja Uroša Nemanjića, kao mesto na dubrovačkom putu, gdje su pristajali i plaćali carinu dubrovački trgovci.

U prvim decenijama pod Osmanlijama (XV vijek), Sjenica je istoimeni vilajet i nahija u sastavu Sandžaka Bosna, odnosno jedan u nizu hasova skopsko-bosanskog sandžak-bega i krajišnika Isa-bega Isakovića. Osmanlijski defteri (popisne knjige) iz tog perioda (1455. godine) govore da je deo sjeničke oblasti ulazio u sastav tadašnje Oblasti Brankovića.

Od 1790. do 1817. godine Sjenica je jedan od 5 kadiluka novoformiranog Novopazarskog sandžaka: Novi Pazar, Stari Vlah (Nova Varoš), Sjenica, Mitrovica i Trgovište. Zbog strateškog, vojnog i političkog značaja, tokom XIX stoljeća Sjenica je smatrana važnim odredištem, pa su prema njoj bile usmjeravane vojne i druge operacije u kojima je u više navrata stradao veliki broj ovdašnjeg stanovništva.

Godine 1835. Sjenica se pominje kao središte Novopazarskog sandžaka.

Pose Prvog balkanskog rata, 1912/13. godine, sjenički kraj je ušao u sastav Kraljevine Srbije. Sjenica je postala središte istoimenog sreza, koji je imao 26.381 stanovnika i u čijem sastavu se nalazilo 12 opština, 80 sela, 44 zaseoka i jedna varoš (Sjenica).

Izvor: www.sjenica.com

Turska vlast je osudila Alihodžu na 20 godina robije zbog ovog zločina. To nije umirilo Jevreje u Sjenici. Uplašeni ovim zločinom 25 jevrejskih porodica napustilo je Sjenicu i stiglo u Novi Pazar. Osećali su se sigurnije u ovom gradu gde ih je prihvatila rodbina i druge jevrejske porodice, koje su tu već živele¹¹.

Dvadeset godina kasnije, 1890. godine dve jevrejske porodice vratile su se u Sjenicu. Prvo je došao Danijel Montiljo sa svojom porodicom, a 1898. godine i njegov brat Samuel, takođe sa porodicom. Većina jevrejskih porodica je ostala u Novom Pazaru, a manji broj je otišao u Sarajevo i Skoplje¹².

RAŠKA, TUTIN I DUGA POLJANA

U periodu između Prvog i Drugog svetskog rata iz Novog Pazara došle su jevrejske porodice u ostala mesta Jevrejske opštine: u Rašku 1922. godine, u Tutin u periodu od 1925. do 1935. godine i u Dugu Poljanu 1930. godine.

“U Raški je osnivač porodice Papo bio Isak Papo i njegova supruga Rena. U Tutinu je osnivač porodice Izrael bio Moses (Mojsije) Izrael i njegova supruga Hana Danon. U Dugoj Poljani osnivač porodice Konforti bio je Sado Konforti i njegova supruga Duana.”¹³

¹¹Risto Jovanović, *Jevreji u Sjenici*, Novopazarski zbornik br.21, Novi Pazar, 1997. Str.158

¹²Oficir srpske vojske Todor P. Stanković boravio je u Sjenici u jesen 1898. godine. O Sjenici je, između ostalog, zabeležio i sledeće: “Sjenica ima 650 kuća od kojih je 500 Srba muhamedanaca i 147 Srba pravoslavne vere i tri kuće Jevreja. Salih Selimovic Kladnica, Sjenica, Glasnik zavičajnog muzeja, Knj. 10. (2015) str. 151-169.

¹³Miodrag Radović, neobjavljeni rukopisi

2.

ŽIVOT JEVREJSKE ZAJEDNICE DO 1941. GODINE

*„Kralj Ferdinand postupanjem prema Jevrejima nije učinio nikakvo pametno djelo, jer je svoju zemlju osiromašio, a Tursku carevinu obogatio najvrednijim elementom“
Sultan Bajazit II*

Ove proročke reči Sultana Bajazita II su se obistinile, jer su jevrejski doseljenici znatno doprineli ekonomskom razvoju turske carevine. Sa sobom su doneli svoje običaje, kulturu, tradiciju i svoj mentalitet. Razlikovali su se od ostalih stanovnika po govoru jer su međusobno govorili ladino jezikom, a koristili su jezik sredine samo koliko je to bilo nužno. Turska carevina im je garantovala građanska prava i punu slobodu kretanja i trgovanja. Jevreji su bili za to zahvalni i vraćali su to povećanje svojom lojalnošću i doprinosom razvoju trgovine i zanatstva.

U Osmanskom carstvu, prema šerijatskom pravu, Jevreji su imali određena građanska i verska prava i mogli su, kao i ostali nemuslimani, da samostalno rešavaju svoje verske, porodične i neke imovinske poslove pred svojim verskim starješinama, ili izabranim sudijama. Ova povlastica nije isključivala mogućnost da se Jevreji obraćaju i turskim sudskim organima u rešavanju poslovnih ili drugih problema. Za pravne stvari u vezi sa poslovima koje su obavljali obraćali su se kadiji. Uživali su ličnu i imovinsku sigurnost. Nisu pozivani u vojnu službu, ali su za to bili obavezni da plaćaju državi porez.

“Oko 1790. godine Novopazarski kraj je izdvojen iz bosanskog sandžaka, pa je formiran Novopazarski sandžak, kao posebna administrativno-teritorijalna jedinica u okviru bosanskog pašaluka.” ...1817. godine je ukinut i pripojen bosanskom sandžaku. ... Omer-paša Latas 1850. godine “zavodi nove administrativne celine-kajmekamluke i Novi Pazar postaje kajmekamluk sa sedištem u Sjenici”. ...Posle nekoliko administrativno teritorijalnih promena 1867. godine ponovo je formiran Novopazarski sandžak koji je prestao da postoji 1902. godine. “Tada je Novi Pazar kao kaza (srez) priključen prištinskom sandžaku. Tako je ostalo do 1912. godine”¹

¹Dr. Ejup Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd, 1979., str. 43-44.

Posle završetka Prvog balkanskog rata 1912. godine, područje Novog Pazara je oslobođeno i ušlo je u sastav Kraljevine Srbije. General Mihailo Živković, komandant Ibarske vojske, je stanovništvu pročitao zapovest kralja Petra I kojom se celokupnom stanovništvu, bez obzira na etničku i nacionalnu pripadnost, garantuje sloboda i jednakost u svemu kao i Srbima. Ubrzo se dosta izbeglica vratilo u Novi Pazar i otpočeo je oporavak posle ratnih razaranja. Vratili su se i Jevreji koji su se sklonili u Sarajevu, tako da ih je 1913. godine bilo 212.² Ovaj period je kratko trajao, jer je otpočeo Prvi svetski rat.

Sa okupacijom od strane austrougarske (1915) proglašen je „vojno generalni guverner i 15. Marta 1916. godine u njegov sastav je ušao okrug Novi Pazar (kraiskomando). Niže komande su bile sreske komande (bezirskomando), etapne stanice i žandarmerijske postaje“³. Vojne komande su rešavale sva važnija pitanja i imale celokupnu vlast. Civilna vlast u opštinama je bila sa ograničenim ovlašćenjima. Uvedene su različite takse. Slobodna trgovina hranom bila je zabranjena, vršila se rekvizicija imovine i sva naređenja su se sprovodila veoma strogo. Žandarmerija, kmetovi i begovi su sprovodili politiku odmazde. Terali su narod na prisilne radove i uzimali četvrtinu. Deca su morala da uče latinski i nemački jezik.

Odnos novih austrougarskih vlasti prema jevrejskom stanovništvu bio je podnošljiv. “Otud dolazi da su Jevreji u okupiranoj Srbiji mogli da nastave da žive u jednoj prilično bezbednoj atmosferi, u nekim sferama, recimo trgovačkim, čak i povlašćenoj”⁴.

Oslobođenjem u Prvom svetskom ratu i formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine započeo je period velikih društveno – ekonomskih i političkih promena u Novom Pazaru i okolini. Vekovna zaostalost ovih krajeva je uticala na to da se ovim promenama nisu za kratko vreme mogli postići veći rezultati.

Period između dva rata (1919–1941.) obeležen je niskim stepenom razvoja proizvodnih snaga. Industrijska proizvodnja skoro da nije postojala. Modernih puteva nije bilo. Trgovina je služila prvenstveno za snabdevanje sela artiklima široke potrošnje i otkup tržišnih viškova stoke. Znatan deo stanovništva činila je sezonska radna snaga u građevinarstvu. Bilo je dosta siromašnih ljudi. Broj Jevreja se održavao, čak se i povećao.“⁵

Potpisivanje Trojnog pakta Kraljevine Jugoslavije i Nemačke (25. marta 1941.) zabrinulo je Jevreje. U Novom Pazaru su organizovane velike demonstracije protiv Trojnog pakta. Istoga dana predsednik Odbora jevrejske opštine Leon

²*Pinkas Jevrejskih opština Jugoslavije*, Jad Vašem, prevod Eugen Verber, 1988. god.

³Miloljub Arsić, IAK, *Org. i funk. okupatorske vlasti u Srezu Studeničkom 1916-1918*. Baština br. 5 str. 171.

⁴Miloš M. Damjanović Univerzitet u Prištini – Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica, i Bojan Đokić Muzej žrtava genocida Beograd :*Rabini Kraljevine Srbije tokom Prvog svetskog rata*, str. 2.

⁵Najtačniji podaci o broju Jevreja u Novom Pazaru, Sjenici, Raški i Tutinu sadržani su u statističkim popisima stanovnika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921., kada ih je bilo (207) i Kraljevini Jugoslavije 1931, kada ih je bilo (250). Ovi popisi vršeni su po srezovima. Tada su obuhvaćeni Deževski, Studenički i Štavički srez u kojima su živeli Jevreji. Oni su u popisima prikazani kao stanovnici izraelske vere.

Bahar hitno je sazvao sednicu na kojoj su razmatrana tri pitanja: situacija u gradu, obilazak jevrejskih porodica i čuvanje njihove imovine. Bahar je dao i kraće obrazloženje za svako od ovih pitanja. Predložio je, što su članovi Odbora odmah prihvatili, da svi članovi obiđu jevrejske porodice u Novom Pazaru, Sjenici i drugim mestima, da sa njima razgovaraju o aktuelnim pitanjima koja su bila na dnevnom redu sednice Odbora i posavetuju ih da budu vrlo obazrivi, budni i da u najvećoj tajnosti počnu da skrivaju svoju robu i druge vrednosti koje poseduju. Posebno je naglašeno da stalno imaju u vidu sve organizovaniju aktivnost „pete” kolone u gradu, čiji je jedan od zadataka bio da prate ponašanje Jevreja u svim mestima.

Na kraju sednice predsednik Leon Bahar je obavestio članove Odbora da je na ušću Jošanice u reku Rašku nađeno telo ubijenog Jevrejina, rezerviste vojske Kraljevine Jugoslavije. Predloženo je da se o tome obaveste sve jevrejske porodice. Sve do kapitulacije Novog Pazara Odbor je bio u stalnom zasedanju. Za obilazak jevrejskih porodica u Raški i Dugoj Poljani, gde nije bilo odbornika Jevrejske opštine, Odbor je zadužio predsednika i potpredsednika.

Kada je grad okupiran 1941. godine Jevrejska opština se našla prostorno razdeljena na dve okupacione zone: nemačku i italijansku. Novi Pazar, Raška i Duga Poljana ušli su u nemačku, a Sjenica i Tutin u italijansku zonu. Bio je to početak kraja Jevrejske veroispovedne opštine Novi Pazar. “Njen konačni kraj usledio je kada su Jevreji proterani iz Novog Pazara 1942. godine i likvidirani na Starom beogradskom sajmištu. Od ukupnog broja Jevreja (305) koji su živeli u mestima jevrejske opštine Novi Pazar likvidirano je poginulo i u logorima ubijeno 238, a 67 je preživelo”⁶.

JEVREJSKA OPŠTINA U NOVOM PAZARU

Svuda gde su se Jevreji naseljavali u većem broju formirali su svoju opštinu. Ona nije bila organ vlasti ali za Jevreje bila je uvek i mnogo više od toga: kohezioni snaga koja ih je okupljala, mobilisala i motivisala da izvršavaju verske, porodične, i građanske obaveze. Svojim ponašanjem, radom i načinom života Jevreji su savešno i odgovorno sve svoje obaveze izvršavali. Poslovanje je bilo uređeno Statutom i vođena je knjiga opštinskih zapisnika – *Pinkas*. Opština je svojim članovima obezbeđivala verske obrede u sinagogi, vodila matične knjige i zastupala njihove interese pred organima vlasti.

Jevreji u Novom Pazaru imali su svoju opštinu (*kehilu*). Zvaničan naziv bio je: Jevrejska veroispovedna opština Novi Pazar. Život u jevrejskoj opštini odredio je, ne samo njihov pravni i društveno-politički status, već i njihovu sudbinu. Predstavljali su progresivnu snagu, koja je doprinela privrednom i kulturnom uzdizanju grada, održavajući dobre odnose sa ostalim stanovnicima.

Na osnovu podataka putopisaca, koji se odnose na dolazak Jevreja u ovaj grad, pretpostavlja se da su svoju opštinu u Novom Pazaru osnovali sredinom 18. veka,

⁶Miodrag Radović, *neobjavljeni rukopisi*.

u vreme turske vlasti. Opština je obuhvatala samo Novi Pazar. Postojala je za vreme Kraljevine Srbije od oktobra 1912. do oktobra 1915. godine, kada je Novi Pazar okupiran od strane austrougarske (1915. do 1918. godine). Sledeći period života i rada ove opštine je nastavljen od 1918. do 1929. godine u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

U drugoj polovini 19. veka u sastav Jevrejske opštine ušla je Sjenica. Kasnije, u periodu između dva svetska rata, u sastav Opštine ušle su Raška 1922; Tutin 1925. i Duga Poljana 1930. godine. Opština je radila do okupacije grada 17. aprila 1941. godine u Kraljevini Jugoslavije, kada je njeno postojanje nasilno prekinuto.

U ovom periodu "predsednici opštine su bili: Hezki Bahar – Čelebon (1857)⁷; Menahem Montija (1921); Samuel Bahar (1922); Moric Papo (1925); i Samuel Konforti (1935). Te godine Samuel Konforti je preminuo i za predsednika je (1936). godine izabran Leon Bahar. Za raspravljajanje bračnih odnosa bio je formiran Bet-Din – sud koji je bio sastavljen od tri uvažena člana Jevrejske zajednice. Protiv njegove presude nije bilo pravnog leka"⁸.

U periodu između dva svetska rata izbori za Jevrejsku opštinu održavani su svake četvrte godine. Prvi izbori održani su 1919, a poslednji 1939. godine, kada je za predsednika izabran u drugom mandatu Leon Bahar.⁹

Odbor Jevrejske opštine najčešće je razmatrao i rešavao ova pitanja: učešće Jevreja na opštinskim i poslaničkim izborima, saradnja sa organima vlasti, saradnja sa verskim zajednicama, organizovanje verske nastave za đake, školovanje dece, školovanje rabina, vođenje matičnih knjiga, pomoć jevrejskim društvima, rešavanje problema starijih domaćinstava, pomoć siromašnim porodicama i učešće u komunalnim akcijama. U toku 1936. godine, opštinski odbor je doneo tri važne odluke: da se ogradi, uredi i čuva Jevrejsko groblje u Potoku, izgradi nova sinagoga i podigne opštinski dom.

Izrada projekta za izgradnju nove sinagoge i opštinskog doma poverena je inženjeru Mihailu Balašovu, zaposlenom u odboru Opštine Novi Pazar. Njemu su pomagali rabin Cadik Konforti, predsednik Leon Bahar i službenik Jevrejske banke Danon Josif, koji je honorarno vodio finansijske poslove Opštine i u isto vreme bio njen potpredsednik. Uporedo sa izradom projekta prikupljana su sredstva za izgradnju sinagoge i opštinskog doma.

Svi kojima su ovi poslovi povereni radili su savesno i odgovorno. Uz zalaganje odbornika, na čelu sa predsednikom Leonom Baharom, do kraja 1938. godine sve je bilo spremno, tako da je izgradnja ovih objekata mogla da otpočne. Na žalost, do toga nije došlo jer se međunarodna situacija u svetu sve više pogoršavala. Izgradnja objekata odložena je za neka bolja vremena, koja za Jevreje ovog kraja nikada nisu došla.

⁷Za period od 1858. do 1921. godine nema podataka.

⁸Miodrag Radović, *neobjavljeni rukopisi*.

⁹U službenom listu SJVO objavljeno je da je 1939., izabrana opštinska uprava na čelu sa Leon Baharom, potpredsednik – Josef M. Danon, blagajnik Jakov J. Bahar i članovi: Rahamim Mentović i Jakov H. Papo.

Aprila i maja 1937. godine sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ) David Levi, po službenoj dužnosti, posetio je nekoliko jevrejskih zajednica južne Srbije, među njima i Jevrejsku veroispovednu opštinu u Novom Pazaru. U izveštaju je između ostalog zabeleženo:

“Jevrejska veroispovedna opština u Novom Pazaru je jedna od najbolje vođenih opština. Jedno s toga što ima na čelu čoveka koji je sklon naprednim shvatanjima, a drugo što administraciju vodi stručno lice, jedan bankarski činovnik, koji je honorisan za sekretarski rad.

Kada sam u drugim mestima govorio o radu u toj opštini i gotovosti opštinaru da doprinesu znatne žrtve za poboljšanje svešteničke i veroučiteljske službe, rečeno mi je da to dolazi otuda što Novi Pazar stoji više pod uticajem Bosne, gde je i u manjim opštinama veoma razvijena svest opštinaru (npr. Visoko, Rogatica, Višegrad itd.), dok u ostalim južnosrbijanskim opštinama još vlada stari mentalitet, nasleđen od turskog vakti.¹⁰”

U službenom listu SJVO KJ objavljena je odluka da se od 1. Januara 1939. godine uspostavlja nova teritorijalna nadležnost veroispovednih opština u Kraljevini Jugoslaviji, prema kojoj je JVO Novi Pazar obuhvatala: “Novi Pazar, te sre zove Deževski, Štavički, Bjelopoljski, Sjenički, Mileševski, Novovaroški, Moravički, Studenički, Kopaonički i Župski”.¹¹ „Uoči Drugog svetskog rata Jevrejska opština imala je 70 porodica sa 305 članova. U Novom Pazaru živela je 61. porodica sa 247 članova, u Sjenici četiri sa 31. članom, Raški dve porodice sa osam članova, Tutinu takođe dve porodice sa devet članova i Dugoj Poljani jedna porodica sa 10 članova.

Jevrejska opština Novi Pazar je imala 49 odbornika, među kojima 46 iz Novog Pazara, dva iz Sjenice i jednog odbornika iz Tutina. Raška i Duga Poljana nisu imali svoje odbornike već su njihove interese zastupali rođaci iz Novog Pazara. Među 49 odbornika ove opštine bile su i tri žene.”¹²

SINAGOGA

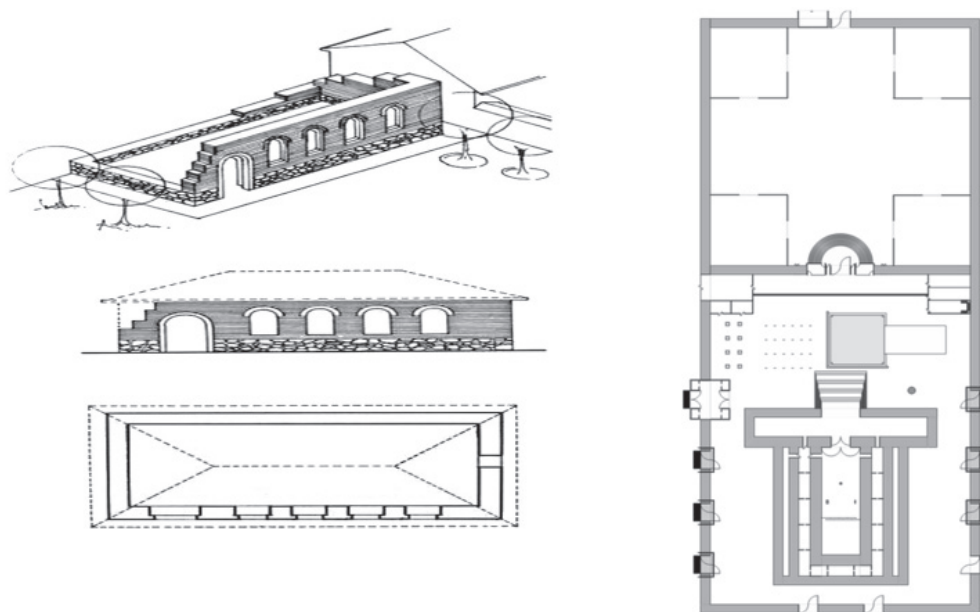
Pobožni Jevreji imali su svoju bogomolju, sinagogu koju su zvali *havra*. Ona je bila centar religioznog, društvenog i obrazovnog života. Sinagoga (špan. *kal*), (hebr. *bet hakneset*) je bila sagrađena 1857. godine i nalazila se na Jaliji, u Podhamamu, pored reke Raške, blizu centra grada. Izgradnja sinagoge počela je i završila se u toku mandata predsednika Jevrejske opštine Hezkije Bahara — Čelebona. U nju se ulazilo s južne strane. Bila je od ćerpića i visoka, tako da je spolja izgledala kao da je zgrada na dva sprata. Glavna dvorana bila je dugačka oko 20 metara. U sredini je bila uzdignuta platforma (*Teva, Bima*), sa koje se čitala *Tora*), a ispod nje-

¹⁰Zeni Lebl, *Do konačnog rešenja-Jevreji u Srbiji*, David Levi, sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Izveštaj Izvršnom odboru 1937, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 130.

¹¹JIM, Beograd.

¹²Miodrag Radović, *neobjavljeni rukopisi*.

nih stepenica bila je (*Geniza*)¹³. Na istočnom zidu nalazio se (*Aron hakodeš* – *Sveti orman* za smeštaj *Tore*). Na maloj galeriji (*la znogita*), duž severnog zida bila je ograda sa drvenim rešetkama iza koje su se molile žene. One nisu imale obavezu da učestvuju u molitvama ako to same nisu želele. Pored ove dvorane postojala je još jedna prostorija gde su se održavali sastanci i sednice Jevrejske opštine i gde su deca učila versku školu. Ova prostorija je korišćena i kao čitaonica. Sredstva za njen rad su bila skromna i finansirala se iz dobrovoljnih priloga i poklona. U prilogu je data hipotetička rekonstrukcija Novopazarske sinagoge.¹⁴

Sinagoga – hipotetička rekonstrukcija

Sinagoga je bila centar religioznog, obrazovnog, društvenog i moralnog života. Svakog petka uveče i subotu ujutro, kao i za vreme praznika, obavezno se išlo u sinagogu. Svi su dolazili svečano obučeni. Muškarci su pokrivali glavu, a žene su nosile marame. Za vršenje verske službe bilo je neophodno da se skupi deset odraslih muškaraca (*minjan*). Svaka radost ili žalost, ili događaj od većeg značaja obeležavali su se u sinagogi. Poslužitelj (*šamaš*) je posle jutarnje službe za Šabat skupljao dobrovoljne priloge. Ko nije imao, šamaš bi zabeležio iznos koji je član zajednice naveo da želi da priloži, i u toku nedelje sakupljao obilazieći ih po kućama ili

¹³Geniza: prema jevrejskom običaju sve što se od pisanih svetih knjiga, spisa ili stvari nalazilo u upotrebi, a sadrži reč Božju ne sme se bacati nego se skuplja i kada se sakupi veća količina onda se pohranjuje u jedno skrovište koje se zove geniza. Prema verovanju, stare knjige, kao i ljudi, imaju duh i kada ostare sahranjuju se.

¹⁴J. Nešković, *Stara čaršija u Novom Pazaru*, ZZSK Kraljevo, 1988.

radnjama. Rabini¹⁵ su kao duhovne vođe i sudije u mnogim sporovima imali veliki duhovni, moralni, kulturni, ali i ekonomski uticaj na život zajednice. Sporovi su se uspješno rešavali, jer su se rabini pozivali na verske običaje i propise sa komentarijima. Stranke su najčešće bile zadovoljne.

Uporedo sa izgradnjom ovog verskog objekta u Novom Pazaru podignuta je i ćuprija (most) na reci Raški. Ćuprija je povezivala centar grada sa Podhamamom, delom grada u kojem je živeo veći broj jevrejskih porodica. Napravljena je u neposrednoj blizini sinagoge, oko 70 metara nizvodno od glavnog gradskog mosta. Novopazarci su je zvali „jevrejska“, „jahudijska“ ili „čifutska“ ćuprija, a Jevreji „el ćupri čiko.“ Srušena je zbog zatvaranja Ulice cara Lazara (sada Svetozara Markovića), u toku izgradnje Doma kulture u Novom Pazaru 1960. godine.

El ćupri čiko – Čifutska ćuprija

Za vreme okupacije organi albanske vlasti u gradu smestili su u sinagogu izbeglice iz Bosne.

Početkom novembra 1944. godine, zbog velike koncentracije nemačkih jedinica i njihove ratne tehnike u povlačenju, saveznička avijacija je tri puta bombardovala Novi Pazar. Prilikom prvog bombardovanja sinagoga je znatno oštećena.

¹⁵U jevrejskoj tradiciji rabin je svešteno lice, učitelj i duhovni vođa date zajednice, koji vodi odrasle i decu kroz upoznavanje i učenje religioznih tekstova. Rabin takođe može voditi (pevati i izgovarati) molitve i reprezentovati jevrejsku zajednicu u širem društvenom kontekstu, mada on na to ne polaže veće ili drugačije pravo od ostalih članova zajednice.

Posle oslobođenja, prostorije sinagoge i Jevrejske opštine koristio je Sekretarijat za unutrašnje poslove Sreskog narodnog odbora Deževskog sreza.

Hroničar Asim Nikšić je napisao: "Ćifutska ćuprija je bila locirana nekih stotinak metara ispod Velike ćuprije. Dosta je imala značaja kao jaka komunikacija u prelasku iz jednog dela grada u drugi. Ćuprija je povezivala delove ulice Cara Lazara. Ova ulica je nestala izgradnjom Radničkog univerziteta i jednog dela gradskog trga u periodu 1959-1961 g. Ulica Cara Lazara se prostirala od Arap džamije do zgrade Čavića, koja je nekada bila škola, a kasnije upravna zgrada "Uniprom".

Ćifutska ćuprija je dobila naziv po Jevrejima, koje su Pazarci nazivali Ćifutima, i oni su u dosta velikom broju na ovom području imali imovine, kako poslovnih tako i stambenih objekata. U njenoj neposrednoj blizini imali su Sinagogu- Havru. Ova bogomolja je dugo odoljevala zubu vremena. Stariji građani se nje sećaju."

Izvor: Facebook.com, 10. 2. 2017.

Nekoliko godina kasnije ugostiteljsko preduzeće „Lipa“ adaptiralo je zgradu u gradsku vešernicu.

U prošlosti stecište radosti, tuge i čežnje, stara sinagoga je preživela i ostala na svom mestu. Opljačkana, oštećena, ali prkosna i gorda na svoju misiju bila je nemi svedok nestanka jevrejske zajednice sve do u "jesen 1979. godine, kada je u velikoj poplavi zauvek nestala."¹⁶

GROBLJE

Na jevrejskom groblju u Kovačićima Sarajevo „Iza tih reči i slova nazirem mali i živi sefardski svet iz našeg detinjstva. Trgovci sa visokim fesovima na glavi, pogнутe nosače, sitne prodavce, zanatlije na ćepencima, njihove stare žene još u sefardskoj orijentalnoj nošnji, njihovu decu, dobro odevenu, bogatašku, i bednu, mršavu sirotinjsku. Osećam miris njihovih avlija i čujem njihove žive, grlene španske uzvike, izmešane našim rečima. Svet kojeg više nema. A da ga nema, to kazuje i ovo groblje živim znacima i vidljivim tragovima velike drame jednog naroda“.

Ivo Andrić

Sastavni deo života i opstanka Jevreja na nekom području bila su groblja. Zato su u jevrejskoj tradiciji i terminologiji – groblja izuzetne svetinje i nazivaju ih kućama večnosti (hebr. *bet olam*), kućama mrtvih (hebr. *bet kevarot*) ili kućama života, (hebr. *bet hajim*).

Doseljavanjem u Novi Pazar Jevreji su koristili Grčko groblje u Svojboru, sve dok nisu obezbedili svoje u mahali Potok¹⁷. Nije poznato kada je ovo groblje nastalo, ali se prema natpisima na grobovima može zaključiti da potiče iz prve polovine 18. veka.

¹⁶Miodrag Radović, *neobjavljeni rukopis*.

¹⁷Postoji legenda da su dva mezara-groba u dvorištu Arap- begove džamije pripadali jednoj jevrejskoj porodici. Dokaza za ovo tvrđenje nema.

Ambasadorka Izraela u Srbiji Alona Fišer Kam na Jevrejskom groblju Novi Pazar 2018.

Za vreme osmanske uprave zvalo se jahudijsko ili ćifutsko groblje. Sa južne strane bilo je ograđeno debelim kamenim zidom, dok je sa ostalih strana bilo zaštićeno debljim drvenim koljem i bodljikavom žicom. Na južnoj strani imalo je dvoje vrata, jedna dvokrilna, druga jednokrilna. Vrata su bila od hrastovine. Desno od ulaza u groblje za odmor posetilaca napravljena su četiri stola sa klupama od dasaka. U blizini je bio bunar. Na severnoj strani groblja nalazila se kuća u kojoj je stanovao čuvar sa svojom porodicom.

U delu kuće nalazio se alat za kopanje grobova i održavanje groblja. Poslednji čuvar bio je Desto Hoćanin. Na ovom groblju sahranjivani su Jevreji iz Novog Pazara, Sjenice, Raške, Tutina i Duge Poljane. Ovde su sahranjivani i Jevreji drugih mesta kojima je ovo groblje bilo najbliže. Jevrejsko groblje je bilo najbolje uređeno groblje u gradu sve do hapšenja i proterivanja Jevreja iz Novog Pazara u proleće 1942. godine”¹⁸.

Prvobitno na sefardskom groblju bilo je uobičajeno je da se nadgrobnе ploče postavljaju horizontalno, (na aškenaskom vertikalno). Kasnije, pod uticajem sredine, nije se dosledno primenjivalo ovo pravilo, a bilo je slučajeva da se pored natpisa i epitafa na hebrejskom nalaze i natpisi na srpskom jeziku.

Posle mnogo godina preduzete su mere da se ovo groblje sanira, što služi za svaku pohvalu multikulturalnoj sredini kakva je Novi Pazar. Ministarstvo kulture i informisanja, Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo i Opština Novi Pazar su izdvojili sredstva, i u decembru 2018. godine izvršena je rekonstrukcija i sprečeno nestajanje.¹⁹, ovog jedinstvenog spomenika materijalne kulture Jevreja koji su nekada ovde živeli. Poznati pisac iz Novog Pazara Šaban Šarenkapić,²⁰ je napisao pesmu: „Crvene kuće“ kojom je slikovito opisao stanje groblja, ali i nagovestio da će ovaj problem biti rešen, što se i obistinilo, čime je vraćeno dostojanstvo fenomenu smrti i obezbeđeno poštovanje i mir onima kojih više nema.

¹⁸Miodrag Radović, neobjavljeni rukopisi

¹⁹Odlukom Skupštine Novi Pazar br. 633-3/87 od 29. 09.1989. Jevrejsko groblje je proglašeno za kulturno dobro, a 21. 06. 1992. godine groblje je upisano u Centralni registar spomenika kulture Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture RS pod br. SK 971.

²⁰Šaban Šarenkapić, „Crvene kuće“, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 1956, str. 5.

CRVENE KUĆE

Staro se zove Veliko pošto oko grada
Još nekoliko grobnih polja ima
I jedno jedino Jevrejsko

Poharan zabran koji pripada mrtvima
Kaiš posne zemlje koju otimaju
U stambenoj gradnji

Živi umrlim
I pošto znam
Da su listom građene
U nemilosnoj žudnji za krovom

Ništa strašno ne vidim u tome
što su redom nove kuće
Cigleno crvene
Ali dušu vrijeđa
Snevesela ideja
O mogućnosti opstajanja i čeg
A doma naročito dignutog na kostima
Šaban Šarenkapić

„Crvene kuće“, Šaban Šarenkapić

Obnovljeno novopazarsko Jevrejsko groblje
2018. godine

OBRAZOVANJE

Jevreji su se tradicionalno zanimali za svoje intelektualno uzdizanje i obrazovanje, mada su uslovi da to i ostvare bili ograničeni. Ljubav prema obrazovanju usko je bila vezana za ljubav prema veri. Zato se kod Jevreja moglo čuti da je učilište svetije mesto od mesta za molitvu. Za vreme osmanske uprave religiozno obrazovanje bilo je jedini vid sistematskog obrazovanja.²¹

Sve do 1912. godine u prostorijama sinagoge radila je Jevrejska osnovna škola. Turci su je zvali jahudi mekteb. Od 1913. godine ona postaje verska škola i zvala se *meldar*. Hebrejski jezik učio se isključivo kroz biblijske sadržaje i tekstove. Deca su polazila u školu u petoj godini. Učitelj je od 1907. do 1940. godine bio *haham* Jeruham Konforti, zvani *Senjor Rabi* (gospodin rabin). Nastava se odvijala u skromnim uslovima. Dolazilo je 20–30 dece i učitelj ih je podučavao pojedinačno prema njihovom nivou znanja. Za svoj rad nije dobijao platu od Opštine. Imućniji roditelji plaćali su neku vrstu hranarine. U petak večer i u subotu ujutro deca su obavezno odlazila u sinagogu, kako bi od malena stekli naviku za odlazak u hram.

²¹Prema turskim izvorima u Novom Pazaru je od 1877. do 1902. godine pored muslimanskih i srpskih škola bila i jedna jevrejska osnovna škola. S. Rizaj, *Upravna podela novopazarskog sandžaka (1877-1902-1912)*, Naša prošlost, Kraljevo 1973.

Prema pričanju Regine Reuven – Mentović, rođene Novopazarke, muška deca učila su kvadratno pismo Alef-bet. Čitala se Biblija i molitve na hebrejskom, bez prevoda sa judeo-espanjola, tako da deca nisu razumela tekst koji su čitala. Računanje se nije učilo, već je to bila briga oca. Ženska deca su osnovna znanja o veri dobijala u porodici.

Jevrejska azbuka – Alef-bet sastavljena je od 22 konsonanta, vokali se dodaju u obliku tačkica i crtica. Uvek se piše s desna u levo.

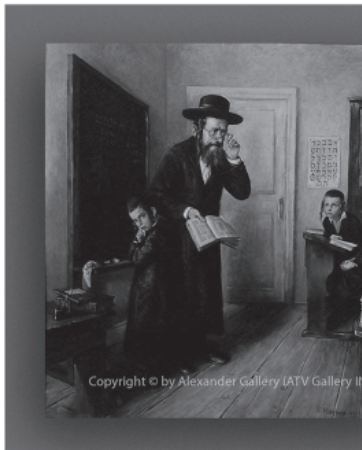
Zanimljivo je bilo kako su deca učila jevrejski alef-bet. Haham je za hebrejska slova tražio sličnost sa raznim predmetima ili životinjama da bi ih deca lakše savladala. Još jedna od odlika hebrejskog jezika je da se numeričke oznake, odnosno brojevi, mogu predstaviti putem hebrejskog alefbeta. Ženi Lebl je u svojoj knjizi “Do konačnog rešenja” navela primer jednog takvog alef-beta:

א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י
Yod	Tet	Chet	Zayin	Vav	He	Dalet	Gimel	Bet	Alef
(Y)	(T)	(Ch)	(Z)	(V)	(H)	(D)	(G)	(B/V)	(silent)

כ	ל	מ	נ	ס	ע
Ayin	Samech	Nun	Nun	Mem	Mem
(silent)	(S)	(N)	(N)	(M)	(M)

פ	צ	ק	ר	ש	ת
Tav	Shin	Resh	Qof	Tsadeh	Tsadeh
(T)	(Sh/S)	(R)	(Q)	(Ts)	(Ts)

א	ALEF	Las alikas	Kričica
ב	BET	La bukita	Ustašca
ג	GIMEL	El diente d'oru	Zlatni zub ili repati
ד	DALET	El martiiko	Mali čekić
ה	HEJ	El pje košo	Čopava noga
ו	ZAJIN	La korunika	Krunica
ז	HET	El pje sano	Zdrava noga
ח	TET	El sistiko	Korpica
ט	JOD	La čikitika	Malecka
כ	KAF	La kazika	Kučica
ך	KAF sofit	La baltaika	Sekirica
ל	LAMED	El gameiko	Kamilica
מ	MEM	Mem avjerta	Otvorena mem
ם	MEM sofit	Mem serada	Zatvorena mem
נ	NUN	Nun čika	Malecka nun
ן	NUN sofit	Nun longa	Dugačka nun
ס	SAMEH	La ruskita	Đevrekčić
ע	AJIN	Las tižerikas	Makazice
פ	PEJ	La papona	Zalogajčić
ף	PEJ sofit	El bokadiko	Žderonja
צ	CADIK	Cadi asintada	Sedeći cadik
ץ	CADIK sofit	Cadi en pjes	Stojeći cadik
ק	KOF	La korkovada	Grbava
ך	REŠ	Del un pje	Jednonoga
ש	ŠIN	De tres kavisikas	Troglava
ת	TAV	La kušeta	Šepava ⁵⁵³

Jevrejski Alef-bet

U novoj državi posle 1918. godine, kada je školstvo bilo podržano od države, zabeležen je značajan napredak, što je odgovaralo i napretku koje je jevrejsko stanovništvo ostvarilo i na ostalim područjima društvenog života.

Jevrejska deca su pohađala državne škole na srpskohrvatskom jeziku, dok su samo nastavu veronauke imali odvojeno. Mladi su nastavljali sa obrazovanjem u

državnim gimnazijama i na fakultetima. Religiozni život odvijao se u roditeljskim kućama i u sinagogi.

Između dva Svetska rata Jevreji su polako izlazili iz zatvorenih krugova svoje zajednice. Deca su iz škola unosili srpski jezik u kuće u kojima se do tada govorio isključivo ladino i počela su da pohađaju redovnu gimnaziju i više škole. Vremenom su prihvatili i drugačiji način života, različit od onog koji se odvijao u njihovim kućama.

U Novom Pazaru Niža gimnazija je počela sa radom 1914. godine. Posle prekida u radu, zbog rata i austrougarske okupacije, ponovo je otvorena 1919. godine. Od 1920/21. do 1940/41. godine ovu školu je pohađalo 22 jevrejske dece. To su uglavnom bila deca iz bogatijih jevrejskih porodica. Višu gimnaziju završio je samo jedan učenik, Aron Koen. Posle završene prve godine Pravnog fakulteta u Beogradu tragično je izgubio život u saobraćajnoj nesreći i sahranjen je u Novom Pazaru, na Jevrejskom groblju u Potoku.

Od 1929. godine ozakonjena je obaveza osnovnog četvorogodišnjeg školovanja, namenjenog za decu od 7–11 godine.²²

ОБРАЗАЦ 2. (уметак) — OBRAZAC 2. (уметак)		РОДИТЕЉ — RODITELJ (отац или мати) — (otac ili mati)	СТАРАТЕЉ STARATELJ	ДОМАТИН — DOMACIN (код кога је у стану) (kod koga je u stanu)		
Бр. <u>20</u> Вр. _____	УЧЕНИК — UCENIK	Име и презиме Име i prezime	<u>Имај</u>	<u>Имај</u>		
Име и презиме: Име i prezime: <u>Вонфартић Воломан</u>		Име и презиме Име i prezime: <u>Вонфартић Воломан</u>				
Рођен: Rodjen:	<u>5. маја 1918 год</u>	Занимање Zanimanje:				
Место рођења: Mesto rođenja:	<u>Н. Бугар, Запавски мост</u>	Становање Stanovanje:	<u>Зара, Ниша</u>			
Народност и поданство: Narodnost i podanstvo:	<u>Југославец</u>	Имао благодетељање — Имао blagodejanje				
Вероисповест: Verispovest:	<u>Јеврејска</u>	Има државне кесе — Из државне кесе				
		Има фонда — Из фонда				
ТРОМЕСЕЧЈЕ ТРОМЕСЕЧЈЕ Свешта I II III I II III Дуна — Дуна						
УСПЕХ ИЗ ПОЈЕДИНИХ ПРЕДМЕТА — USPEH IZ POJEDINIH PREDMETA						
ПРЕДМЕТИ — PREDMETI	ТРОМЕСЕЧЈЕ — TROMESEČJE			Оцена разредних испита Оцена раз. редних ispita	Оцена тежњих испита Оцена тежњих ispita	Где је и шта пре тога учио? Gde je i šta pre toga učio?
	I	II	III			
Веронаука — Veronauka	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>	<u>5</u>		<u>Први разред уметности у Н. Pazaru.</u>
Српски језик — Српски језик	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>3</u>		
Немачки језик — Немачки језик						
Француски језик — Француски језик						
Руски језик — Руски језик						
Латински језик — Латински језик						
Грчки језик — Грчки језик						
Напомена: Када је досега одсељен? Исписао се? Отпути полагао испит? по којој од (увек навести и број деловодних)						
Napomena: Kada je dosse одсељен? Исписао се? Отпуштен полагао испит? по којој одлучи? (увек навести и број деловодних)						

ІARNP, upisnica, Konforti Salomon, učenik prvog razreda nepotpune gimnazije 1929/30.

Posle Prvog svetskog rata naglo se razvilo zanatstvo. Na osnovu Zakona o radnjama vlasnici su bili obavezni da pošalju svoje pomoćnike u školu, pa je veliki broj jevrejske dece pohađao Opštu zanatsko – trgovačku školu koja je otvorena 1914. godine. Preteča ove škole bila je Trgovačka škola koju su još u XVI veku osnovali Dubrovčani.

²²Značajne promene nastaju posle 1929. kada je donet novi Zakon o osnovnim školama, kojim je predviđeno četvorogodišnje obavezno i besplatno školovanje.

Ženska deca iz jevrejskih porodica su pohađala Žensku zanatsku školu u ovom gradu, čiji je program odgovarao njihovim potrebama, jer ih je teoretski i praktično osposobljavala za poslove u domaćinstvu i za zanate koji su bili korisni za žensku decu.

Među Jevrejima nije bilo nepismenih. Međutim, paradoksalno je da, iako su govorili i pisali na Ladino jeziku, a mnogi su znali još i neki jezik (turski, albanski, francuski...), ta njihova pismenost nije se priznavala pod srpskom i jugoslovenskom upravom.”²³

PRAZNICI, OBIČAJI I TRADICIJA

Kao i ostali stanovnici Novog Pazara i Jevreji su imali svoje radosti i žalosti, svoje praznike, simbole, svoje molitve i običaje. Neke od njih su rado delili sa komšijama Srbima, Muslimanima i ostalim sugrađanima, a neke su sprovodili u uskom krugu svojih porodica i rodbine.

Jevreji su živeli posebnim životom. Atmosfera je bila patrijarhalna. Porodični život je bio razvijen, roditelji su se veoma poštovali. Bili su složni, međusobno se pomagali i sa svima u gradu održavali dobre odnose. Čvrsto vezani za veru i njene norme i običaje ostavljali su utisak velike i složne porodice.

Jevrejska religija je najstarija monoteistička religija. Kod Jevreja Novog Pazara i u drugim mestima Jevrejske opštine, veza sa izvornom religijom ostala je veoma čvrsta. Kao u svim jevrejskim zajednicama, bilo gde da su se nalazili, tako i među Jevrejima Novog Pazara i svih okolnih mesta u kojima su živeli, najvažnija etička osnova života bila je *Tora* (nauk, učenje, hebr.).

Tora je sastavljena od pet Mojsijevih knjiga i predstavlja najsvetiji i najznačajniji deo Starog Zaveta – Tanah-a (hebr.). U Tori se govori o postanku sveta, izlasku iz Egipta, boravku Jevreja u pustinji, zakonima po kojima se živi i postupa, u stvari, o događajima koji su po drevnom jevrejskom verovanju obeležili dugačak period od postanka sveta do Mojsijeve smrti. Tora je suština jevrejstva.

Cadik Danon, Zbirka pojmova iz judizma

Praznika ima više. Najsvetiji dani jevrejske godine su: Roš Hašana (Nova godina), Jom Kipur (Dan pokajanja i praštanja), Hanuka (praznik svetlosti, odnosno oslobađanja Judeje od starogrčke okupacije), Purim (slavi događaj koji je spasao Jevreje od persijskog pogroma), i tri hodočasna praznika – Pesah (oslobađanje iz egipatskog ropstva pod vođstvom Mojsija), Šavuot (zasniva se na verovanju da je postojao “čas kada nam je data Tora”²⁴ i Sukot (praznik koliba).

²³Miodrag Radović, *neobjavljeni rukopis*

²⁴*Zbirka pojmova iz judaizma*, Cadik Danon, vrhovni rabin Jugoslavije, Beograd 1966. str.51–54.

Posebno, kao najstariji i najsvetiji praznik, izdvaja se Šabat (praznovanje subote).²⁵

ŠABAT

Šabat je jedan od najstarijih i najvećih jevrejskih praznika. Računao se i kao dan odmora. Svi Jevreji u Novom Pazaru su ga praznovali, i većina se dosledno pridržavala običaja vezanih za ovaj praznik. Pripremama se poklanjala velika pažnja. Veliko spremanje u kućama počinjalo je još u četvrtak, čistilo se posuđe i menjao veš. Do petka popodne je morala sva hrana da bude pripremljena, jer se na Šabat nije smela paliti vatra i nije se moglo zagrejati jelo. Zato se skuvano jelo od petka ostavljalo u toploj peći koja se zvala *furnjaja* sve do subotnjeg ručka.

Sefardkinja sa furnjajom, oko 1926, slika sa izložbe JIM

U Novom Pazaru je bilo dosta pekara. Svaka mahala je imala svoju pekaru. Hleb su kupovali imućniji građani, a većina porodica mesila je hleb u svojim kućama i često su koristili uslugu pečenja u pekarama koje su se zvale "pešerme", gde su se, osim hlebova donosila pečenja, pite, baklave, đuveči i druga jela. Jevreji su ovu mogućnost često koristili posebno za subotnji ručak.

U petak večer cela porodica morala je da se okupa i svečano obuče. Očevi su vodili mušku decu u sinagogu na molitvu, a majke su pripremale svečanu večeru. Sto se pokrивao lepim stolnjakom. Na sto su se stavljale dve sveće u odvojenim svećnjacima. Domaćica je trebalo da ih upali pre nego što nastupi Šabat, odnosno u petak

²⁵*Ibid, str.*

predveče, pre nego što se na nebu pojave prve zvezde. Na stolu je morala biti i svečana činija za subotnji hleb. Taj hleb se obično pravio u obliku dve pletenice i zvao se *hala*. Hleb se prekrivao posebnim prekrivačem koji je obično bio izvezen nekim simbolom vezanim za Šabat. Na mestu gde sedi domaćin, uvek je stajala čaša za vino.

Judaica-art.com. Paljenje sveća za Šabat

Pin by Eliyahan, Jewish. Večera za Šabat. Art.pinterest.com

Bio je običaj da se za tu svečanu večeru pripremala riba, obično šaran, supa sa knedlama, pečeno pile, sarmice ili pita sa mesom, ili pasulj. Od slatkiša, pripremao se kompot od šljiva ili jabuka, sveže voće ili pečene jabuke. Često se pravio 'Pan di Spagna' (španski hleb), tradicionalni sefardski kolač, a od peciva: Bujikus i Fužaldikas. Zbog velikog broja dece jevrejske domaćice su pripremale slatkiše kada god su to dozvoljavale ekonomske prilike: sutlijaš, pita od mleka, čaldikus, tišpišti, patišpanja, baklava, halva a la kučara, roskitas di alhašu i roskas.

Posle dolaska domaćina iz sinagoge svi sedaju za sto, a nad hlebom i vinom čita se molitva — Kидуš, kojom se blagosilja subota. Svaki od ukućana ispija zatim po gutljaj vina, peru se ruke, a zatim seče hleb. Hleb se obavezno umače u so. Tada je počinjao obed koji je proticao u veseloj atmosferi, a sedeljka se nastavljala uz pesme i u šali.

Na kraju večeri pevala se molitvena pesma ispraćaja Šabata (*Havdala*), čija je melodija preuzeta za poznatu sevdalinku iz Bosne „Kad ja pođoh na Bembašu.“ Ova melodija se pojavljuje i u delu molitve kod još dva jevrejska praznika; Purima i Hanuke.²⁶

²⁶Eugen Verber, jezikoslovac, istraživač, muzikolog, napisao je: "Neki muzikolozi znaju da postoje u jugoslovenskoj muzici pesme koje su u potpunosti preuzete iz jevrejskog muzičkog folklo- ra. Tako je najpopularnija pesma ("sevdalinka") Bosne "Kad ja pođoh na Bembašu" u stvari preuzeta veoma stara sefardska molitvena pesma iz vansinagogalnog obreda ispraćaja Šabata (Havdala), Hamavdil ben kodeš behold, koji deli sveto od profanog" ... (Sveske, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 9, 1985, separat, Sarajevo.)

Subota se provodila u molitvama i proučavanju Tore i drugih svetih knjiga. Odlazilo se u šetnju i posete prijateljima. Među Jevrejima se toga dana osećala veća živost i praznično raspoloženje.

ROŠ HAŠANA i JOM KIPUR

Praznik Roš Hašana je jevrejska nova godina, koja se slavila prvog i drugog dana sedmog meseca tišrija (septembar — oktobar). Obično su se okupljale dve ili više porodica čije je druženje proticalo u ozbiljnoj atmosferi. Na svečano postavljenom stolu služili su se med ili šećer, jabuke i vino kao simboli ovog praznika. Večera je započinjala umakanjem kriške jabuke u med. Od ostalih jela najčešće je pripremana jagnjetina ili riba sa glavom, kao simbolična najava da će godina da bude slatka, a na sto se nije stavljalo ništa ljuto, kiselo ili gorko.

Roš Hašana stoji u korelaciji sa Jom kipur – om (Danom pokajanja i praštanja), jer između ova dva praznika stoje tzv. Strašni dani (jamim noraim, hebr.), kada svaki čovek treba da duboko i iskreno preispita svoja dela i osećanja, kako prema Bogu, tako i prema drugim ljudima, i da smogne snage da se pokaje za učinjene greške i očisti dušu od grehova koje je počinio tokom predhodne godine. Oba praznika se u suštini odnose na pojedinca, njegov nivo odgovornosti i morala i mogućnost saosećanja sa drugim ljudima.

Cadik Danon. Zbirka pojmova iz judaizma

Jom kipur je dan potpune posvećenosti Bogu. Obeležavao se strogim postom i za vreme od 24 časa nije se uzimala hrana ni voda. Uoči praznika i na sam Dan ljudi su se mirili među sobom i molili jedni druge za oprostaj, ukoliko su učinili nešto nažao jedni drugima u toku godine. Praznik se praznovao desetog dana meseca tišrija (septembar–oktobar). Postojao je i običaj simboličnog žrtvovanja živine — *kapara*, muškarac petla, a žena kokošku. Obred žrtvovanja živine značio je otkup za oslobađanje od grehova. Zaklana živina se zatim poklanjala siromašnima. Bilo je dosta onih koji su umesto *kapara* sirotinji davali novac.

PESAH

Zanimljivi su i običaji vezani za praznik Pesah (Pasha), kojim se podsećalo na izlazak Jevreja iz Egipta i povratak u Kanaan (zemlju Izraelsku). Za Pesah se nije smelo kuvati niti jesti iz sudova koje se koristilo preko cele godine. Porodice koje nisu imale posebno posuđe za ovu priliku prokuvavali su ili žarili na plamenu (kalisalo se) metalno posuđe, a stakleno je posle pranja po nekoliko dana držano u hladnoj vodi. Ovaj postupak se zvao kašerovanje.

Pripreme za Pesah trajale su po deset i više dana, jer je trebalo detaljno očistiti i oprati sve posuđe i prostorije u kući, od podruma do tavana, da bi se otklonili i najmanji tragovi *hameca* (hrane koja u sebi sadrži kvasac). Neke porodice su

za ovu priliku krečile celu kuću. Među značajnim postovima koje je ranije trebalo obaviti važno mesto je zauzimalo pripremanje tvrdih hlepčića od pšeničnog brašna bez kvasca i soli — bojus ili macota. Skoro svaka kuća je imala svoj ambar u kome se čuvala pšenica. Pred Pesah Jevreji su zakupljivali mlin i mleli pšenicu i od tog brašna žene su ručno pravile bojus.

Praznik se slavio osam dana, a počinjao je 15 nisana (mart–april) u sumrak. Jedna od bitnih karakteristika ovoga praznika jeste okupljanje porodice. Time se negovao osećaj zajedništva i pripadnosti porodici. Prve dve večeri praznika odvijao se obred seder²⁷. Na svečano ukrašenom stolu morala je da se nađe pashalna Hagada²⁸ i seder činija sa simbolima praznika: tvrdo kuvana jaja, živinsko meso, gorke trave, zelen, voćna poslastica i macot. Propis je nalagao da svako od ukućana popije po četiri čaše vina. Od jela su pripremane razne pite i kolači od macota, kuvana jaja, riba i živinsko meso.

Hagada i postavljen sto za seder večer za Pesah

SUKOT

Za vreme praznika Sukot sedam dana se živelo u kolibama koje su se za tu priliku pravile u dvorištu. Kolibe su se izrađivale od drveta i pokrivalo granjem, tako da se mogu videti nebo i zvezde. U njima je porodica obedovala i molila se. Osnovni simboli Sukota su koliba — senica i četiri biljke: etrog (limun), lulav (palma), ha-daš (mirta) i arava (vrba).

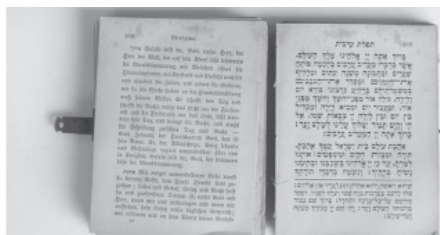
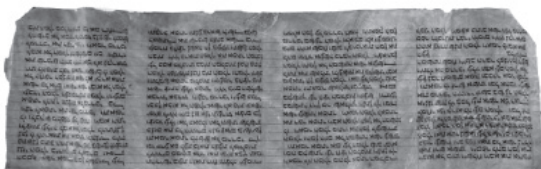
PURIM

Najveseliji praznik je bio Purim. Tada se prepuštalo zabavi, jelu, piću i dobrom raspoloženju, jer se ovaj praznik ne smatra u strogom smislu verskim praznikom. Pored posta, uoči praznika prisustvovalo se u sinagogi javnom čitanju Me-

²⁷Seder je poseban verski obred(kodifikovani oblik ponašanja) koji se u jevrejskim kućama održava prve dve večeri Pesaha, a znači red.

²⁸Hagada (jev./heb.; doslovno: „priča”) je knjiga u kojoj je zapisan tekst porodičnog obreda za Seder-veče, za Pesah, zasnovana na biblijskoj priči o izlasku Jevreja iz Egipta.

gile o Esteri²⁹ i delili su se darovi prijateljima i sirotinji. Naročito su ga volela deca, koja su se za tu priliku maskirala i obilazila jevrejske kuće. Pevali su i igrali, recitali, za šta su bili nagrađivani sitnim novcem i slatkišima. Obično se pevala pesmica: *buen Purim, buenos anjos, kada anjo mižurado* – što je značilo dobar Purim, dobra godina, svaka sve bolja.

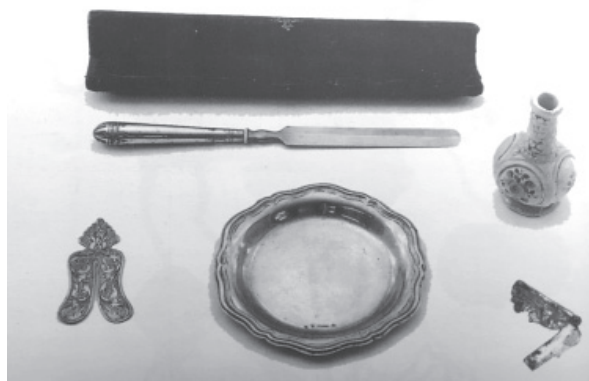

Megilat Ester i molitvenik (sidur) u Muzeju „Ras“ Novi Pazar³⁰

Pored ovih praznika bilo je još nekoliko običaja životnog ciklusa kojih su se Jevreji dosledno pridržavali, jer su predstavljali suštinu jevrejske kulture, kojom se čuvao zavet Bogu.

B'RIT MILA — OBREZIVANJE MUŠKOG DETETA

Obrezivanje se obavljalo osmog dana po rođenju muškog deteta i tom prilikom bi *Moel* (vrlo pobožan muškarac), uz pomoć *Sandaka* (kuma), specijalnim nožem odsekao deo kože sa detetovog polnog organa. Ovaj obred je najčešće izvodio *Rabin* (učitelj — duhovni vođa i glavešina sinagoge) i obavljao se u kućama. Tokom ovog obreda muško dete je dobijalo ime.

Iz zbirke JIM: pribor za B'RIT MILA

²⁹Radnja legende smeštena je na dvor persijskog kralja Ahašvera. Ministar na dvoru, Haman, izdaje naređenje da se pogube svi Jevreji u persijskom carstvu, jer se ne klanjaju persijskim bogovima. U toj nameri osujećuju ga kraljica Estera, poreklom Jevrejka, i njen stric Mordehaj i Jevreji se oslobađaju. Megila se piše rukom na pergamentu ili koži.

³⁰U Muzeju "Ras" postoji primerak Megilat Ester dužine oko dva metra. Molitvenik (sidur) je dvojezični: nemačko-hebrejski.

BAR MICVA I BAT MICVA

To su bili obredi kojim se obeležavalo da je osoba (dečak ili devojčica, Bar-Hebr. —sin; Bat-Hebr. —ćerka), dovoljno zrela da može da preuzme izvesnu društvenu i versku odgovornost, odnosno da može da razlikuje dobro i zlo, prihvatljivo i neprihvatljivo ponašanje, i sl. Dečaci su tu obavezu preuzimali kada napune 13 godina i jedan dan, a devojčice 12 godina i jedan dan. Smatra se da posle tog perioda svako odgovara za ono što sam čini.

HRANA

“I reče Gospod Mojsiju i Aronu govoreći im: “Kažite sinovima Izrailjevim i recite: Ovo su životinje koje ćete jesti između svih životinja na zemlji:

Šta god ima papke i papci su mu razdvojeni i preživa između životinja, to jedite...” Levitski Zakonik, 3 knjiga Mojsijeva 11 poglavlje.

Šolet – Recept Dušanke Nećak

300 g belog pasulja, 1-2 glavice crnog luka, 1-2 kašike masnoće, 1-2 češnja belog luka, aleva paprika, gušćije ili kokošje meso, 100-150g. dimljenog gušćijeg ili govedeg mesa, 100-150 g. masne govedine, kašika brašna.

Priprema: U dosta masnoće izdinstati sitno iseckani crni luk. Kada je izdinstan, doda se aleva paprika i so. Tome se doda oprani pasulj i nalije se vodom da ogrezne. Kuva se dok pasulj ne postane mekan. U međuvremenu doda se suvo gušćije meso (batak) ili nafilovani gušćiji vrat. Po ukusu se pobiberi. Stavi se zatim u rernu da se ukrčka. U šoletu se obično kuvaju i jaja u ljusci.... Iz knjige Milice Mihailović “Jevrejski kuvar”

Hala

Sastav:

3,5-4 šolje brašna, 20 g kvasca

1/4 šolje tople vode, 2/3 kašičica soli

3 jajeta, 3 kašike ulja, 1/4 šolje suvog grožđa, 1 žumance

U veliku činiju stavite tri šolje brašna, so i napravite rupu u sredini. Sipajte kvasac, predhodno razmučen sa toplom vodom, brašnom i šećerom i ostavljen desetak minuta da nadođe. Nakon kvasca dodajte preostali šećer, jaja i mlaku vodu. Umесite testo varjačom ili rukama, dodajte mu ulje, i ukoliko je lepljivo, još brašna. Ostavite jufku da postoji nekoliko minuta, a potom je izručite na dasku i energično mesite barem pet do deset minuta dok ne postane meka, glatka i elastična. Tada u jufku umесite suvo grožđe, premažite je uljem i ostavite je da kvasa dva sata. Premесite testo još jednom i ostavite ga da narasta još jedan sat. Jufku podelite na dva dele, ispletite pletenicu i ostavite da stoji jedno pola sata. Premažite hleb žumancetom razmućenim sa dve kašike vode, pospite je makom i pecite oko 50 minuta u rerni zagrejanjoj na 180 C

Najčešća jela koja su se pripremala za Šabat

Veoma bitan deo u životu jevrejskih porodica, koji se odnosio na njen unutrašnji život, zauzimala je njihova kuhinja, zasnovana na viševjekovnoj kreativnosti, koja je duboko utemeljena u kulturi i religiji. Osim toga, za sve praznike u toku godine pripremala su se određena jela za tu priliku i svako jelo je imalo svoju poruku.

Kako su preko dve hiljade godina živeli u dijaspori "Jevreji su, pod uticajem raznih naroda sa kojima su živeli i kontaktirali, poprimili dosta od njihove ishrane, koju su prilagodili svom ukusu i tradicionalnim propisima o ishrani."³¹ Pod uticajem španske i portugalske kuhinje sefardski Jevreji imali su veoma raznovrstan jevolnik sa izrazito gurmanskim karakteristikama.

Posebna karakteristika Jevrejske kuhinje, kako sefardske, tako i aškenske, je što se zasnivala na namirnicama pripremljenim u skladu sa verskim propisima i veoma strogim zabranama.

Košer³² je reč koja se tradicionalno upotrebljava da opiše sve te zabrane. Postoje tri vrste košer hrane – neutralna, mesna i mlečna. Neutralna uključuje povrće, voće, žitarice i neke vrste košer ribe. Mlečna uključuje sve proizvode koji sadrže makar i tragove mleka, a mesna meso određenih životinja i ptica ubijenih i očišćenih na određeni način. Tora zabranjuje upotrebu mesa i mlečnih proizvoda zajedno i ove namirnice se ne mogu zajednički kuvati u istom posudu. U Novom Pazaru su se dosta strogo pridržavali pravila košer ishrane. "U kuću Moše Bahara dolazila je često njihova dobra susetka Srpkinja da od majke pozajmi neku posudu. Majci nije bilo prijatno da je odbije, ali bi posle tu posudu poklonila svojoj kućnoj pomoćnici. To je dugo trajalo dok se, jednoga dana, pomoćnica nije pohvalila pred susetkom: "Zahvaljujući vama – ja se okučih"³³ Rabini ili šoheti obavljali su ritualno klanje. Jevreji, vernici donosili su im živu živinu i oni su je klali u za to namenjenom delu sinagoge ili su išli po kućama. Šoheti su vršili pregled pluća životinja i obavljali klanje prema jevrejskom propisu o kašrutu. Krupnija stoka se klala na gradskoj klanici gde je išao šohet dva puta nedeljno i to meso su uzimali određene mesare kod kojih su Jevreji kupovali. Kako su se i Muslimani pridržavali sličnih propisa o klanju stoke, Jevreji su slobodno kupovali i u njihovim mesarama.

Bahar Leaço, zvani Lenče koji je držao kafanu, snabdevao je Jevrejske porodice sa vinom. To nije bila posebna vrsta vina, nego vino koje je bilo proizvedeno na košer način. Nije ga proizvodio nego ga je nabavljao. Bilo je nekoliko bogatijih porodica koje su proizvodile za svoje potrebe vino i rakiju.

³¹Dijamanti Beraha Kovačević, *Jevrejski kuvar*, Naučna knjiga, Beograd 1992, str. 3.

³²Košer (ili kašer) znači „čisto, obredno i verski podobno“. Jevrejski verski propis o dozvoljenoj (košer) i nedozvoljenoj hrani i životinjama (*tref*), zasnovani su pre svega na biblijskim odredbama, veoma jasno i detaljno regulišu pitanje upotrebe mesa određenih životinja u ljudskoj ishrani, kao i sam način njihovog pripremanja.

³³Ž. Lebl, *Do konačnog rešenja-Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 129.

SKLAPANJE BRAKA, ULOGA I STATUS JEVREJSKE ŽENE

Kod Jevreja ženidba nije bila samo stvar pojedinca, nego cele porodice. Patrijarhalni život, stroga pravila i dužnosti u okviru porodice bili su neprikosnoveni. Odluku o tome za koga će se devojka udati preuzimali su roditelji ili braća, uz pomoć provodadžija. Ponekad se tražila i njena saglasnost, ali je češće ovakav način života i tradicija uticao na životne sudbine mladih, koje su nekada završavale tragično." Bilo je nekoliko slučajeva da su neke devojke, ne želeći da se udaju, izvršile samoubistvo, ili muškaraca koji su odlazili od kuće."³⁴ Mladići su se ženili od 18, a devojke od 16 godina.

Ženili su se među sobom iz Novog Pazara, Prištine, Skoplja, Sarajeva..., poštujući zabrane koje je propisivala *Tora* (krvno srodstvo, provera rodbinskih veza do IV kolena...). Ženili su se dosta rano, a razvodi su bili vrlo retki. Nisu se mešali sa drugim verama. Ako bi se Jevrejka udala za čoveka druge vere ona bi za svoje roditelje i celu zajednicu prestala da postoji³⁵.

Tek početkom XX veka žene su počele da se emancipuju. U okviru Jevrejske opštine bilo je nekoliko akcija ženskog društva, što je bio znak ogromnih promena u njihovom životu. Mlade devojke mogle su da se školuju, steknu svoja zanimanja i mogućnost da ekonomski ne zavise samo od udaje. Bilo je i nekoliko slučajeva mešanih brakova.³⁶

Biti provodadžija kod Jevreja bilo je vrlo cenjeno i časno zanimanje. U početku, ovu su ulogu obavljali rabini koji su upoznavali jevrejsku mušku decu kada su bili u *meldaru*, i ceneći njihov karakter, obrazovanje, moral,...preporučivali su ih roditeljima koji su imali ćerke za udaju. Kasnije su ovo radile i starije žene koje su u Novom Pazaru zvali *casamentera*. U periodu posle Prvog svetskog rata bila je poznata *casamentera* tija (tetka) Regina, majka Bahar Salamona, cenjenog trgovca, koja je živela u Grahovskoj ulici (sada Hilma Rožajca)

Slikovit opis rada provodadžike dao je Tomislav Osmanli.³⁷

Institucija braka kod Jevreja trebalo je da zadovolji tri svrhe: produženje vrste, druženje i uspostavljanje porodice, što su bili osnovni stubovi na kojima je bila zasnovana jevrejska porodica. U tome je posebno mesto pripadalo ženi. Ma da se žene nisu uključivale u verski i kulturni život prema jevrejskim zakonima, uloga žene u jevrejskoj porodici bila je sasvim posebna i veoma značajna. Žena je bila moralni stub kuće i nosilac tradicije jevrejskog doma. Kako su većina Jevreja bili trgovci koji su dugo odsustvovali od kuće zbog poslova i putovanja, žene su održavale kuću i porodicu.

³⁴Prema sećanju Moša i Arona Mentovića.

³⁵Kod Jevreja se apsolutno preklapao nacionalni i verski identitet.

³⁶Za vreme rata u Raški, Magda Fenje se udala za Dušana Mičića. Posle rata u Prištini se udala Sarina Konforti za Kadri Fetu, u Sjenici Estera Kamhi za Ilijaza Zekića i td. Potomci ovih porodica su još živi.

³⁷Tomislav Osmanli, "*Svetiljka za hanuku*", EZRM, Kumanovo, 2009, str. 89.

CASAMENTERA Svadba na Dorćolu

Senima i gorkim travama Fride Filipović

Nije da se hvalim ali što ja spojim čovek ne razdvoji. Koliko sam srećnika smestila pod blagoslovljenom hupom³⁰ ni sama ne znam. Toliko sam domova stvorila, duplo sam više od toga ljudi u milost uvela, a trojno sam više poroda omogućila. I sve to u korist naše zajednice i na radost usrećenih parova, prateći blagoslov zapisan u Knjizi: "Pogledaj u nebo i prebroj zvezde, ako možeš da ih izbrojiš, toliko će biti potomstvo tvoje"³¹... Zašto ja to radim? Nizašta. Za veselje ljudima, nešto za zahvalnost rodbine, a najviše za napredak naše blagoslovljene zajednice. A ona mi to priznaje. "Silvija je, čućeš to kod nas, najbolji šadhan³² na Dorćolu i na Jaliji", a da se ne hvalim, neko će reći i u celom Beogradu, pa možda i sve tamo negde do Vojvodine. Priznaju blagoslovljene porodice moje zasluge; a i kako ih ne bi priznavale? Precvalim curama nalazim par, a muškima uvelim od rada, povučениh iz skromnosti i obzira ili zaboravljenih u kući zbog čuvanja bolesnih roditelja, otvarala sam svet sreće da bi ga mirisali čitavog ostatka života...Lepo vam kažem, sve što sam ja spojila čovek ne razdvoji.

Izvod iz pripovetke Svadba na Dorćolu

Njena uloga "nije se svodila samo na uobičajeno održavanje kuće i domaćinstva, već i vaspitanje dece u jevrejskom duhu, poznavanja svih praznika i obreda i preciznih verskih propisa o ishrani. Muško neverstvo, grubost, seksualno zapostavljanje i nebriga za ženu bili su neprihvatljivi po Talmudu i podložni društvenoj osudi. Porodica je bila smatrana za stub očuvanja kulturnih i tradicionalnih vrednosti pa su i muškarcima i ženama bile propisane javne uloge i dužnosti"³⁸

Jevrejske žene su stalno morale da se prilagođavaju promenama koje je nametao život. Najpre za vreme Turaka, zatim Austrougara, a onda opet Turaka. Prošle su kroz bolesti i nemaštinu i njihova teška istorija uvek im je uzimala ponešto od života. Na kraju nacisti su im uzeli i život. Po tome se može zaključiti da je žena bila izjednačena sa muškarcem, a često i više izložena negativnim uticajima, jer je pored svega toga bila orijentisana na održavanje tradicije kroz jezik, ishranu, odavanje i vaspitavanje dece.

Zanimljivi su i običaji vezani za jevrejski obred venčanja. Venčanja je obavljao rabin i tom prilikom se potpisivao bračni ugovor – *ketuba*, koju je čuvala supruga i porodica. U njoj su se pismeno precizirala međusobna prava i obaveze supružnika. Ceremonija se sastojala iz dva dela: prvi deo *erusin* – veridba, tokom koga je rabin izgovarao blagoslove; a zatim *kidušin* – posvećenje, koji je predstavljao pravnu promenu statusa para; i drugi deo *nisuin* – uzdizanje, kada su mladi jedno drugom stavljali prstenje na desni kažiprst. Ovaj čin se odvijao u prisustvu dva svedo-

³⁸Vojislava Radovanović, Milica Mihajlović, Životni ciklus – običaji kod Jevreja, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1998, str. 53-55.

ka i tada je rabin čitao ketubu. Ritual sklapanja braka se završavao tako što su mlada i mladoženja ispijali blagoslovljeno vino, a zatim bi mladoženja nogom slomio praznu času, što je predstavljalo podsećanje prisutnih na uništenje drugog Hrama,³⁹ ali i upozorenje na promenljivost života i neočekivane obrte, na koje treba biti spreman i u najlepšim trenucima. Za vreme venčanja mladenci su bili natkriveni tkaninom koja se zvala *hupa* – baldahin, talmo, a simbolično je predstavljala mladoženjinu kuću u kojoj počinju bračni odnosi.

Međutim, i u tim sretnim, kao i u tužnim trenucima u životu Jevreji u dijaspori su se, zbog sticaja istorijskih okolnosti, sećali da su ovde bez svoje volje i da im je stalno u srcu želja za povratkom u zemlju svojih praotaca. Zato se često u takvim prilikama mogao čuti Davidov psalam koji je govorio o izgnanstvu, ljubavi i povratku:

“Ako zaboravim
tebe, Jerusalime,
neka me zaboravi
desnica moja.

Neka prione jezik
moj za usta moja,
ako tebe ne
uspamtim, ako ne
uzvisim Jerusalima
svrh veselja svog...”

Psalam 137: 1-6

Mladenci ispod Hupe

Jedna anegdota koja je vezana za sklapanje braka sačuvala se i do današnjih dana, a autor ju je čuo od svoga strica Arona Mentovića: „Kada bi se okupili svatovi i kada je počinjalo veselje uz muziku, svaki od instrumenata dok se na njima svira, „slao je poruku mladoženji i mladi“:

Harmonika: (mladoženji) – dobio si šta si hteo, tvoja je za život ceo,...

Violina: (mladoženji) – kakva ti je, takva ti je,...

Kontrabas: (mladoženji) – vodi kući, vadi oči,...

Za svo to vreme **bubanj, doboš ili daire** postavljali su pitanje: (mladi) – da li je to onaj pravi?...

³⁹Drugi hram je izraz koji se koristi za hram u Jeruzalemu koji je služio kao glavno versko središte od 516. do 70. p.n.e.

Jevrejska svadba u Novom Pazaru 1936. god.

RITUALNO KUPATILO

Ritualno kupatilo – *Mikve*, je jedan od prvih objekata, čak i pre sinagoge, koje su Jevreji gradili u mestima gde su živeli, jer bez njih nije moglo biti religioznog života. To nisu bili objekti za održavanje higijene tela, već je to bilo ritualno kupatilo za održavanje duhovne čistoće. Najmanja zapremina vode iznosila je jedan kubni metar, što je bilo dovoljno da se u nju ceo čovek zagnjuri. Jedno od objašnjenja za korišćenje *Mikve* je bilo da je čovek biće koje ne može da živi pod vodom, pa je potapanje i izranjanje iz vode, na tačno propisan način, predstavljalo njegovo poništavanje i ponovno rađanje.

U Novom Pazaru za tu svrhu korišćeni su *hamami* (turska kupatila) u Novopazarskoj banji i verovatno Gazi Isak – begovom hamamu, koji i danas postoje. Oba hamama koristila su izvorsku protočnu vodu („živa voda“), što je bio neophodan uslov prema verskim propisima.

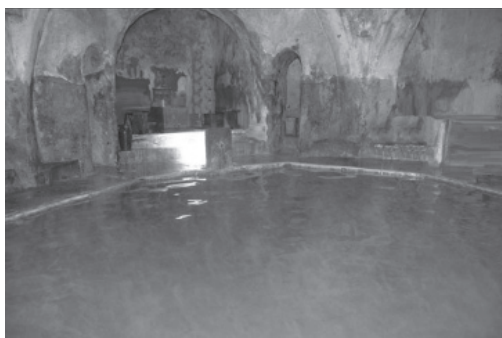
Kao zadužbina Gazi Isak-bega, hamam je najverovatnije nastao u razdoblju između šezdesetih i osamdesetih godina 15. veka. U jednom od *halvata* (prostorija za kupanje), ženskog dela hamama, pronađena je betonska kada dimenzija 166x82 cm, duboka oko 1 m. “Sudeći po materijalu od kojeg je izgrađena, ona je mogla nastati tek početkom XIX veka. Ranije muslimani nisu običavali da se kupaju u kadi, tako da uzroke nastanka ove kade treba tražiti ili u promeni navika muslimanskih korisnika hamama ili je možda kada služila za ritualno kupanje Jevreja”⁴⁰.

⁴⁰Slobodan Đorđević, *Hamam u Novom Pazaru*, Raška baština 1, Kraljevo 1975, 137–144. Ako bi se potvrdilo da je ovaj Hamam bio korišćen kao Mikve onda bi se moglo govoriti o još jednom ostatku materijalne kulture, pored groblja, Novopazarskih Jevreja (op. aut.).

Na ritualno kupanje najčešće su odlazile žene posle menstruacije, uoči praznika, pre Šabata, ili pred venčanje – i to se zvalo „banjo de novijas“ – kupanje neveste. Tom prilikom mladoženja je slao svoje rođake da vide njegovu buduću ženu i provere da nema neku „skrivenu“ manu. To je isto važno i za muškarce.

Hamam Gazi Isa- beg Isakovića

Novopazarska banja

ŽALOBNI OBIČAJI

Ovi običaji su detaljno bili regulisani verskim propisima, ali su se delimično stopili sa običajima i verovanjima drugih naroda u sredinama u kojima su Jevreji živeli. Tako je bilo i u Novom Pazaru. Međutim, ima nekoliko specifičnosti koje treba istaći.

U želji da se bolesnik odbrani od smrti primenjivao se ritual promene njegovog imena (hebr. *sinuj asem*). „Autorov stric koji se zvao Avram Mentović, zvani Mento, kada je bio teško bolestan promenio je ime u Albert Mentović,“ (Ovaj podatak je autor čuo od svojeg oca Moša Mentovića).

Pod okriljem Havre – sinagoge delovalo je posebno *sveto udruženje* (hebr. *Havra kadiša*). Ovo udruženje je bilo organizovano na dobrovoljnoj osnovi sa zadatkom da obilazi bolesnike i pruža im utehu, pomaže siromašnima u obezbeđivanju lekara i lekova siromašnima, pomaže u obavljanju poslova oko pokojnika. Pokojnici su pre sahrane okupani, a zatim je telo umrlog oblačeno u odeću od belog platna i polagano u sanduk jednostavne izrade. Pogrebna povorka se na putu do groblja zaustavljala nekoliko puta, što se objašnjava fazama kroz koje čovek prolazi kroz život: rođenje, detinjstvo, dečastvo, zrelo doba, formiranje porodice i starost. Žene nisu išle na sahranu.

Žalost zbog gubitka drage osobe Jevreji su izražavali običajem cepanja odeće (hebr. *keria*). Angažovane su i žene kao narikače. Periodi žalosti su se odvijali u četiri faze: od smrti do završene sahrane, sedam dana od smrti, pa 30 dana i godinu dana posle smrti. Muškarci u žalosti se nisu brijali ni šišali i žene nisu skraćivale kose 40 dana.

Kadiš je prastara molitva, nastala u Palestini, odakle je prenetu u sve zemlje u kojima su Jevreji bili u galutu (dijaspori). Izuzev poslednje strofe – koja je na hebrejskom – izvorni jezik Kadiša je aramejski. Ona je predstavljala kariku između života i smrti i povezivala je generacije koje odlaze sa generacijama koje ostaju. Kadiš je duboko ukorenjen u svesti Jevreja i sastavni je deo njihovog života.

Suština Kadiša je izjava vernosti Bogu i prihvatanje njegovog suda u skladu sa načelom da je čovek dužan da oda hvalu i za nesreću koja ga zadesi kao što odaje zahvalnost i za dobro. U nesreći, kada smrt pogodi neku porodicu, kada je bol velika, a srce puno žalosti, sin pokojnika, ili najbliži muški rođak, recituje naglas:

„Jitgadal vejitkadaš šeme raba” (Neka se uveliča i posveti Njegovo ime).

Najvažniji deo Kadiša je odgovor vernika koji glasi:

„Jee šeme raba mevarah lealam ulalme almaja” (Neka Njegovo veliko ime bude blagosloveno na veke vekova).

Jevrejsko groblje ima obeležje svetog mesta na kojem nije dozvoljeno da se jede, pije, puši, ide golglav, kao ni posećivanje tokom praznika. Specifičan je jevrejski običaj da se na grobove, prilikom obilaska, umesto cveća ostavlja kamen, kao simboličan kontakt živih sa mrtvima⁴¹

JEVREJSKI SIMBOLI

U judaizmu ima više simbola jevrejskog života i tradicije. Novopazarski Jevreji su ih koristili u svojim kućama ili sinagogi.

⁴¹Od davnih vremena, vladao je običaj da se na grob nabaci gomila kamenja ili pokraj groba postavi vidljiv znak ili stubovi. To je imalo dvostruku namenu: da se telo zaštiti od divljih životinja i da se skrene pažnja prolaznicima, naročito sveštenicima da se tu nalaze grobovi.

Davidova zvezda (Magen David, Davidov štit) je znak šestokrake zvezde koji se sastoji od dva jednakokranična trougla koja imaju zajedničko središte. To je osnovni simbol judaizma. Kao simbol, koristio se u sinagogi na različitim predmetima vezanim za jevrejski život ili se nosio u vidu nakita ili ukrasa. Nacisti su od njega napravili znak sramote da bi ponizili Jevreje i naterali su ih da ga kao znak identifikacije prišiju na odeću.

Mezuza je jedan od osnovnih simbola koji je imala svaka jevrejska porodica. To je ukrasna kutijica u kojoj se nalazio listić pergamenta na kome su rukom ispisana dva odlomka iz pete knjige Mojsijeve. Ovaj listić se savijao u rolnu i stavljao u metalnu ili drvenu kutijicu i pričvršćivao u kosom položaju na dovratku kuće. Cilj mu je bio da neprekidno upozorava vernike na privrženost Bogu, podseća na zapovesti i moralne obaveze Jevreja. Prilikom izlaska i ulaska u kuću običaj je da se mezuza dotakne prstima i prsti poljube.

Menora je sedmokraki svećnjak. U drevna vremena bila je postavljena u Šatoru sastanka i kasnije u Hramu u Jerusalimu – mestu na kome je vršena religijska služba u staroj državi Izrael. Ta menora je bila napravljena od zlata. Simbolizirala je Božju mudrost, dok je Toru simboliziralo svetlo. Za vreme slavljenja Hanuke, koristio se devetokraki svećnjak – *hanukija*, sa osam mesta za sveće i deveto mesto za sveću – *šamaš* – kojim se ostalih osam pali.⁴²

Kipa. Kipa je mala kapa koju Jevreji nose za vreme molitve, učenja Tore, izgovaranja blagoslova, pri obedovanju i simbolizuje svest pojedinca o stalnoj Božijoj prisutnosti. Stariji i religiozniji Jevreji nosili su kipu tokom čitavog dana.

Talit je molitveni šal koji je bele boje sa plavim ili crnim prugama. Nosi se oko vrata, preko ramena. Jevreji su nosili talit prilikom jutarnje molitve i tokom najsvetijeg praznika Jom kipura, ogrćući ga preko svoje garderobe. Talit može biti napravljen od platna, vune ili svile, a sa njegovih krajeva vise rese sa čvorićima koje se zovu *cicit* i koje podsećaju Jevreje na 613 zapovesti u judaizmu.

Davidova zvezda, Menora i Mezuzah

⁴²Menora, zajedno s Davidovom zvijezdom, predstavlja glavne simbole u judaizmu.

PORODIČNI ŽIVOT, STANOVANJE I ODEVANJE

Iako materijalni uslovi većine jevrejskih porodica nisu bili zadovoljavajući, kvalitet porodičnog života koji su vodili novopazarski Jevreji bio je dosta visok. Bili su obrazovani, vodili su računa o porodici i poštovali ženu. Retko je bilo poroka među njima. Pomagali su jedni drugima i lepo su se slagali sa svima.

Jevreji u Novom Pazaru (kao i u drugim delovima Srbije) nikada nisu živjeli u getu kao Jevreji u državama na zapadu, niti su bili deo neke zatvorene grupe koja je bila izolovana od ostatka društva, već su ravnopravno živeli sa ostalim građanima. Ulice su bile male multietničke celine. U njima su živeli Muslimani, Srbi, Jevreji, Albanci, Turci, Rusi, Crnogorci. Nastojali su da žive blizu, jedni pored drugih i dogovaraju se o poslovnim, porodičnim ili problemima zajednice. Prvo su naseljavali delove grada: Podhamam i Svojbtor koji su bili su povezani malim mostom preko reke Jošanice, kao i one delove grada u kojima je bilo državnih ustanova, verskih objekata i turskih straža i gde su im bile bliže radnje. Kasnije su naselili uži centar grada i delove u njegovom okruženju, Ćukovac i Nadgrad, pored jaza.

I najbogatije porodice živele su u zajedničkim domaćinstvima. Kada bi porodica brojčano previše narasla, najstariji sin mogao je da se izdvoji u posebno domaćinstvo. Uvek je bilo dosta dece. Deca su bila pravi blagoslov. Rodjenju deteta, makar bilo i deseto, veselio se i najsiromašniji čovek. Često se moglo čuti da svako dete ima svoju sudbinu i da Bog odredjuje šta mu pripada za života. "Žene su stalno bile u drugom stanju, što je bio dio narodne tradicije, ali i vjerskih obaveza. Tek što bi se porodile opet bi zatrudnjele."⁴³ Tako je bilo i u Novom Pazaru.

Higijena i zdravstvena kultura bila im je na solidnom nivou. Zahvaljujući sprovođenju strogih propisa o higijeni i preventivi mala jevrejska zajednica uspela je da opstane i u vreme haranja strašnih epidemija (kuge, kolere, tifusa i dizenterije).

U vreme osmanske uprave stanovali su u drvenim kućama od bondruka ili šindre. Tek posle Prvog svetskog rata počeli su da grade kuće od čvrstog materijala – ćerpića i kamena ali solidne i planske od cigle, najčešće prizemlje sa spratom.

Po sobama su bili uzidani ormani ili sanduci u kojima se čuvala odeća i posteljina. Na zidovima su bile police ili udbljenja za smeštaj ostalih predmeta za svakodnevnu upotrebu. Rublje i sitne stvari su držane u drvenim sanducima, raznim kesama i kutijama. Na patosu bio je ćilim, a uz zidove su imali mindere pokrivene čojom i brojnim jastucima napunjenih slamom, kućinom ili vunom. Sedeli su i spavali na podu ili minderu. Korišćeno je posuđe i pribor od kalaja i drveta, ređe od porculana, a jelo se služilo na niskim, okruglim drvenim pločama (sofra). Retko je bilo stolova, stolica i kreveta. Iznad prozora su bili rafovi za posudje, a između prozora su visili peškiri. Početkom XIX veka počeli su da se koriste kredenci, kreveti, stolovi i stolice. Svaka kuća je imala knjige što je bilo smatrano porodičnim bogatstvom.

U siromašnijim kućama staklo na prozorima često je zamenjivala impregnirana hartija. Kuće su održavane čisto. Skoro pred svaki praznik su se krečile.

⁴³Miloš Damjanović, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, *Essehist*, No 5-60-74, 2013, str. 67.

Kuće su im bile sa avlijom, obaveznim bunarom i baštom u kojoj je bilo dosta jorgovana, jasmína, ladoleža i drugog cveća. Malo koja avlija nije imala neku voćku. Kapije su bile drvene sa mandalama i alkama. U kućama nije bilo električnog osvetljenja, koristila se petrolejka. Dvorišta su bila povezana između sebe sa malim prolazima, tako da nije moralo da se izlazi na ulicu da bi se otišlo kod komšije. U ovim dvorištima su žene sedele na travi ili tronošcima, ispijajući kafu, razmenjujući mahalske novosti dok su se oko njih igrala deca. U letnjem periodu ovde se pripremao ručak u malim pećima oblepljenim blatom, a u jesen se u bakarnim sudovima kuvao pekmez i pripremala zimnica.

Tako su živeli Jevreji, tiho, mirno, gotovo neprimetno, ne želeći nikome zlo, tešeći se nadom da će im jednoga dana biti bolje.

„Sefardska kuća“ Ul. Svetog Save
Autor: Emina Ganić –Škrijelj

Ulica u naselju Nadgrad

Između dva svetska rata pored reke Raške u ulici Svetozara Markovića (ranije cara Lazara) izgrađena je kuća Samuela Konfortija, koju su građani nazvali “jevrejska kuća”, koja i danas postoji. To je jedna od retkih kuća koje su pripadale Jevrejima, a koje su do danas očuvane, kao deo njihove materijalne kulture. Osim toga, ovaj objekat imao je i arhitektonsku vrednost i ističe se “kao primer koji se po tipu unutrašnje arhitekture vezuje za zgrade tradicionalno narodne arhitekture.” ...Ona je “ u spoljnoj arhitekturi i konstrukciji građena pod uticajem stilske arhitekture.” Posebnu ...” pažnju privlači njena bogata ornamentacija u zoni ispod krovnog venca,” ...sa elementima...” secesijske biljne ornamentike,”⁴⁴ što je lep primer sefardske arhitekture sa orijentalnom dekoracijom. Međutim, M. Mihaljević navodi da se “samo može spekulisati o tome da li je graditelj bio inspirisan dekorativnim motivima secesije.”⁴⁵ U svakom slučaju ovakav objekat nije bio poznat u dotadašnjoj arhitekturi Novog Pazara.

⁴⁴Mr A. Kadrijević. *O proučavanju i vrednosti graditeljskog nasleđa novijeg doba u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik br. 19, 1995, str. 199.

⁴⁵Dr Marina Mihaljević, *The Jewish Heritage of Novi Pazar: A Case of Decaying Memory*, State University of Novi Pazar, Journal of the North American Society for Serbian studies, vol. 27. no 1-2, 2013, str. 111.

Svako ko je želeo da se trajno nastani u Novom Pazaru, a dolazio je iz drugog sreza ili opštine, podnosio je molbu za prijem u članstvo. Podnosilac molbe je morao da “uživa časna prava, da se ne nalazi pod sudskom istragom i da je svojim radom mogao da izdržava sebe i svoju porodicu. Poseban zahtev je bio i da li opština ima potrebe da molioca primi u svoje članstvo. Tako je npr. Odbor opštine Novopazarske 21. Juna 1920. godine razmatrao molbu za prijem za građanina ove opštine Salomona Konfortija i doneo odluku da se primi jer je ispunio uslove i podneo uredno uverenje od svoje dosadašnje opštine.”⁴⁶

Nekoliko najbogatijih Jevreja: Binjo Bahar, Ašer i Danon Bahar, te Samuel Konforti – Sumbuliko. podigli su, u samom centru Novog Pazara, pet većih poslovnih i stambeno-poslovnih objekata. Nijedan od njih nije zakonom zaštićen.

Posle proterivanja Jevreja iz grada ovi objekti su korišćeni za razne svrhe. Oni se i danas koriste. U toku sprovođenja Regulacionog plana Novog Pazara srušena je najveća poslovna zgrada, čiji je vlasnik bio Samuel Konforti zvani Sumbuliko.

Zgrada braće Bahara

Zgrada Binja Bahara

JEVREJSKE PORODICE PO MESTIMA STANOVANJA

Zahvaljući preživelim novopazarskim Jevrejima i komšijama, posle rata prikupljeni su podaci o jevrejskim porodicama, sačinjeni prema mestima koja je obuhvatala Jevrejska opština⁴⁷.

⁴⁶Zapisnici Odbora opštine Novopazarske (1937-1939), IA “RAS”, Novi Pazar, 2013, str. 15.

⁴⁷Posle hapšenju i interniranju Jevreja nemačka policija je uništila sve matične knjige koje su se čuvale u Opštini. Ovi spiskovi su sastavljeni zahvaljujući preživelim Jevrejima i njihovim komšijama. Sadrže još podatke o zanimanjima Jevreja, ulicama u kojima su stanovali, imena i broj članova porodica. (podatke dali : Mošo Mentović, Aron Mentović, Miodrag Radović, Ramiz Prušević, Sulejman Rasovac, Rasim Hasanbegović, Izet Melajac, Mensur Šaćić, Halim Imamović, Kika Mušović, Vehbo Hamzagić, Džemail Bošnjović). Prikupljanje podataka organizovao Ejup Mušović.

NOVI PAZAR

Ulica Žička, sada Gojka Bačanina

1. IZRAEL AVRAM zvani Batal, po zanimanju sitni trgovac koji je prodavao starežinu (neka vrsta male komisione radnje i otpada), Izrael Đila domaćica i šnajderka, sinovi Mošo učenik VII razreda gimnazije, Aron i Isak šnajderi, Mair đak, kćeri Sarina i Rena od 16 godina.

2. BAHAR JAKOV zvani Jako službenik, trošarinac. Supruga Merjama domaćica, odlična šnajderka sa devet ćerki: Bukica, Đustina, Bela, Dona, Rena, Sara, Rašela, Esterina, Matilda i jednim sinom Leonom. Sve su ćerke radile kod majke kao šnajderke.

3. MENTOVIĆ MENTO zvani Mentić srednji trgovac, supruga Palomba domaćica, Aron brat, sinovi Mošo, Isak i Jakov, ćerke Regina, Hana i Matilda.

Ulica Kralja Petra, sada 28. novembar

4. BAHAR LEON zvani Dudo bogati trgovac, supruga Sarina, sin Rafo učenik gimnazije i kći Blankica, učenica osnovne škole. U njegovoj kući sada se nalaze javna komunalna preduzeća „Čistoća“, „Vodovod i kanalizacija“ i „Toplana“.

Ulica Stevana Nemanje

5. MENTOVIĆ ALBERT nadimak Mento, (pravo ime mu je Avram, ali ga je promenio zbog bolesti) srednji trgovac, supruga Regina domaćica, ćerka Rebeka, učenica gimnazije i sin Mošo, učenik osnovne škole.

6. BAHAR MOŠO, jači trgovac, supruga Coca domaćica, sin Binjo, dete.

7. BAHAR ELESZER zvani Lezo, radnik u trgovini, supruga Tamara, domaćica.

8. BAHAR SADIK, srednji trgovac, supruga Rašela i dete Binjo.

9. BAHAR AŠER zvani Ašerče, bogati trgovac, supruga Rahela domaćica i ćerka Esterina učenica gimnazije.

Ulica Cara Lazara, sada Svetozara Markovića

10. KONFORTI SUNHA, Sumbulikova supruga, domaćica.

11. KONFORTI MAMIKO sin, trgovac, Aron sin, Bukica supruga Aronova i Mikica kći Sumbulikova.

12. KONFORTI MATILDA domaćica, supruga Sada Konfortija koji je umro uoči rata, sin Sami i ćerke Blankica i Hana.

Ulica Vezira Sokolovića, sada 7. jula

13. PAPO MORIC zvani Koko, bogati trgovac, supruga Regina domaćica, majka Leja, domaćica, David sin i Vinka-Vidas ćerka.

14. PAPO SADIK, zvani Sado, veliki trgovac, supruga Rašela domaćica, Jeroham i Sado, sinovi.

15. PAPO JOSIF zvani Ćuće, srednji trgovac, supruga Sarina domaćica i sin Jeroham.
16. IZRAEL DAVID zvani Davo, siromašni i iznemogli starac od preko 90 godina. Izdržavali su ga Jevreji.
17. KONFORTI JEROHAM, rabin, supruga Bulisa domaćica.
18. KONFORTI CADIK, rabin-kantor, završio jevrejsku bogosloviju u Sarajevu, supruga Sara domaćica, sin Aron i ćerka Rahela.
19. BAHAR ISAK zvani Iso, slabiji trgovac, supruga Rena domaćica, ćerke za udaju Suna i Sarina, sin Juso, trgovački pomoćnik i sin Aron, još dete.
20. BAHAR LEON zvani Moni, trgovački putnik, supruga Esterina, domaćica i sin Jeroham, dete.
21. BAHAR MENAHEM, srednji trgovac, supruga Sida, ćerke Bukica i Beja.
22. BAHAR JAKOV zvani Jako, geometar, supruga Hana domaćica i sin Aron, dete.
23. BAHAR MOŠO po nadimku Ćopo, bogati trgovac, supruga Luna domaćica, tašta Rena, odrasle ćerke Rena i Rahela i još uvek dete sin Binjo.
24. IZRAEL HAJIM, limar i supruga Erna.
25. BAHAR LEON, srednji trgovac i supruga Sara domaćica.
26. BAHAR EFROJIL, trgovac sitničar i sin Aron, radnik.
27. BAHAR SOMUEL zvani Sami, šnajder i supruga Beja domaćica.
28. GAON ARON, šnajder.
29. ALBAHARI SAMI, trgovac i supruga Sarina domaćica.
30. ALBAHARI MOŠO, trgovac, supruga Palomba domaćica i ćerka Sarina, učenica.
31. MONTIJA ARON, trgovac, supruga Rahela i sin Mento, đak gimnazije.

Ulica dr Tirša

32. MENTOVIĆ RAHAMIN zvani Rahi, srednji trgovac, supruga Buka domaćica, Josif- Juso brat i sinovi Mošo i David, đaci.
33. IZRAEL JOSIF zvani Josče trgovac-sitničar, supruga Rahela, domaćica, sinovi Mošo i Sami šnajderi i ćerke za udaju Sarina, Rena i Rašela.
34. KONFORTI SARINA domaćica, supruga Cvi Konfortija, srednjeg trgovca.
35. BAHAR LEAĆO zvani Lenče, koji je povremeno držao kafanu, piljaru i prodavao semenke, supruga Rifka domaćica, sinovi Juso berberin i Mošo đak gimnazije, Bika i Safira ćerke za udaju.

Ulica Svojbtor

36. PAPO HYSKO, trgovački pomoćnik, radio kod Papa Morica, supruga Regina domaćica, ćerka za udaju Lenka i mlađe Tamara i Dona, učenice.
37. ARON MONTIJA, službenik u sinagogi, supruga Regina, domaćica, sin za ženidbu Mento i Rena, ćerka za udaju.

38. SOLOMON MONTIJA, obućar, supruga Rašela, sinovi Aron i Samoel, još uvek deca.

39. MONTIJA HICKO, šnajder, supruga Klara domaćica i sin Aron, dete.

40. KOEN JOSEF, šnajder, supruga Hana domaćica, sinovi Aron i Mento đaci i ćerka Klara, učenica.

41. BAHAR SALAMON, sitni trgovac, supruga Luna domaćica, sin David i ćerka Sara, deca.

Ulica Kralja Aleksandra, sada 1. maja

42. ALBAHARI BINJO, trgovac, supruga Rena domaćica, majka Merkuša, takođe domaćica.

Ulica Svetog Save

43. DANON JOSIF zvani Cvikeraš, službenik Jevrejske banke i ćerka za udaju Matilda.

44. DANON MERKUŠA domaćica, majka Josifova i Rikica, sestra Danonova, šnajderka.

Ulica Grahovska, sada Hilma Rožajca

45. MONTIJA MERJAMA starica, izdržavali je Jevreji.

46. MONTIJA MENAHEM, trgovački pomoćnik, koji je vršio obrede : obrezanja i klanja živine, supruga Zvezda, domaćica, ćerka za udaju Regina i sin Aron, učenik gimnazije.

47. BAHAR MONI, jači trgovac, supruga Luna, s nadimkom Nena, sin Binja, ćerke Mazal, Hana i Rahela koja je rođena onog dana kada su Jevreji pohapšeni.

48. BAHAR SALAMON srednji trgovac, supruga Roza domaćica, majka Regina, sinovi Žaki, trgovački pomoćnik, Majir đak gimnazije, Mošo dete i ćerka za udaju Ribeka.

49. KONFORTI AVRAM, šnajder, supruga Luna domaćica, sinovi Jakov i Jeroham, deca.

50. RAFO BAHAR, srednji trgovac, majka Mazal, sestre za udaju Hana i Rena.

51. PAPO JAKOV zvani Jaki, siromašni trgovac, sitničar, supruga Rahela domaćica, sinovi Miko, trgovački pomoćnik i Mošo, učenik, ćerka Rena, dete.

Ulica vojvode Putnika, sada Višegradska

52. KONFORTI SADIK zvani Sado, limar, ubijen od Šiptara 1941. godine, Dijana zvana Dijanića supruga i sin Merkado, limar.

53. KONFORTI MERKUŠ zvani Meri, limar, supruga Bunaća domaćica.

54. SALOMON MONTIJA zvani Saki, mali trgovac-sitničar, majka Rena, domaćica, supruga Palomba, domaćica, sin Menahem i ćerka Rahela.

55. MONTIJA FIKO zvani Monče, šnajder kod Džema Pruševića, supruga Hana, domaćica i Aron, sin, dete.

56. PAPO ARON, srednji trgovac, supruga Sara domaćica, ćerke Rena i Sara, učenice, sinovi Jeroham, bogoslov i Mošo đak gimnazije.

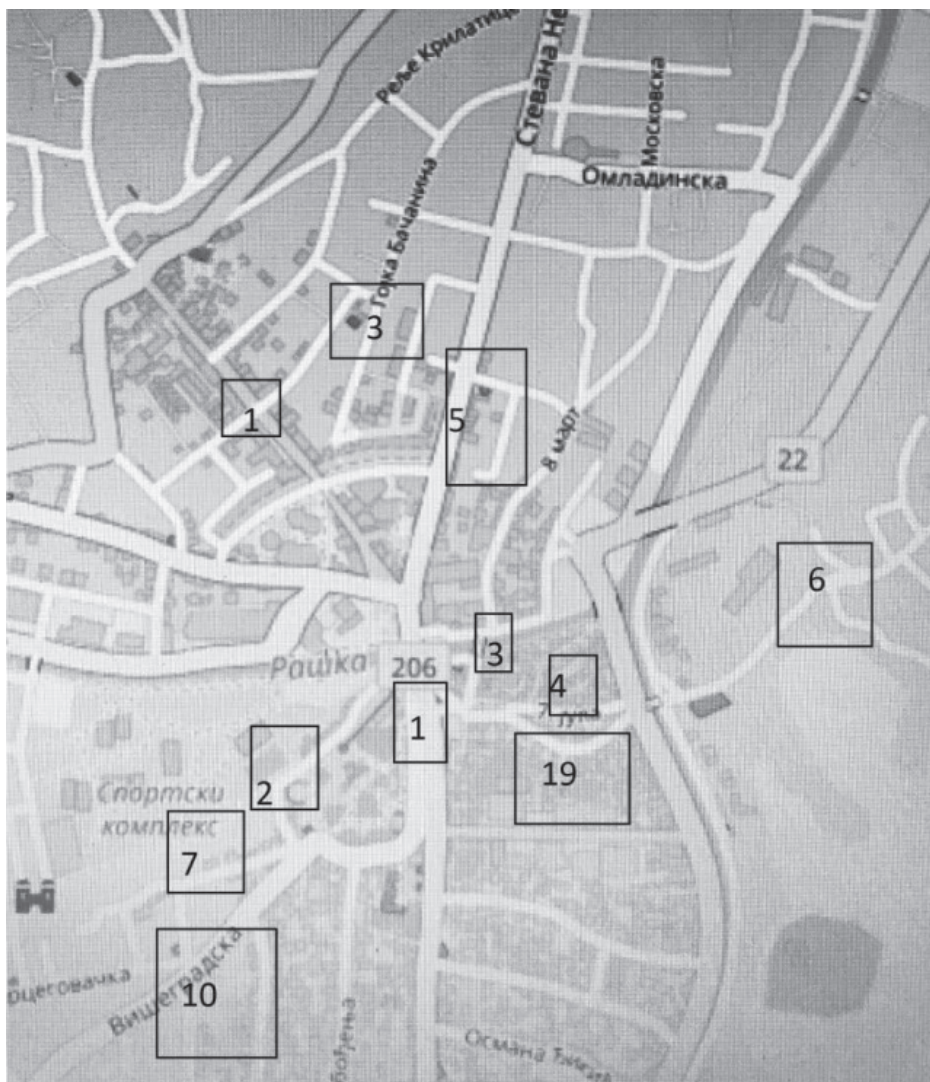
57. IZRAEL BLANKA supruga trgovca Mike Izraela koji je u NOB-u poginuo kod Kolašina 1943. godine, a pre rata radio u Tutinu; ćerke za udaju Hana i Lenka i sin Mair, đak gimnazije.

58. KONFORTI SADIK, sitni trgovac.

59. LEON MONTIJA, trgovac, supruga Sara domaćica, ćerka Rena.

60. MONTIJA ESAMUEL, trgovac, supruga Rahela domaćica i sin Sami, učenik osnovne škole.

61. MONTIJA ARON, trgovac, supruga Rena domaćica.

Broj jevrejskih porodica po mestu stanovanja

SJENICA

U Sjenici je pre početka rata 1941. godine živelo 26 Jevreja.

Porodica Danijela i Samuela Montilja stanovale su blizu jedna drugoj. Danijel sa svojim stanovao je u ulici koja je vodila prema Vrelima i Trijebinama (u blizini kuća Cveta i Velja Vukašinića), a Samuel je stanovao iznad džamije, blizu kuće Čengića, koji su im bile komšije. Naziv ulice bio je Džamijska, a kasnije Nemanjina. Samuelova kuća nosila je broj tri.

1. ALTARAC DAVID – Davo, stolar, pastorak Sumbulov, stanovao je u kući koja je bila vlasništvo Đorđa Vučevića (Jakovića), zajedno sa suprugom Hanom i dvoje dece i za iznajmljenu kuću plaćao kiriju.

2. MONTIJA DANIJEL – Dani, trgovac, Palomba, supruga, sinovi : Santo, Avram, Isak i Menahem-Mento; Lenka, supruga Mentova, ćerke: Palomba- Bukica, Đoja, Bela i Streja-Kika i sin Danijel; Alegrina Santova supruga, Danko Santov sin, Rebecka Santova ćerka.

Danijel Montija umro je 1940. godine i sahranjen na Jevrejskom groblju u Novom Pazaru.

3. MONTILJA SAMUEL – Sumbul, trgovac, Lea, druga supruga Samuelova, sinovi: Salomon-Moni, Albert, Haim, Menahem, Jakov i Josef, ćerke: Mikica, Palomba, Luna, Rašela, Staša, Sara i Blanka.

4. Osim članova ovih jevrejskih porodica u Sjenici je živio i LEVI MOŠA koji je bio sudija Sreskog suda i posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije otišao iz Sjenice.

RAŠKA

Nekoliko godina uoči Drugog svetskog rata u Rašku je došla još jedna porodica iz Užica, tako da je u ovom mestu živelo dve jevrejske porodice sa osam članova.

1. PAPO ISAK, trgovac, Rena supruga, ćerke: Rašela i Leja, sin Jeroham

2. FENJE dr JOSIP, veterinar, supruga Hermina, i ćerke: Magda i Ilonka- Ica.

TUTIN

U Tutinu su živlele dve porodice:

1. BAHAR RAŠELA, udovica, trgovac, Blanka ćerka, sinovi Majir i Aron.

2. IZRAEL MAJIR-MIKA, trgovac, Blanka supruga, Mojsije otac od Mike, ćerke: Hana i Lenka, sinovi: Majir i Jeruham.

DUGA POLJANA

KONFORTI SADO, trgovac, Duana supruga, sinovi: Avram, Samilo i Mošo i ćerke: Sara, Alefina, Blanka, Matilda i Rikica.

Okupacija je podelila meštane Jevrejske opštine na dva dela. Novi Pazar, Raška i Duga Poljana ušli su u Nemačku, a Sjenica i Tutin u Italijansku okupacionu zonu. Interesantan je slučaj sa Dugom Poljanom. Ovo mesto je bilo u Sjeničkom

srezu i trebalo je da pripadne Italijanskoj okupacionoj zoni. U toku cele okupacije Nemci su našli više razloga da ubede Italijane da Dugu Poljanu zadrže u svojoj zoni. Tokom okupacije u Dugoj Poljani je bila Nemačka carina.

ODEVANJE

Odeća sefardskih Jevreja za vreme turske vladavine, uglavnom, je bila tradicionalno orijentalna.

Ubrzo po dolasku na Balkan Jevreji su odbacili odeću i obuću koju su nosili na Iberijskom poluostrvu (trorogi šešir, dugi kaput, kratke pantalone i duge čarape) i prihvatili su odelo nove sredine.

Jevreji u Novom Pazaru, pod turskom vladavinom, kao i ostali nemuslimani, pridržavali su se ograničenja koja su se odnosila na nošenje odeće koja se morala razlikovati od muslimanske. Odevni predmeti u zelenoj boji su bili zabranjeni. Nisu smeli jahati konje kroz grad ili nositi oružje.

Iz zbirke JIM – odevni predmeti i nakit

Međutim, u nošenju odeće bio je prisutan jak turski uticaj. Muškarci su nosili fes, pojas, čakšire, kratki kaput ili koporan, dugački kaput i cipele – papuče.

Žene su bile skromne u oblačenju. Imale su svakodnevnu i svečanu odeću. Nosile su dugu košulju do članaka, anteriju i poluduboke cipele. Zimi su preko anterije oblačile bunde. Dolame i anterije od svile i kadife, bogato izvezene srmom i zlatom, nosile su samo u posebnim prilikama i čuvale su se sa kolena na koleno kao porodično blago. Razlikovala se odeća devojaka od one kod udatih žena. Devojke su nosile bele bluze i izvezene prsluke.

Žene su na glavi nosile male ukrašene kape – *tukado*. Muškaraci iz strogo religioznih porodica puštali su kosu pored ušiju (*pejas*), a brada im je uvek davala le-

gitimaciju o pripadnosti. Mlađi su nosili kačket, beretku ili šešire. Samo su stariji zadržali tradicionalne delove odeće.

Novi Pazar, tridesetih godina: jevrejska porodica, iz arhive Ž. Lebl

Jevrejska porodica Novi Pazar

Iz zbirke JIM – sefardska haljina

Žene iz bogatijih porodica od nakita su najčešće nosile minduše i oko vrata đerdane. U upotrebi su često bili amuleti, obično u obliku priveska, sa magijskom funkcijom zaštite od zlih uroka. Na sebi su imali izgravirane jevrejske simbole (Davidova zvezda, menora, biblijske molitve, i sl.)

Krajem XIX i početkom XX veka ovaj način oblačenja se promenio pod uticajem kulturnog okruženja i kombinovao sa građanskim.

Iz zbirke JIM – nakit

DRUŠTVENI I KULTURNI ŽIVOT

Društveni i kulturni život Jevreja bazirao se na tekovinama donetim iz Španije. Oni su uspjeli da sačuvaju svoje pesme i romanse u njihovom izvornom obliku kao deo folklornog blaga i kulturne baštine. Njihova kultura bila je uvek usmena, nikad pisana. Bili su majstori pripovedanja i prenosili su s generacije na generaciju narodno stvaralaštvo.

Društveni i kulturni život novopazarskih Jevreja odvijao se u skromnim uslovima ali je njegovo postojanje pozitivno uticalo na razvoj i očuvanje kulture zajednice. Ona je pod svojim okriljem osnivala humanitarna i kulturna društva. Svako od ovih društava imalo je svoj statut u kome je bila istaknuta svrha i delokrug rada. Pored toga učestvovali su u javnom i kulturnom životu grada i bili otvoreni prema pripadnicima drugih vera i nacionalnosti.

Prema podacima iz izveštaja sekretara saveza JVOJ iz 1937. godine poznato je da su u Novom Pazaru postojala tri jevrejska društva: Društvo za podizanje novog jevrejskog hrama (*Tavot anavim*), Dobrovoljno društvo za pomoć sirotinji (*Tiferet bahurim*) i Mesna cionistička organizacija (*Kadima*) osnovana 1930. godine. Pored njih osnovani su 1932. godine: ogranak Saveza jevrejskih omladinskih udruženja i Jevrejski klub. Odbor jevrejske opštine pružao im je stalnu pomoć.

Rabini su organizovali negovanje jevrejske tradicije i izučavanje Svetih spisa. Sastanci su se održavali uglavnom subotom pre podne, posle jutarnje službe. Čitali su odlomke iz Starog zaveta-*Tanaha*, svake subote po jednu glavu.

Društva su saradivala međusobno, kao i sa Jevrejskom opštinom i istim društvima u Skoplju, Beogradu, Novom Sadu i Sarajevu, ali i sa međunarodnim organizacijama u svetu⁴⁸. Aktivnost društava naročito je pojačana kada je Odbor doneo odluke o podizanju novog hrama, izgradnji opštinskog doma i ograđivanju, uređenju i čuvanju groblja.

Poznate su akcije među Jevrejima u Novom Pazaru, koje je organizovao Jevrejski narodni fond KKL (*Keret kajemet leisrael*) za Jugoslaviju. Redovno je prikupljana novčana pomoć za Jevrejsku državu. Plavo bela kasica je bila u gotovo svakoj kući. Rezultati koliko je koja opština prikupila novca objavljivani su u Zagrebačkom nedeljniku "Židov ..."

Osnovni zadatak Kluba jevrejske omladine bio je buđenje jevrejske svesti i podučavanje nepismenih žena. Međutim aktivnost mladih nije bila na zadovoljavajućem nivou. Pored ovih aktivno je bilo i društvo *Hevra kadiša* (sveto udruženje). Obavljanje ovih poslova se oduvek smatralo važnom verskom dužnošću i – *micvot* (počasnom funkcijom), pa su to obavljale i ugledne ličnosti.

Jevreji su aktivno učestvovali u komunalnim akcijama u svim mestima Jevrejske opštine. Učešće je bilo ili lično, ili su plaćali da ih u tim akcijama zamenjuju drugi. Akcije su obično organizovane za izgradnju vodovoda, česama i uređenje mesta u kojima su živeli.

⁴⁸Na Svetskom sefardskom kongresu u Beču Josef Baruh, delegat iz Prištine zastupao je interese novopazarske jevrejske zajednice.

građene prema mogućnostima domaćina. Kod siromašnijih porodica nisu naplaćivale.

Recepti su bili različiti: od gašenja žara ili rastvaranje soli u vodi, pa do tzv. “salivanja strave” – kada se rastopi olovo u hladnoj vodi iznad glave bolesnika, uz izgovaranje različitih molitvi i formula.

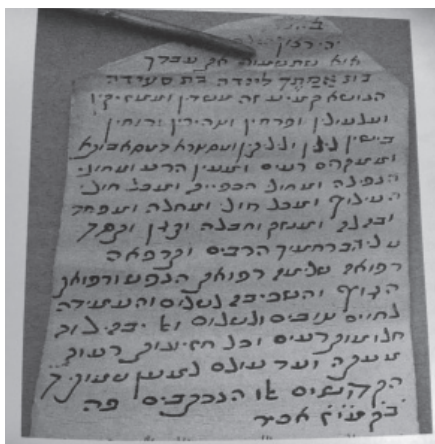
Tija Rena je više radila kao babica. Važna uloga babice bila je da pored fizičke pruži emocionalnu i duhovnu podršku i pomoć. Zajednica je vodila računa da svaka jevrejska žena prilikom porođaja ima kraj sebe babicu. Svakoj porodilji je ispod jastuka stavljala travu rutu kako bi porođaj bio lakši. Ženskoj deci su su posle rođenja bušile uši. Prvi pisani podaci o porođaju uz stručnu pomoć školovane babice u Novom Pazaru datiraju tek od 1920. godine.

Jedan primer sefardskog rituala iscjeljenja koji je zasnovan na iscjeliteljskim rečima koje teraju zlo – *basmama* izgledao je ovako:⁴⁹

La kara te lavo,
 Todo el mal te sako,
 No te lavo por lavar
 Otro por kitar el ožo malo i ajin raa

Umivam ti lice,
 Otklanjam svo zlo od tebe,
 Ne umivam te zbog čistoće, Već da
 izagnam urokljivo oko i urok.

Važnu ulogu u lečenju su imale *amajlije* koje su sadržavale biblijske tekstove pisane ručno na pergamentu i *amuleti* koji su imali zaštitno dejstvo za one koji su ih nosili.

Iz zbirke JIM – svitak

Iz zbirke JIM- amulet

Ako to ne bi pomoglo bolesnika su kupali u rastvoru meda i vode. Ako, pak, ni to ne pomogne, onda su pozivali pobožnog lekara ili sveštenika koji su primjenjivali još efikasnije metode lečenja, po principu sugestije i lake hipnoze.

⁴⁹Tamar Alexander i Eliezer Papo, O moći riječi: *Iscjeliteljske basme bosanskih sefardskih žena*, str. 245.

PESME, POSLOVICE, PRIČE

Pesma i muzika su zauzimale važno mesto u jevrejskom životu. Novopazarski Jevreji su ljubomorno čuvali svoje španske romanse i lirske pesme, koje su primili u amanet od svojih predaka, i nastavili da čuvaju ovu tradiciju. Posebna zanimljivost je da su "čuvari" i prenosioci jevrejske baštine bile žene. To su uglavnom radile majke, bake ili tetke.

Svoju decu uspavljivali su pevajući, ili recitujući im romanse, narodne pesme (*kantige*) ili priče koje su otvarale njihova srca i pričale njihove tajne. Sa njima su iskazivali svoju radost, ljubav i svoju tugu. Deci su kupovane knjige i učili ih da recituju. Deci je često pevana uspavanka *kantigas de kuna: spavaj, spavaj zlato moje, lepe snove imaj ti, laka noć ti dušo moja, Bog će mi te čuvati*.

Često su se pričale priče koje su objašnjavale biblijske tekstove i legende.

Jedna od priča je bila posvećena legendi o tome da su jevrejske porodice, kada su proterane iz Španije ponele sa sobom ključeve od svojih domova, računajući da će se jednoga dana vratiti. Poznata interpretatorka sefardskih ladino romanasi – Flora Jagoda, koja je rođena u Bosni, ispevala je o tome pesmu: "Ključ Španije."

La jave de Espanja

Onde esta la yave ke estava in kaxun?
Onde esta la yave ke estava in kaxun?
Mis nonus se la truxerun kon grande dolor,
de su kaza de Espanya, de Espanya
suenyos de Espanya...
suenyos de Espanya...

Flori Jagoda

Ključ Španije

Gde je ključ koji je bio u ladici?
Gde je ključ koji je bio u ladici?
Moje babe i dede su ga uzimali sa
suzama u njihovim očima
iz svoje kuće u Španiji, u Španiji
iz svoje kuće u Španiji, u Španiji
snove Španije, snove Španije

Drita Tutunović

[www.amazon.de/Kuhar- Bosanskih- Sefarda-Eli-Tauber](http://www.amazon.de/Kuhar-Bosanskih-Sefarda-Eli-Tauber)

U kućama se često čuo, uz majčinu pratnju, glas devojačke pesme. Kada bi i majka i ćerka završile kućni posao, onda bi sele da rade svoj ručni rad i pevale. Novopazarske Jevrejke bile su bolji interpretatori sefardskih kantiga i romansi od muškaraca. Pevale su ih na poselima i svadbama, kada se proslavljao *berit mila ili bar i bat micva*. Mlade Jevrejke su pevale kantige sa ljubavnim, a starije sa epskim sadržajem. Svaka pesma je imala svoju melodiju: orijentalnu, monotonu, bez varijacije i modulacije glasova, ali veoma dirljivu. Starije žene udarale su u *pandero* (def, daire) i bez njih nije bilo ni veselja ni plesa, a ni plakanja, jer su bile i vešte naričaljke. U Novom Pazaru je bila poznata tija Merkuša, majka Binja Albaharija iz ul. Kralja Aleksandra (sada 1. maja), koja je pevala i svirala uz daire.

Za vreme zimskih praznika često su priređivana posela, a bilo je čestih okupljanja rođaka da bi se zajednički pripremala zimnica. To je za decu bio poseban doživljaj.

Često su pevane romanse: „Adio kerida“ (Zbogom draga), „Noches, noches“ (Noći, noći), „Mi kerido, mi amado“ (Moj dragi, moj voljeni) i dr.

Adio kerida

Tu madre kuando te parjo
I te kito al mundo
Korason eja no te djo
Para amar segundo
Adio, adio kerida
No kero la vida
Me l'amargates tu
Va buškate otra amor
Aharva otras puertas
Aspera otra ardor
Ke para mi sos muerta

Zbogom draga

Kad te je majka rodila,
I na svet donela.
Srce ti nije podala,
Da možeš da voliš drugoga
Zbogom, zbogom draga ostaj,
Ne želim više život taj,
Ti si mi ga zagorčala.
Idi, traži drugu ljubav,
Kučaj na druge kapije,
Strast drugu iščekuj,
Jer za mene si mrtva već.

Deo folklornog nasleđa Jevreja bile su poslovice i izreke kojima su se izražavala životna načela, iskustva ili davali primeri. Zato je njihova vrednost bila vaspitna, razvijala njihov moral i pravila ponašanja. Gotovo za svaku životnu situaciju upotrebljavala se odgovarajuća poslovice kojom se davao primer o stvari koja je bila predmet razgovora. Njihovo korišćenje bilo je svakodnevno.

Uno no peleya, sino dos – za svađu je potrebno dvoje In kada trigu ay urtigu – u svakom žitu ima kukolja Kada yave si merka kun paras – svaki ključ se parama kupuje.

Zbog poruka koje u sebi nose, tesno povezane sa poslovicama, su bile bajke. One su zauzimale važno mesto, jer u njima nije bilo nepravde, uvek je pobeđivalo dobro i bile su prvi susret dece sa životom. Prenosile su se usmenim pripovedanjem. Bile su internacionalnog sadržaja.

ZABAVA

U privatnom životu družili su se uglavnom, između sebe, imali su svoju kafanu u koju su najčešće dolazili subotom i u dane svojih praznika. Retki su bili pojedinci koji su izlazili iz okvira ovakvog života. To su obično sebi dozvoljavali samo mlađi Jevreji. Posle Prvog svetskog rata kulturni život je bio sve bogatiji. Društvo se ekonomski razvijalo pa su i mogućnosti bile veće. Deca su završavala škole, jevrejske organizacije su bile aktivnije, išlo se u pozorište i bioskop. Veliki broj jevrejskih porodica se okupljao za praznike i prilikom porodičnih svečanosti u kafani "Vrbak", hotelu "Vukosavljević", ili gostionici "Korzo." Bilo je zabavnih događaja poput matinea, igranki, zabava, priredbi i sličnih događaja. Na ova druženja dolazili su mlađi muškarci i devojke i zabavljali se. Kako u svojim sećanjima ističe Radovan Tio-savljević – Rako, ...*"tamo bi se uz muziku veselili, jeli, pili, grickali semenke i kikiriki, igrali i pevali. Alkohol nisu koristili. Njihovi skupovi proticali su uvek u redu i miru i bili primerno organizovani"*

Gostionica "Korzo"

Kafana "Vrbak"

Porodična okupljanja bila su česta, ne samo povodom nekog praznika. Naročita vrsta zabava bila su okupljanja subotom pre ili posle podne kada su žene izlazile u avlije i tu se zabavljale, pile kafu, pričale i pevale. Dolazile su i komšinice kroz kapidžike, kojima su avlije bile međusobno povezane.

Kada su bile tople noći sedelo se na klupama ili kamenju ispred kuća, žene su pevale sefardske romanse, a po sokacima se čuo milozvučni ladino jezik daleke Španije. Skoro svake nedelje se išlo na izlete u okolinu Novog Pazara: Borići, Rajčinićka banja, Novopazarska banja, Sopoćani, Đurđevi stupovi i sl. Nosila se hrana i provodio bi se skoro ceo dan u prirodi.

U Carigradskom glasniku 1895. godine R. Nikolić objavio je zanimljiv članak o Novom Pazaru i opisao Novopazarsku banju i banju „ilidžu“ - kao mesta gde mnogo ljudi dolazi koristeći lekovita svojstva njihove vode ali se i družu zahvaljujući lepim prirodnim predelima.

Кроз средину вароши протиче река Рашка, која називе близу ове вароши. Од ове реке спроведени су по вароши многи јазови и потоци, на којима су подигнути прости, али многи млинови — воденице, међ којима је пре 5-6 г. подигнута велика воденица за свакојврсту сорту брашна. Главни је то; што је Рашка акви топла, те кад је највећи мраз, млинови немају никакве сметње од леда. На Рашкој у сред вароши има фабрика за чмњење кожа (табахана).

Варош украшавају многе богомоље т. ј. цамје, којих има 20 на броју, и 2 православне цркве са по једним кубетом. Једна је у вароши, храм Св. Николаја, а друга је с ниже вароши удаљена за 20 минута, Петро-Павлова црква, а коју предање кажује да је подигнута у време апостола *Тима*. Ова је друга у виду крста, а прва у виду лађе.

Од школа има за турску децу 2 средње; једна уруждија и једна медресија и више основних мејтана (школа). За српску децу има једна четворо-разредна.

Становништво већином се занима трговином и занатима. Занати су главни: кожарски, лебарски, месарски, седларски и т. д. Трговину води ова варош већим делом чмњеним и сировим кожата, живом стоком, сиром, маслом, воском, сунч и сировим шљивама и т. д. Еспап доноси се: из Цариграда, Солука и Скопља, и са свим мало из Сарајева.

б.) Н. Бања. Мислим да је ретко које често сретно са врућом бањом, као што је Н. Пазар у томе срећан. Н. Бања „Илиџа“ како је овде зову, удалена је од вароши за 25-30 минута, она је тако врућа, да човека пари по телу кад се куна и не може да је трпи док не немеша са ладном водом. Ја лисам имао при руци термометар да би јој праву температуру могао одредити; говоре људи да се за 1/2 сата јаје може скувати. По каквоћи је сумпорита и гвожђевита.

Ова главни војни доктор, бинбаша, препоручује је за многе болести. Ова је бања и са кватрима снабдевена, да човек с породичом може више времена да проведе, а да у ничему не оскудева.

Благодарећи Богу и Н. Ц. В. нашег премилостивог Султана, и његовим чиновницима, слобода је таква, да грађани пошто сврше свој посао у чаршији и пошто вечерају, саберу се у друштво, на иду ноћу у бању безбрижно.

У свако време, а нарочито у летње оvd. грађанство прави палете без икаквих тешкоћа, него слабо и цене какву и колку корист од ове бање имају, јер кад би нека друга варош имала оваку Богом даровану ствар, би јој знали оценити њену праву вредност. Има овде људи, који пате од неке болести, а не знају да би им она бања болест уклонила, само кад би уредно надражавали купатила, за оно време, кад многи људи у далеком свету траже овакве бање.

в.) Мислим да не би било уместо, а да овом приликом не-проговоримо коју реч и о каселој бањи, „илиџи“.

Ова је бања удалена од вароши за 1 1/4 сахата. Она је тако крстела, да кад је човек на самом врелу захваћа ври у чашу, као да је содом поменена.

О овој бањи нико не води рачуна, нити је падата под

закуп, јер је нико ни за шта не употребљава, осим кад неко хоће да се проведе; иде тамо свет, јер је положај врло леп по природи, и ову воду као чудовиште посматрају, јер њену корист нико није на јавност извео, да би је знали употребити и њоме се користити; осем то: кад ко хоће да му буду добре погаче, треба да се овом водом замесе, и то је све.

Оволико о овим бањама: мислим да ће оvd. грађанство бољу пажњу овим бањама поклониити.

Г. Мит. Мелентје из Н. Вароши кренуо се за Сјеницу и овде се очекује. Кажу, да је опет његово здравље на горе окренуло. Он је исмјеран, да овде лето проведе, а надамо се да ће и да зазими!

Р. Николџа

Цариградска пијаца.

Пр. недеље на оvd. пијаци било је много живље стање. На *животином тргу* било је повељније кретање. Шеница се продавала и то тврда по 27 до 28 пара ока. Кукуруза је продато за извоз по 23 паре ока, а за местну потрошњу до 24 паре ока. Продато 100,000 ока. Јечму је непрестано цврста цена, до 16 пара ока. Раж је остао на 17 1/2 пара ока. Нема га. Овсу је цена цврста, до 18 пара ока. Ни њега нема.

Пасуља нема на пијаци.

Вино бело све једнако јако се тражи, али га је и у околини доста понестало. Цена му је 65 пара ока; за извоз 30 до 35 пара. Црних вина има и вишине и цене су му врло ниске.

Сувоме грожњу нестале су цене због преф. уарока.

Бадему исте су цене: бољи до 6 гроша ока, средњи до 5 1/2 гроша ока.

Лешницима ниске су цене: 55 до 56 гроша 100 кила. На пијаци увозних артикала стање је доста троно.

Купци из унутрашности почињу долазити.

Лира отоманска 100 гр. — пара

Наполеон 88 „ 12 „

У медијлу 20 гр. лира 108 „ 9 „

Време је сасвим пролетње.

Сточни трг.— Овдашњи комисионар за сточну трговину г. Александар Ламбрино својим извештем од 24 ов. миз јавља нам, да су цене воловима ове:

Волови из Ручије по гр. 5.— пр.ока (лира 100 гр.)

„ „ Бугарске „ 5.— „ „ (медид. 20 „)

„ „ Дреипоља „ 4.30 „ „ („ „)

Овнови „ „ 6.30 „ „

Боговорни уредник: Ник. Сп. САВИЊ

Штмпарија А. ЗЕЛИБА Синова

Carigradski glasnik 1895. godine

Poseban ritual bio je povezan sa odlaskom u Novopazarsku banju. Dva puta nedeljno je bio predviđen dan kada su se kupale žene. Za mušakrce su bili određeni drugi dani. Odlazilo se sa fijakerom. Deca do 7 godina starosti išla su sa majkama. Nosila se hrana, voće, kувала se kafa. Posle kupanja svi su zajedno jeli, a skoro uvek dan je završavao sa španskim pesmama i igrom.

Jevreji su učestvovali kao glumci u diletantskom pozorišnom društvu "Napredak". Menahem Bahar i Mošo Bahar su glumili u predstavi "Zulumčar" koja se prikazivala u Raški 1928. godine.

Koliko su Turci uvažavali Jevreje može se videti iz činjenice da su ih angažovali u državnim organima i kancelarijama Bosanskog vilajeta. Tako je u periodu od 1868. do 1878. godine ... "u Upravnom vijeću Novopazarskog sandžaka bio Josef aga "predstavnik sefarda bio je Haimul efendija koji je ujedno bio u Odeljenju za finansijske poslove sandžaka kao komesar trezora. Kasnije je tu dužnost obavljao Josef aga, a u žalbenom veću kaze Trgovište delovao je Daniel efendija."⁵¹

Novi Pazar je tokom XVIII veka bio izložen mnogim nedaćama, od ratnih razaranja do prirodnih katastrofa i epidemija, posebno kuge. Živelo se teško i primitivno. Nije bilo vodovoda i kanalizacije, ulice su bile bez kaldrme, higijena na veoma niskom nivou. To je pogodovalo razvoju zaraznih bolesti i epidemija.

Grad su preplavili prosjaci. Nekoliko puta nastupila je velika glad. Siromašniji Jevreji su, kao i ostali stanovnici, teško podnosili ovakvo stanje. Naročito su trpela deca. Socijalne ustanove za pomoć nisu bile organizovane. Preko Jevrejske opštine organizovano je nekoliko akcija prikupljanja pomoći u hrani i odeći ali to nije moglo dugoročno da reši problem.

Od kada je završena železnička pruga Skoplje – K. Mitrovica, 1873. godine, kao deo "Carigradske magistrale" trgovina se u većoj meri orijentisala u pravcu prema Solunu. Glavni izvozni artikli bili su: stoka, vuna, koža i krzno, a uvezilo se brašno, šećer, so, gas i duvan. U to vreme najbogatija jevrejska familija bila je Jaković.⁵²

Posle Berlinskog kongresa 1878. godine Novi Pazar ostaje pod turskom upravom. Srbi i Jevreji⁵³ preuzimaju trgovinu koju su ranije držali Dubrovčani, a Muslimani se bave uglavnom zanatstvom. Mada su bili izvan glavnih privrednih tokova, pa donekle i društvenih, položaj Jevreja se donekle poboljšao, jer je veći broj zabrana bio ukinut. Uživali su ličnu i imovinsku zaštitu ali većina je bila siromašna.

Od 1882. godine trgovinu i kapital postepeno preuzimaju Jevreji. Pazarni dan postaje utorak. Do tada je bio nedelja, što Srbima nije odgovaralo jer je za njih nedelja bila sveti dan iz verskih razloga, pa su tražili od sultana da to promene.

Početak XX veka "Jevreji su bili vlasnici 75 kuća, 32 dućana i 25 njiva u okolini grada. Većina se bavi trgovinom, osmorica su zanatlije, sedmorica su bili sluzbenici, a trojica radnici i sedam ostalih."⁵⁴

Posle odlaska Turaka 1912. godine u Novi Pazar ulaze Srbi. Škole su počele sa radom i otvorile su se nove perspektive. Međutim, to je kratko trajalo jer je 1914. godine otpočeo rat sa Austrougarskom. Jevrejima su nakon okupacije potvrđena prava koja su imali još u vreme Osmanske vladavine, a hroničar Miodrag Radović naveo je da je za vreme austrougarske okupacije, nekoliko bogatih Jevreja iz Novog

⁵¹PhD, Adnan Kadrić, *Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878*. Oriental institute in Sarajevo, 2013.

⁵²IARNP, Bećir Hodžić Šećerović, *Hronika istorija Novog Pazara (1389–1925)*.

⁵³Iz popisa stanovništva – Selname II 1880. godine, u Vilajetu Kosova živi 475 Jevreja. Od toga u N. Pazaru 40 i Sjenici 14.

⁵⁴Esad Rahić, *Sandžačke novine*, 28. avgust 1996, str. 12.

Pazara, uz pomoć austrougarske komande u gradu, uspešno uspostavilo trgovačke veze sa Bečom i drugim centrima ove Carevine.

Kada je posle oslobođenja 1. decembra 1918. godine formirana Kraljevina SHS započele su i velike društvene promene u zemlji koje su se odrazile i na Novi Pazar. Zbog vekovne zaostalosti veći napredak se nije mogao osetiti, tako da je "u periodu između dva svetska rata ovo područje preživljavalo izuzetno teške trenutke, jer su ostaci feudalizma kočili njegov ekonomski i politički razvoj. Nalazeći se van glavnih komunikacija, predstavljalo je teritoriju koja je bila prepuštena sama sebi, što je dovelo do velike ekonomske zaostalosti."⁵⁵ Još su postojali ćepenci sa izlaganjem robe ispred dućana, s primitivnim kantarima i prodajom na raboš. Glavnom ulicom se teško prolazilo zbog zakrčenosti i tesne čaršije, a motorna vozila nisu ni mogla proći".

Privreda je počivala na primitivnoj obradi zemlje, usitnjenom zanatstvu i trgovini za lokalne potrebe, a od industrijskih objekata bila je ciglocrepana, elektra i dva alektrična mlina.

Posle 1920 godine Jevreji drže veći deo trgovine. "Trgovalo se sa Skopljem, Solunom, Beogradom i Sarajevom, i to novim komunikacijama, jer je stari Dubrovački drum odavno bio zarastao u korov."⁵⁶ Kapitala nije bilo dovoljno za neki značajniji privredni razvoj.

Novi Pazar između dva rata

Kada je 1931. u Novom Pazaru privatnim kapitalom podignuta mala hidroelektrana, ulagači su računali da će biti instalirano 1.000 sijalica u gradska domaćinstva. Međutim, uvedeno je svega 300, jer mnogi nisu imali novca za uvođenje, dok su drugi još uvijek zazirali od te "novine".

Sve do Drugog svetskog rata ovaj kraj se nalazio na margini društvenog, ekonomskog i kulturnog razvitka države što se odrazilo na zaostajanje u privredi i obrazovanju.

⁵⁵IARNP, Katalog za izložbu Trgovina i zanatstvo u Novom Pazaru, 2012. god. str. 8.

⁵⁶Dr E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd, 1979, str. 45.

ZANIMANJA JEVREJA

Prema zakonima koji su vladali krajem XIX veka Jevreji nisu mogli biti vlasnici zemlje i zato su se bavili trgovinom, poslovima sa novcem i zanatstvom. Nekoliko ih je radilo u javnim službama.

U Novom Pazaru pretežno su bile trgovine manufakturnom robom, najviše za potrebe seoskog stanovništva. U turskom periodu trgovalo se kožom, stokom, medom, vunom, suknom, solju i voskom, a zatim kolonijalnom i konfekcijskom robom. U periodu između dva rata asortiman je proširen na drugu robu široke potrošnje i pomodnu robu.

“Trgovinom se u Novom Pazaru bavilo 44 jevrejskih trgovaca, Sjenica je imala četvoricu, Duga Poljana dvojicu, Tutin i Raška po jednog. Jedan Jevrej bio je veterinar, jedan kafedžija, a bilo je i limara, berberina, šnajdera, šnajderki, stolara, bankara, trošarinca, opštinskih i verskih službenika.... Na osnovu dostupnih podataka u periodu od 1900. do 1940. godine od ukupnog broja ...“aktivno je radilo 93 člana Jevrejske opštine, a samo tri porodice nisu imale nijednog zaposlenog člana i bili su socijalni slučajevi. Jevreji se nisu bavili poljoprivredom, ali su finansirali gajenje stoke na Peštarskoj visoravni.”⁵⁷ Najbrojniji su bili Jevreji koji su se bavili trgovinom. Od ukupnog broja (52), sitnih je bilo (12), srednjih (30) i (10) bogatih trgovaca. Najbogatiji su bili iz porodica: Konforti, Bahar i Papo. Iz ovih porodica bilo je i u drugim kategorijama zanimanja (21), jer su svi bili u rodbinskoj vezi.

O Jevrejima, ne samo Novopazarskim, već i uopšte, postoje predrasude da su veliki bogataši, dobri trgovci, a kod zlonamernih, da su se obogatili na nepošteni način, da su svi prevaranti i da nema siromašnih. Samo površna analiza prema zanimanjima Jevreja u Novom Pazaru pokazuje da je bogatih bilo samo tridesetak ili oko 10%, što demantuje verovanje da su svi bili veliki bogataši. Ostali su pripadali siromašnijem sloju gradskog stanovništva. Malo je poznato da je kod Jevreja uvek bilo više sirotinje nego kod ostalih narodnosti. Međutim, kod njih je postojao nepisani zakon da svoje siromašne kriju i da je dužnost svakog imućnijeg Jevrejina da ih pomaže⁵⁸. Ali i tu su postojale granice. Ako bi se neko ogrešio dva puta o poslovne ili moralne norme više mu se nije pomagalo. Ne može se isključiti da su neki od njih to koristili i nisu hteli da rade već su živeli na račun zajednice.

Nezavisno od njihove verske pripadnosti, trgovci i zanatlije u Novom Pazaru bili su čestiti i pošteni ljudi. Mada konkurenti u poslu, živeli su u slozi i u njihovim međusobnim odnosima vladalo je poverenje i uzajamno uvažavanje. Narod je brzo stekao poverenje u jevrejske trgovce ili zanatlije smatrajući ih pobožnim i da neće biti prevareni.

Asim Nikšić, novopazarski hroničar slikovito opisuje trgovinu Novog Pazara krajem XIX. veka:

⁵⁷Jasna Ćirić, *Nema više ćifutske ćuprije*, Jevrejski pregled, SJOS, br. 6, 2009, str. 8.

⁵⁸Talmudska izjava: “Milosrđe je važno kao sve ostale zapovesti zajedno...” pokazuje važnost koje dobročinstva zauzima u jevrejskom životu. Cedaka (*Pravda*) je dužnost, akt pravičnosti. Onaj ko ne daje cedaka, ne samo da je nedobrotvoran, on se smatra nepravednim. Tora obavezuje davanje siromašnima 10% nećijih primanja godišnje.

...*"Svaki dućan je imao ćepenke, od kojih se donji deo spuštao na gredice, koje su bile postavljene na zemlju, i bile su visoke oko pola metra. Gornji deo ćepenka se podizao ka gore, dok je dućan bio otvoren. Većina dućana nije imala izloge ni prozore sa vratima, da bi se sopstvenik i radnja mogli zaštititi od hladnoće, već su bili potpuno otvoreni. U dućanima su okolo postojali kreveti, na kojima je gazda sedeo pored ček-medžeta~sandučeta, u kojem je ostavljan dnevni pazar. Na sredini je bio mangal sa žarom, koji je nabavljan iz obližnjih pekara"*...

Facebook.com, 3. 9. 2018.

Novopazarska čaršija krajem XIX. veka.

Roba se prodavala ispred radnji, prodavci su mušterije dozivale na sav glas, vukle za rukav i nisu ih puštali dok nešto ne kupe. Za jevrejske (ali i ostale) trgovce bilo je poznato da će učiniti sve da prvom kupcu koji uđe ujutro u radnju prodaju bilo šta, pa čak i ispod cene, da ih ne bi "terao maler". Čuli su se najrazličitiji jezici: srpski, turski, cincarski, jevrejsko – španski i videla različita nošnja. U ovom kraju ulice (sokaci) su bile uske, krivudave, a noću samo glavne, na svakih 500 metara bile su osvetljene fenjerima.

Kako kupovna moć stanovništva nije bila velika trgovci su često davali robu na kredit. U Novom Pazaru bila je razvijena maloprodaja "na recku" pa su i Jevreji to prihvatili. Zanimljiv je opis načina trgovine sa tekstilom prema kome su ..."vješti jevrejski trgovci nosili komade materijala, uzorke smještene u manjem sandučetu, i nudili ga po kućama,"⁵⁹ što je posebno odgovaralo muslimanskim ženama koje su izbegavale izlazak u kupovinu u čaršiju. Ramiz Crnišanin, novopazarski publicista je pisao da su trgovci Ašer i Binjo Bahar često koristili ovaj način prodaje, a ovu praksu su brzo prihvatili i ostali trgovci, Srbi i Muslimani. I on je sam učestvovao u tome noseći uzorke po kućama.

Trgovci su često išli po vašarima, a naročito je bio poznat mitrovdanski Novopazarski vašar koji je trajao po mesec dana, na kome su se okupljali trgovci iz Bosne, Srbije, Albanije, Nemačke... i za koji su se posebno pripremali⁶⁰.

⁵⁹Dr M. Kahrović Jerebičanin, *Novi Pazar u vaktu i zemanu*, drugo dopunjeno izdanje, NB "Dositaj Obradović" N. Pazar, 2014.

⁶⁰Ovaj vašar pominje i putopisac Amede Šomet 1807/8.

Trgovačka radnja je obično ostajala od oca sinu ili zetu. Ako je bilo više sinova u trgovini, onda bi oni ostajali kao kompanjoni, ili su se pojedini odvajali i otvarali nove trgovačke radnje, iste ili druge struke. Najveće trgovačke radnje manufakturnom robom krajem XVIII i početkom XIX veka bile su trgovine: Konfortija, braće Bahar i Papo.

Robu su direktno nabavljali od proizvođača ili iz veleprodaje: Beča, Pešte, Trsta, Carigrada i Lajpciga. Samuel Konforti i Mošo Bahar, su lično odlazili više puta u velike trgovačke centre i na sajmove van Osmanskog carstva, odakle su donosili raznovrsnu modernu robu. Jevreji su bili aktivni članovi trgovačkih udruženja. Samuel Konforti je 1919. godine bio predsednik Uprave trgovačkog udruženja.

Od zanatlija najbrojniji su bili krojači, limari i obučari. Svi su bili članovi zantskih udruženja – esnafa. Ortački su radili sa Srbima i Muslimanima i lepo su se slagali. Tridesetih godina XX. veka bilo je više ženskih krojača. Naročito je bila poznata Merjama Bahar iz Čerčijskog sokaka i njenih devet ćerki koji su razvili pravu malu radionicu ženske odeće po poslednjoj modi, nabavljajući mustre čak iz Pariza. Veliki broj jevrejskih domaćica je šio za svoju decu i sebe, a ženska deca su učila krojački zanat. Od muških su bili poznatiji Samuel Bahar, “ Isak Monti i Adam Konforti. Od limara su bili poznati Sado Konforti i Hajim Izrael”⁶¹, koji su imali pune ruke posla kada je trebalo kalaisati posuđe za praznik Pesah.

*Krojačka zadruga, četvrti u drugom redu s leva u desno sedi Avram Konforti 1947.*⁶²

⁶¹Doc. dr Hivzo Gološ, *Sandžak u političko društveno- ekonomskom životu Jugoslavije 1918-1941*, Prizren, 2014. godine, str. 262.

⁶²Dr. M. Kahrović Jerebičanin, *Novi Pazar u vaktu i zemanu*, NB “D. Obradović”, 2014, str. 168.

Montija Menahem, trgovački pomoćnik obavljao je i poslove ritualnog koljača životinja – šoheta i ritualnog obrezivača muške dece – *moela*. Po potrebi je odlazio u Kosovsku Mitrovicu i Prištinu, jer tamošnje jevrejske zajednice nisu imale školovanog *moela*.

Prema saznanju autora njegov pradeda bio je čuveni narodni lekar – hećim Mošo Mentović (1845–1905), koji je svoje znanje stekao iz stručnih medicinskih knjiga donetih od svojih predaka iz Španije. Osim lečenja sam je izrađivao ili nabavljao lekove, biljne droge, mirodije i hemikalije i prodavao u svojoj radnji. Bio je cijenjen po svojoj požrtvovanosti za bolesnike i sirotinju. Išao je po pozivu po okolnim selima i kod muslimanskih i hrišćanskih porodica.⁶³ Svoje znanje je preneo svome sinu Menti Mentoviću, zvanom Mentić, koji se manje bavio lečenjem ali su se u njegovoj radnji i dalje mogle kupiti: stipsa, džul, šembe, tutkal, džunluk, k'na, mana, salep, mumia i druge droge. Mumija se npr. najviše tražila kao lek protiv zlih duhova.

Jevrejski muzej Sarajevo, jevrejska apoteka u Sarajevu

Radix violae, mineše-čoki t.
Radix saraparilla (fossata).
Radix saraparilla (longa) kuhano u vodi, piće protiv sifilitičkoj bolesti.
Ruba tinctorum, * heć, sredstvo koje se u narodnom liječenju mnogo upotrebljava (vidi Glückovu "Terminologiju").
Rahab'ra, * radix rhei, ravena, neko vrijeme u vodi držano piće se kao sredstvo za čišćenje.
Salmiak, nišadir t. nišadir-rubi t.
Salvia officinalis, * kuduja.
Seli naturalium, kuršun-čoki t.
Salamaras, * geka so, za čišćenje.
Sapeter, * nitrum, salira.
Salitrena kiselina, čerap t.
Santonium.
Sambucus ebulus, * abdika, držano u vodi osvježavajuće piće ili za čišćenje krvi.
Sassafras.
Scamoniom, mahmadije t.
Semen cubebae, šelaba t.
Semen cicutae renanija t. (?) protiv glista.
Semen caribae, kakule i (?) za švajanje sredstvo za jačanje tijela.
Semen coriandri.
Semen Cadii (?).
Semen Cydoniae, lijek protiv brzočinu na prunoj bradavici; razrijedi se u vodi i meće sa ramu.
Sesam, susan t.
Sinapis, gorušica.
Soda.
Spongia, spužva.
Spica indica, sumbai indi t. Puničano za šarfanom i ružičinom vodom upotrebljava se za priredjivanje stanovitog maritima, kojim su hećte običavali pizati amuleta.

Izvod iz spiska lekova

Bilo je Jevreja koji su radili kao šegrti kod Muslimana. Iz Evidencije poslodavaca i zaposlenih, koja se nalazi u Istorijskom arhivu "Ras, može se videti da su kao krojači kod Nazima Obrovića radili: Moša Bahar i Icko Montije, a kod Paljevaca Muharema kao berber je radio Avram Bahar.

Berberin Juso Bahar, pored šišanja, brijanja i vađenja zuba lečio je visok pritisak koristeći pijavice koje je držao u velikim staklenim teglama ispunjenih vodom. U berbernici su se mogli dobiti čaj i kafa.

Rabini, koji su bili istovremeno i učitelji i savetnici i tumači Zakona, školovani u jevrejskim verskim školama, dali su značajni duhovni doprinos jevrejskoj zajednici. Neki su dolazili u Novi Pazar iz drugih gradova. Prvi pisani podatak o rabini-

⁶³Iz dnevnika Venijamina Šarkovića iz Raške, Mošo je bio pozvan 1886. godine u njegovu kuću radi lečenja dece, gde je proveo 8 dana. IA Kraljevo, lični fond prof. Tihomira Đorđevića, fond 412, kutija 4.

ma u Novom Pazaru odnosi se na period pred kraj osmanske uprave. Tada je rabin bio Pinkasa Isak. Njega je 1912. godine zamenio Uriel Alhalel koji je došao iz Kra- gujevca. On je priznat za rabinera i veroučitelja tek posle rata 1919. godine. Tada mu je, kao učitelju Mojsijeve vere, koji je učio srpsku decu, Opština grada odobrila iz opštinske kase isplatu stanarine. Dužnost rabina, učitelja, kao i dužnost šihtera obavljao je do 1921. godine kada je „tražio premeštaj u Smederevo, usled pritiska i pretnji muslimanskih sugrađana zbog njegove saradnje sa srpskim vlastima, a iste godine...“ pobeo je iz grada jer su mu smrću pretili kačaci“⁶⁴

Miodrag Radović je u svojoj knjizi „Efendijina sećanja i kazivanja“ opisao jed- nu anegdotu koju je čuo od Omerefendije Koničanina, a bila je vezana za Uriela Al- halela i njegovo neuobičajeno retko ime:

„Jednog pijačnog dana, u utorak 1916. godine Alhalell je otišao na stočnu pijacu i kupio kozu. Bećirbeg Rasovac je radio kao opštinski službenik i trebalo je da preve- de stočni pasoš za kupljenu kozu na ime novog vlasnika, na turskom jeziku. Kako nije znao da napiše njegovo ime na turskom napisao je da je novi vlasnik „jahudi papzi“, što je u prevodu značilo: jevrejski sveštenik.“

Posle njega sveštenučku i veroučiteljsku dužnost obavljao je Jeroham Avram Konforti od 1922–1938. godine, a zatim od 1938. godine njegov sin Cadik Konforti koji je završio Ješivu (viša škola za rabine) u Sarajevu. Istovremeno su bili i *kantori* (pevači). Međutim, kako su slabo bili plaćeni oni su radili i u svojoj sitničarsko-ter- zijskoj radnji. U to vreme na školovanju je bio i Papo Jeroham koji se nije ni vratio posle završene škole.

Nekoliko Jevreja se bavilo poslovima sa novcem, prvo sarafskim, kasnije ban- karstvom. Razlog je bio jednostavan. Religijski propisi nisu dozvoljavali muslima- nima i hrišćanima da se bave ovim poslovima.

Poznati saraf oko 1880. godine bio je Samuel Konforti.

Sarafi – prvi kreditori Osmanske drža- ve. „Jedini koji su zadovoljavali potrebe lokalnih vlasti i stanovništva za kredi- tom i bili su prvi bankari u Osmanskom carstvu. Bavili su se menjačkim poslovi- ma po strogo propisanim pravilima. Bili su učlanjeni u posebno esnafsko udru- ženje čije je sedište bilo u Istanbulu. Pored menjačkih poslova davali su i no- vac na zajam. Prilikom zamene starog za novi kovani novac saraf bi ispitivao čistoću monetarnog metala i određivao eventualni diskont“.

Encyklopedia of Islam 2007.

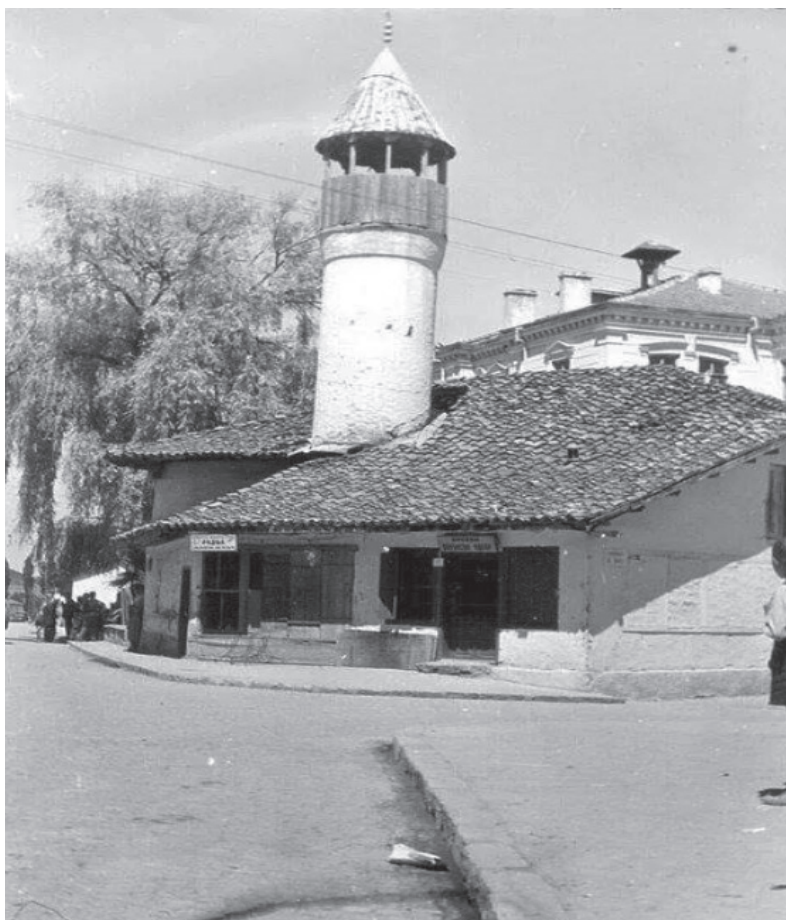
Saraf, UBS, Bankarstvo br. 6, 2012. godine

⁶⁴Arhiv Jugoslavije 69-54-87. Ministarstvo vera KSHS, 1919.

O menjačkoj radnji poznatog novopazarskog Jevrejina Samuela Konfortija – Sumbulika, koja se nalazila pored Ejub begove džamije, Omerefendija Koničanin je napisao u svojim sećanjima:

„Među trgovačkim radnjama treba istaći i jednu malu radnju, tj. mali dućan u kojem nije bilo nikakve robe, sem malog kreveta i sandučeta. U ovom dućančiću obavljao je svoju sarafsko-menjačku radnju, sarafsko-menjačke poslove Samuel Konforti, zvanu Sumbuliko. On je menjao zlato, turske lire, i srebro, bijele medžedije (23 čaršijska groša), čejreke (nepunih 6 groša), kopčice velike i male, od kojih su velike imale u sebi 8 metelika (čaršijskih 96 para) i male (čaršijskih 48 para). Zlato je bilo u prometu i to: petolirka, šorvan (pola petolirke), lira, pola lire i četvrt lire zvane čejrek, zatim mahmudija i hajrija, koje su služile za ženski nakit. Sumbuliko je sve to menjao“.

¹Miodrag Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*-drugo izdanje, Istorijski arhiv „Ras“, N. Paz, 2007. str. 54.

Ejub-begova džamija pored koje je bila Sumbulikova sarafska radnja

Zanimljivo je da je Sumbuliko, koristeći svoje veze sa solunskim trgovcima, verovatno Jevrejima, obavljao još jednu veoma važnu novčanu transakciju, koja je bila preteča bezgotovinskog plaćanja. Naime, kada su trgovci iz ovog kraja odlazili u Solun radi prodaje ili kupovine robe ili stoke, ostavljali su novac kod njega, a za to su dobijali potvrdu „neku vrstu čeka“ koji bi naplatili kod jevrejskih trgovaca u Solunu. Koliko je ovo bilo značajno govori podatak da je bilo više slučajeva da su trgovci ucenjivani ili pljačkani od odmetnika (kačaka) na putu. Za posredovanje je naplaćivao određenu proviziju.

U želji da se pospeši privredni razvoj osnovana je 1913. godine Novopazarska banka. Odabrani trenutak nije bio povoljan, jer je uskoro započeo Prvi svetski rat, tako da je Banka, usled neprilika, prestala sa radom 25. jula 1914. godine. Među osnivačima nije bilo Jevreja. Posle Prvog svetskog rata raste broj malih trgovaca i zanatlija, a potrebe stanovništva su bile velike. Za proširenje poslova i modernizaciju bili su neophodni krediti. Zato je rad banke obnovljen 26. oktobra 1919. godine. Banka se nalazila u Ulici kralja Aleksandra (sada 28. Novembra).

“Na prvom posleratnom zboru izabrana je nova uprava. Članovi Upravnog odbora postali su: Petar Glišović, predsednik; Jaćim Radovanović, Jevtimije Đorđević, Uriel Alhalel, rabin; Ljubomir Đ. Jovanović, Petar Živković, Ašer Bahar, trgovac; Lazar V. Živković. Za članove Nadzornog odbora izabrani su: Stanimir Stanimirović, Moša J. Bahar, trgovac; Milojko Vasić, Dragomir V. Stikić. Od 1921. godine predsednik Upravnog odbora bio je trgovac Samuel Konforti, koji će na tom mestu ostati tokom međuratnog rada Banke”⁶⁵.

“U nacionalnom pogledu, od 77 akcionara koji su deponovali svoje akcije na prvom posleratnom zboru, Srba je bilo 63, Jevreja 12 i dva muslimana. Od deponovane 933 akcije, Jevreji su u svom posedu imali 288 akcija, dok su dva trgovaca muslimana posedovala 20 akcija”⁶⁶.

„Na kraju 1929. godine članovi Upravnog odbora, a time i vodeći akcionari bili su: Samuel Konforti, predsednik; Leon Bahar, potpredsednik; Moša Bahar, Uroš Simić, Ašer Bahar, Sadik Konforti i Josef Danon.”⁶⁷ Zbog jevrejskog upliva ova banka se u narodu odomaćila kao Jevrejska banka. Nova uprava Banke je uvela niz novina u poslovanje sa klijentima i privukla male trgovce i zanatlije kojima velike banke nisu rado davale kredite. Na taj način ona je vrlo brzo počela da ostvaruje odlične rezultate. Koristeći svoje veze sa jevrejskim zajednicama ona je za kratko vreme razvila poslovanje sa stranim bankama. U prilogu je obaveštenje poznate banke „Maison de banque“ iz Soluna o novčanoj transakciji, preko trgovačko-industrijske banke Vardar“ A. D. Skoplje⁶⁸

Banka je svojim akcionarima uredno isplaćivala dividende ali je pomagala i razvoju grada. Tako npr. iz Računa izravnjanja za 1925. godinu može se videti da

⁶⁵Ivan M. Becić, *Novopazarska banka između dva svetska rata*, Glasnik Baština br.42, Institut za srpsku kulturu-Priština-Leposavić, 2017, str. 126.

⁶⁶Ibid, str. 126.

⁶⁷Ibid, str. 133.

⁶⁸IARNP, Katalog za izložbu Trgovina i zanatstvo u N. Pazaru, 2012, str. 19.

je banka izdvojila za Sokolsko društvo Novog Pazara 800 dinara, a za obnovu manastira Sopoćani 500 dinara. U martu 1931. godine "Pravda" izveštavajući o bilansima pojedinih banaka u celoj zemlji pominje i "Novopazarsku" banku kao uspešnu⁶⁹.

РАДЊА ЦЕМАИЛА БОШЊОВИЋА И НОВОПАЗАРСКА БАНКА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Novopazarska banka

НОВО-ПАЗАРСКА БАНКА. — НОВИ ПАЗАР
 Ова банка основана је 1913 г. У прошлој години укупан приход од камате на менице, од провизије и разних прихода изнео је динара 1.005.641.75. Чиста добит је 339.019.86. Акционарима је стављено на расположење на име дивиденде 223.117.33.
 Управни одбор сачињавају г. г. Самоел Конфорти, председник, Леон Бахар, потпредседник; чланови: г. г. Љуб. Јовановић, Моша Бахар, Урош Симић. Надзорни одбор: председник г. Живота Ивановић; чланови: Мир. Тодоровић, Светислав Покипица, Васо Шошкић.

„Pravda“ 1931. god.

Име	Износ
Samuel Konforti, Novi-Pazar,	100,000,000
Levi Hertz, Novi-Pazar,	100,000,000
Moshe Konevitch, Novi-Pazar,	100,000,000
Moshe Todorovitch,	100,000,000
Avraam Binjo & Alon Debar,	100,000,000
Итого	500,000,000

Račun novopazarskim trgovcima 1929. god.

Akcija Novopazarske banke⁷⁰

Zanimljiv je podatak da je nekoliko najbogatijih novopazarskih Jevreja finansiralo proizvodnju stoke po selima Peštarske i Sjeničke visoravni. Pre toga dobili su podršku Jevrejske opštine. Predstavnici opštine su ih podržali, prihvatili i

⁶⁹Početakom 1933. godine Novopazarska banka dobija dozvolu za rad ali je verovatno te godine zbog ekonomske krize i šestojanuarske diktature prestala sa radom.

⁷⁰IARNP, Izložba *Trgovina i zanatstvo* u N. Pazaru, 2012.

savetovali da budu obazrivi u kreditiranju stočarstva, da se oslone na najuglednije i najbogatije domaćine i da se čuvaju međusobne konkurencije.

Posle dogovora u opštini, trgovci su odmah krenuli u akciju. Po selima u okolini našli su domaćine sa kojima su se dogovorili da povećaju broj krupne i sitne stoke, a da im oni za to obezbede potrebna finansijska sredstva. Tako je nastala posebna vrsta ortakluka od kojeg su i jedni i drugi iz godine u godinu povećavali dobit.

Pored najbogatijih Jevreja iz Novog Pazara ovim korisnim poslom počeo je da se bavi veći broj jevrejskih trgovaca Sjenice, Tutina i Duge Poljane. Može se slobodno reći da ovakvog ortakluka nije bilo u drugim mestima i krajevima Srbije. Inicijator ovakvog ortakluka bio je Samuel Konforti zvani Sumbuliko i od toga je imao veliku korist.

Jevreji su bili aktivni i u javnim poslovima za potrebe grada. O tome značajne podatke pružaju zapisnici Odbora opštine Novopazarske.⁷¹ Kao odbornici bili su: Jako Bahar Mošović, Uriel Alhalel, Jeroham Papo, Binjo Bahar, Josif Izrael, Civi Konforti i Leon Bahar. Najduže se zadržao Leon Bahar (od 1926. – 1941. godine) i u tom periodu je više puta bio član užih odbora formiranih za rešavanje pojedinih pitanja. Pored toga bilo je više Jevreja koji su angažovani kao: građanske sudije, zamenici pri okružnom sudu, porotnici, članovi raznih odbora i komisija, (ukupno 23 Jevreja) koji su svojim aktivnostima doprineli rešavanju različitih društvenih, privrednih, kulturnih i drugih pitanja razvoja grada. Kao službenik opštine Novopazarske u periodu od 1928. do 1939. godine Jakov Bahar obavljao je dužnost privremenog trošarinca i gradskog stražara. Svi postavljeni na dužnost odbornika i opštinskih službenika polagali su zakletvu. Zakletva Leona Bahara je glasila:

„Ja, Leon Bahar, zaklinjem se jedinim Bogom da ću Kralju i otadžbini biti veran; da ću se u radu pridržavati Ustava i zemaljskih zakona; da ću čuvati državno i narodno jedinstvo, i da ću dužnosti svoga zvanja tačno otpravljati i samoupravne i državne interese savesno zastupati i braniti. Tako mi Bog pomogao.“

Pismen Leon Bahar

Iz sačuvanih zapisnika sa sednica Odbora opštine Novopazarske u IARNP ima nekoliko zanimljivih koji su vezani i za Jevreje:

Na XX sednici 6. Oktobra 1914. godine doneta je odluka da se vojnicima iz ove opštine odnesu spremljene stvari – oprema za zimu na vojište i u gradovima Bitolj i Ohrid. (u to vreme je iz ove opštine na vojištu bilo TRI vojnika op.a.).

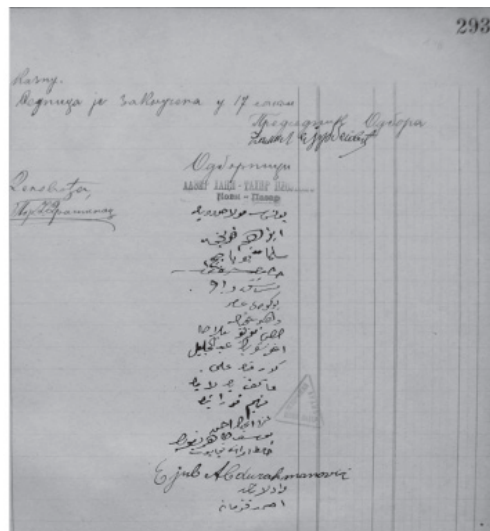
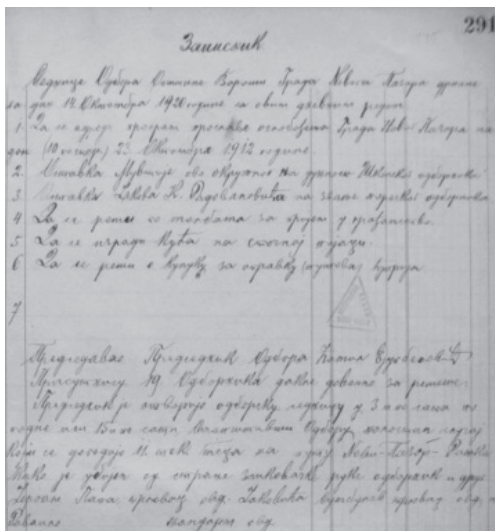
Na istoj sednici rešeno je da se u budžetu za 1915. godinu planiraju sredstva za uređivanje svih grobalja (i jevrejskog op.a.).

⁷¹U IARNP sačuvani su originalni primerci zapisnika Odbora opštine Novopazarske za period od 1913.-1920. i 1936.-1937.

Na sednici održanoj 9. 12. 1918. godine izabran je mesni Odbor za pomagane sirotinji. U sastav ovog Odbora od 10 viđenijih građana ušli su i dva Jevrejina: Jeroham Papo i Menahem Montija. Sačinjen je spisak najsiromašnijih porodica kojima je dodeljena pomoć od 30 – 50 dinara. Da bi se osiguralo normalnije snabdevanje stanovništva Odbor je doneo odluku o utvrđivanju najviših cena živežnih namirnica.

Odbor je 21. Juna 1920. godine razmatrao molbu za prijem za građanina ove opštine Solomona Konfortija i doneo odluku da se primi jer je ispunjavao sve uslove i podneo uredno uverenje od svoje dosadašnje opštine.

Na sednici Odbora opštine Novopazarske 14. oktobra 1920. godine, predsednik je saopštio Odboru žalostan slučaj koji se dogodio 11. tekućeg meseca na putu Novi Pazar – Raška kada je ubijen od strane zlikovačke ruke odbornik i drug Jeroham Papo, trgovac ovdašnji i Joko Jokanović Sumbulov, trgovac ovdašnji i Rafailo, žandarm ovdašnji.

Izvod iz zapisnika Odbora opštine Novopazarske 14. oktobar 1920. godine i potpisi odbornika

Na VI sednici Odbora opštine Novopazarske, 29. Aprila 1939. godine, rešeno je da se za vreme od 1. Aprila 1939. godine do 31. Marta 1940. godine zaključi ugovor sa braćom Bahar o zakupu njihove kuće u ul. Vezira Sokolovića, za smeštaj kancelarije Načelstva Sreza Deževskog sa mesečnom kirijom od 1000 dinara.

Nekoliko jevrejskih mladića bili su članovi gimnastičko-Sokolskog društva. Ovo društvo je bilo osnovano oko 1920. godine i svake godine je organizovalo Sokolski slet, a učestvovali su i na sletovima u mnogim gradovima izvan Novog Pazara. Isak Papo i Isak Montija učenici niže gimnazije bili su kao „sokoli“ vrlo cenjeni u jevrejskoj zajednici.

POLITIČKI ŽIVOT

Najpre Osmansko zakonodavstvo, zatim austrugarsko, onemogućavalo je Jevrejima veći pristup položajima u javnom životu. Retko su bili zastupljeni u državnoj upravi, još manje u politici.

Odmah posle Prvog svetskog rata počelo je osnivanje političkih stranaka u Novom Pazaru. Politička borba se prenela na verske i nacionalne odnose što je karakterisalo politički život u gradu. Prvo je formirana radikalna stranka.

Aktivni članovi ove stranke bili su Moric Papo i Leon Bahar, a podršku su pružali i ostali Novopazarski Jevreji, računajući da će im to pomoći da uspešnije obavljaju svoje poslove. Stariji, tradicionalno konzervativni, uključivali su se u politiku, uglavnom demokratske orijentacije, vrlo oprezno, poštujući pravilo stare jevrejske mudrosti da je politika loš drug. Moric Papo, bogati trgovac iz Novog Pazara, pomagao je radnike koji su štrajkovali i dosta uticao na mlade radnike i savetovao ih da aktivnije učestvuju u političkom životu i da se bore za radnička prava.

Jedan od vodećih ličnosti radikalne partije Živko Šušić, sudija bio je okružni načelnik u Novom Pazaru. *„Muslimani u gradu organizovali su atentat na njega 1922. godine. Likvidacija je poverena muslimanskom odmetniku Jusufu Mehonjiću. On je sa svojom družinom sačekao dva ili tri fijakera kod Tolove kačare, na putu Raška – Novi Pazar. U jednom je bio Živko Šušić. Zahvaljujući što odmetnici nisu poznavali Šušića, umesto njega ubili su Jevrejina, oca braće Morica, koji je bio u jednom od fijakera. Tada je ranjen i Jevrejin Binjo Bahar, a poginuo je i jedan žandar „⁷² Sušić je iz zahvalnosti poslao Baharovog sinovca Menahema na studije prava u Beograd. On je bio prvi jevrejski student iz Novog Pazara. Nažalost posle dve godine porodici je javljeno da je Menahem nastradao u „saobraćajnoj nesreći“. Po pričanju Moše Bahara smatra se da je Menahem stradao zbog Sušića.*

Manji broj mlađih Jevreja iz Novog Pazara i Raške, svojim aktivnostima i ponašanjem, zalagao se za stavove radničke partije i Komunističke partije Jugoslavije, zbog čega je napustio grad i otišao u Izrael.

Mošo Izrael srednji trgovac pomagao je radnike koji su štrajkovali 1937/38. godine, zbog čega je bio proganjan od organa vlasti u gradu.

U propagiranju ideja radničkog pokreta u Raški je vrlo aktivan bio srednji trgovac Isak Papo.

Međutim, sve su ovo bili samo pokušaji političkih partija da se veći broj Jevreja pridobije za njihove ideje.

ANTISEMITIZAM; UČEŠĆE U RATOVIMA

Jevrejska Biblija kaže: „Voli zemlju u kojoj si se rodio i u kojoj živiš, jer ona je tvoja domovina“. Dosledni tim rečima Jevreji su, od kada su napustili svoju rođenu grudu, bili kroz sva vremena dobri građani, u svima zemljama kroz koje ih je vodio

⁷²Miodrag Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, IAR i Muzej „Ras“, Novi Pazar, 2007. str. 123.

put istorije. Tako je bilo i u Srbiji, gde su Jevreji u svemu postupali po rečima svoga čuvenog sunarodnika, slavnoga Josifa Flavija – radeći u miru na podizanju opštenarodnog blagostanja i boreći se, za vreme ratova, rame uz rame, hrabro, sa ostalim građanima.

Prema Jevrejima koji su živeli u dijaspori nejevrejska sredina je često ispoljavala diskriminatorni stav. Njegova priroda počivala je na predrasudama, animozitetu i religijskim razlozima, a ne na razumu. Zbog toga su Jevreji tokom svoje istorije uvek išli tamo gde su ih manje mrzeli i više prihvatili.

Dolaskom u osmansko carstvo Jevrejima je bilo omogućeno da sačuvaju svoj identitet. Turci su podsticali njihovo doseljavanje iz Evrope, ...“smatrajući ih elementom koji razvija zanatstvo i trgovinu i donosi blagostanje”⁷³

Na teritoriji Novog Pazara sve do odlaska Turaka 1912. godine nema podataka o izgonu ili diskriminaciji.

Usled propagandne aktivnosti rukovodstva beogradskog jevrejstva i zakonske ravnopravnosti, koju su uživali posle odlaska Turaka izgrađivala su se postepeno i patriotska osećanja među Jevrejima Stare i Južne Srbije. Najilustrativniji primeri su bili dobrovoljci koji su se sa oduševljenjem odazivali pozivu otadžbine za odbranu.

Balkanski ratovi, a zatim i Prvi svetski rat doveli su do velikih promena vezanih za stvaranje novog političkog i društvenog ambijenta kao i socijalne emancipacije. U tome su prednjačili mlađi naraštaji koji su lakše i slobodnije prihvatili novonastale okolnosti i sa više oduševljenja stremili modernim evropskim tokovima.

U sinagogi su priređena molepstvija za pobedu srpskog oružja i držani su rodoljubivi govori koji su apelovali na Jevreje vojnike i oficire „da ispune svoje građanske dužnosti prema miloj otadžbini dostojanstveno i verno kao pravi potomci starih Makabeja”⁷⁴. Na XX sednici Odbora opštine Novopazarske 6. Oktobra 1914. godine doneta je odluka da se vojnicima iz ove Opštine odnesu spremljene stvari – oprema za zimu, na vojište i u gradovima Bitolj i Ohrid.

U to vreme iz Novog Pazara na ratištu je bilo trojica Jevreja i jevrejska zajednica je učestvovala u prikupljanju zimske opreme za vojnike.

Iz Novog Pazara su u Balkanskim i Prvom svetskom ratu učestvovali⁷⁵:

Salomon S. Konforti, kao dobrovoljac Kavardarskog dobrovoljačkog odreda, koji je poginuo 1913. godine pri odbrani Kavadara od Bugara,

Menahem Montijas, trgovac, kao redov Ibarske divizije poginuo 1915. godine,

Aron Konfino, kafedžija, koji je poginuo kod Lajkovca 1915. godine,

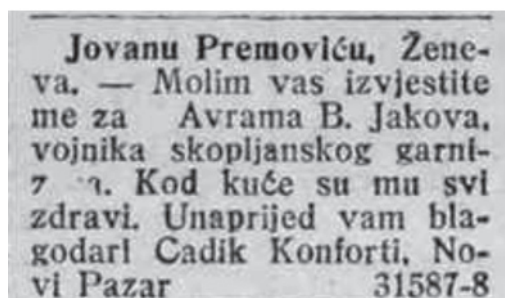
⁷³Zeni Lebl, *Do konačnog rešenja*- Jevreji u Beogradu 1521-1942, Čigoja štampa, 2001, str. 3.

⁷⁴Makabejci ili Makavejci jevrejska ustanička vojska koja je oko godine 160. pne. oslobodila zemlju Izrael od seleukidske vlasti. To ime je za Jevreje značilo pobedu dobra nad zlom i pravde nad nepravdom.

⁷⁵Spomenica srpskih Jevreja u Balkanskim i I svetskom ratu, 1912–1918, JIM, Beograd, 2014, str. 40, 64 i 83.

Avram B. Jakov, trgovac, koji je poginuo kao redov Ibarske divizije 1915. godine.

U Beogradskim novinama više puta je objavljivao oglas kojim se traže vesti o vojniku Avramu B. Jakovu. Nažalost, u vreme njihovog objavljivanja on više nije bio živ.

Beogradske novine, 28. juni 1917. godine

Novopazarski Jevreji su bili vrlo ponosni kada je na čelu Novopazarskog odreda Druge srpske armije 24. oktobra 1918. godine došao potpukovnik Avram J. Behar, junak Balkanskih ratova i solunski borac. Zadatak Odreda bio je pružanje pomoći lokalnim vlastima u obezbeđenju i funkcionisanju života i rada, reda i mira i sigurnosti građana, kao i oslobađanja ostalih gradova u sandžaku. Svi ovi zadaci su veoma uspešno izvršeni.⁷⁶ Predsednik Jevrejske opštine Leon Bahar, sa viđenijim članovima zajednice, izrazio je punu spremnost i želju da se uključe u rešavanje svih problema na koje oni mogu da utiču, što je bilo rado prihvaćeno.

Posle 1918. godine život Jevreja u Novom Pazaru se poboljšao. Oni su stekli sva građanska prava, a njihov doprinos se osetio u svim sferama života i rada.

U vreme Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca bilo je pojedinačnih slučajeva ekspresije antisemitskih predrasuda, ali bez ozbiljnijih uporišta ili podrške u Novopazarskoj sredini.

Na Zagrebačkom sveučilištu 1920. godine 340 studenata Medicinskog fakulteta putem peticije zahtevalo je da se za Jevreje uvede upisna kvota, a da se sav "višak" jevrejskih studenata izbacila sa studija,

Kakav je u Jugoslaviji bio odnos prema Jevrejima tridesetih godina može se videti iz intervju ministra unutrašnjih poslova dr. V. Marinkovića koji je dao generalnom sekretaru Jevrejske telegrafске agencije Landau Jakovu 1. oktobra 1929. godine. Ministar je tom prilikom rekao:

"Naša zemlja ne pati od otrova antisemitizma. Naprotiv, mi cenimo i volimo Jevreje.... Jevreji su s nama u ratu delili sve nedaće i patnje i jevrejski vojnici su ispunjavali svoje dužnosti, isto tako verno i hrabro kao i ostali. Jevrejska vera u Kraljevini

⁷⁶JIM, pukovnik Avram J. Bahar, rođen u Pirotu bio je učesnik Balkanskih i Prvog svetskog rata. Nosilac više odlikovanja i Albanske spomenice. Postao je počasni građanin Pljevalja.

*Srba, Hrvata i Slovenaca je autonomna i u svakom pogledu ravnopravna sa ostalim religijama. Oni su jedan vanredno vredan i dragocen nacionalni elemenat.*⁷⁷

Pod udarcima hitlerovskog nacizma na jevrejske zajednice u srednjoj Evropi njihov položaj postaje sve teži. Došlo je do velike emigracije, delom i u Jugoslaviju. Profašistički i reakcionarni režimi i organizacije u Jugoslaviji počeli su i zvanično da podržavaju antisemitizam..

Prvi signal da se za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji spremaju teški dani primljen je kada je inicijativa iz 1920.godine "dobila i zakonsku regulativu 1940. godine, za vreme vlade Cvetković-Maček. Postala je obavezna mera, na osnovu "Uredbe o upisu lica jevrejskog porekla", koja je putem upisne kvote (numerus clausus) ograničavala upis lica jevrejskog porekla na univerzitete, visoke, više, srednje, učiteljske i druge stručne škole na 0,5 % (proporcionalno procentu njihovog učešća u stanovništvu). Osim ovog antijevrejskog zakona, postojali su i drugi zakoni koji su zabranjivala Jevrejima obavljanje delatnosti sa predmetima ljudske ishrane"⁷⁸, službu u određenim rodovima vojske i sl.

Sprovođenje ovih mera pogodilo je i Novopazarske Jevreje. Nijedan učenik jevrejske nacionalnosti nije se mogao upisati u gimnaziju, u jevrejskim radnjama nisu se mogli prodavati artikli ljudske ishrane, posao sa trgovinom stoke je prekinut. Ono što je bilo još tragičnije, točak istorije protiv Jevreja se ponovo zavrteo.

⁷⁷Beogradska agencija "Avala". Isti intervju je preneo i "Obzor" iz Zagreba. 40. Jugoslovenski dnevnik, Subotica, 26. marta 1931.

⁷⁸SN Kraljevine Jugoslavije, broj 229-LXXX-A, str. 1859, 5. oktobar 1940.

3.

OKUPACIJA I HOLOKAUST

NOVI PAZAR

Kada su u sredu, 16. aprila 1941. godine nemačke jedinice ušle u Novi Pazar, u gradu su zatekle 61 jevrejsku porodicu sa 247 članova. Početak okupacije prekinuo je ustaljeni način života ovdašnjih Jevreja. Brutalne mere nacizma odmah su počele da se primenjuju. One su podrazumevale psihičko ponižavanje, ekonomsko uništenje, fizičko kažnjavanje i potpunu izolaciju Jevreja. Sve je to bio uvod u njihovu likvidaciju. Ove mere su bile detaljno isplanirane, sistematski sprovedene i za njihovo sprovođenje bile su formirane posebne organizacije.

Jevreji u Novom Pazaru nisu imali mogućnosti da doznaju šta im se sprema. Čuli su za koncentracione logore, ali nisu čuli za masovna uništavanja. Ono je tako reći počelo sa njima. I ne samo da se radilo o neznanju. Većina nije imala novaca za odlazak. Mnogi su se plašili odmazde prema porodicama.

Od najbogatijih jevrejskih porodica Nemci su oduzeli kuće, nameštaj, radio aparate, posteljinu i čilime. Time su opremali nemačke vojne ustanove i stanove svojih oficira u Novom Pazaru. Desetak dana po ulasku Nemaca u grad Ortskomanda je izdala naredbu da se svi Jevreji, njihove kuće i radnje posebno obeleže; da im se vremenski ograniči kretanje; da se odrede ulice u gradu kojima se oni mogu kretati, radnje u kojima će se snabdevati i da im se zabrani udaljavanje iz grada bez dozvole Nemačke komande. Zabranjen je rad jevrejskoj opštini, sinagogi i svim društvima. "Sve ove antisemitske naredbe obnarodovane su na ulicama varoši putem doboša".¹ One su imale za cilj političku i društvenu izolaciju Jevreja, slabljenje ekonomske i finansijske moći i psihološko zastrašivanje pre svega Jevreja, ali i drugih građana Novog Pazara.

Naredbu Ortskomande realizovala je opštinska uprava u Novom Pazaru. Uprava je pozivala jednog po jednog predstavnika jevrejskih porodica u gradu i upoznala ih bliže sa sadržinom naredbe. Posebno su naglašene stroge kaznene mere za sve koji naredbu ne budu poštovali. Tada su Jevrejima podeljene posebne trake žute

¹Mirjana Ajbl, *Tragična sudbina novopazarskih Jevreja*, Novopazarski zbornik br.26,2002., str.254-256.

boje sa šestokrakom zvezdom i oznakom *JUDE*. Trakama sa ovakvim natpisom obeleženi su svi Jevreji i sve njihove kuće. Opština je dobila trake od Ortskomande. Nekoliko dana kasnije žutim platnom na kojem je pisalo *JÜDISCHES GESCHÄFT* obeležene su i sve jevrejske radnje. Tako obeleženi Jevreji, njihove kuće i radnje brzo su izolovani od ostalih stanovnika Novog Pazara. Plašeci se eventualnih posledica mnogi Novopazarci su izbegavali kontakte sa njima, i u komšiluku i na ulici. Ustručavali su se da ulaze i u jevrejske radnje, što je negativno uticalo na promet.

Trake za obeležavanje Jevreja i njihovih radnji

Izolacija i maltretiranje Jevreja u gradu sve su više uzimali maha. Na osnovu podataka koje je dobila od Opštine Ortskomanda je odabrala grupu od 50 Jevreja sposobnih za rad. Radili su najteže poslove: kopali rovove za kasarnu, čistili dvorišta i klozete u kasarni i svim okupatorskim ustanovama. Čak su im izmišljali neke poslove kako bi ih što više ponizili – čuvali su električne i telefonske stubove (bandere). Pod strogim nadzorom Nemaca Jevreji su radili po osam sati dnevno. Data im je neudobna obuća sa drvenim đonom (neka vrsta nanula) u kojoj su stvarali veliku buku prolazeći ulicama grada. Ostale Jevreje, van ove grupe, organi albanske vlasti koristili su za čišćenje ulica, klozeta Sreskog načelstva, Opštine, Žandarmerije i drugih ustanova u gradu.

Za razliku od ostalih građana Novog Pazara, koji su mogli da budu u gradu od 6 do 21 čas, Jevrejima je kretanje ograničeno od 6 do 18 časova. Njima je određeno da mogu da se kreću samo ulicama Stevana Nemanje, Rifata Burdžovića i onima u kojima stanuju. Upadljivo je bilo praćenje Jevreja za šta je angažovana grupa besposličara iz grada. Bile su određene radnje u kojima su mogli da kupuju i podeljeni su im bonovi kojima je snabdevanje bilo ograničeno. Poznato je da je Ahmet Karaahmetović, jedan od vlasnika, davao veće količine hrane od dozvoljenih. Bez dozvole Nemačke komande Jevreji nisu smeli da se udaljavaju iz grada, a svi zahtevi da im se izda takvo odobrenje odbijani su.

Po naređenju Ortskomande organi Opštine Novi Pazar zahtevali su od bogatih Jevreja da svojim novcem kupuju povrće, jaja, živinu i druge namirnice za nemačku oficirsku menzu.

“Nekoliko dana pre i u toku aprilskog rata jevrejski trgovci su iz svojih radnji i magacina sklonili veće količine robe. Krili su je sami ili poveravali ortacima i poslovnim prijateljima. Deo robe skrivali su u svojim kućama ili negde zakopavali. Tako je, na primer, Leon Bahar poverio Mahmutu Daci, trgovcu iz Novog Pazara, pun magacin svile i štofa. Bahar je Daci na poverenje predao spisak sa podacima o vrsti i količini robe u svom magacinu koji se nalazio u Ulici Osmog marta. Mahmut je to poverio svom bratu Ahmetu, ovaj Aćifu. Samo nedelju dana po dolasku u Novi Pazar Nemci su uzeli kompletnu količinu robe iz magacina i to po spisku koji je Mahmut dobio od vlasnika.

Mento Mentović je deo svoje robe, nameštaja i pokućstva dao na čuvanje Redžepu Škrijelju, Pavlu Novakoviću, Tuši Antonijeviću i poslastičaru u centru grada Rahimu, zvanom Hodža.

Moric Papo imao je poverenje u Redžepa Škrijelja, braća Bahar dali su robu na čuvanje Hivzu Čarovcu, Muratu Kamešničaninu, Latu, Muratu i Hamdu Rupiću iz Novog Pazara, Abdulu Latoviću, zemljoradniku iz sela Potreb kod Delimeđa i nekome Hamdu iz sela Rasno. Menahem Montije, jedan od retkih Jevreja koji je izbegao nacističke progone, pričao je Mošu Mentoviću da su braća Bahar dosta robe dala na čuvanje Aćifu Hadžiahmetoviću koji je, inače, raspolagao velikom količinom robe jevrejskih trgovaca. Sumbulikova porodica deo svoje imovine poverila je Etu Muriću, ortaku i prijatelju iz Novog Pazara i drugim prijateljima iz grada i na Pešteri. Od porodica kod kojih su novopazarski Jevreji ostavili robu na čuvanje pominju se još Šarenkapići, Bela Ladanji, Stevan Fišer, i drugi.

Prve dve, do tri nedelje po dolasku nemačkih jedinica u Novi Pazar Jevreji su radili u svojim dućanima sa znatno skromnijim izborom i manjom količinom robe, koju su ranije sklonili iz svojih radnji. Prodavali su robu i posle obeležavanja svojih radnji sa Juden Gešeft, ali je promet iz dana u dan opadao. Mušterije su izbegavale da ulaze u obeležene radnje, čiji su vlasnici nosili žute trake na levoj ruci, jer su zazirali od Nemaca i albanske vlasti. Pošto Jevreji nisu smeli da napuštaju grad, nisu ni nabavljali novu robu. I kada bi im se pružila prilika da kupe nešto od novih proizvoda, plašili su se da pokazuju novac, jer su živeli u velikoj neizvesnosti i strahu od novih nemačkih mera i progona.

Milan Ristović navodi da je početkom maja 1941. nemački vojni zapovednik za Srbiju doneo „Naredbu br. 7” kojom naređuje blokadu i oduzimanje jevrejskih uloga i drugih vrednosti iz banaka. Nakon popisa pripadnika jevrejske zajednice i bankarskih malverzacija sa njihovom imovinom 31. 1941. godine doneta je „Uredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane”, kojom je predstavnicima datih grupacija zabranjen rad u svim javnim službama i zanimanjima, pristup u javne lokale, korišćenje sredstava javnog saobraćaja.

Krajem jula 1941. godine radnje jevrejskih trgovaca u gradu iznenada su zatvorene i zapečaćene, a ključevi predati Ortskomandi koja ih je kasnije predala Opštini. Radnje su bile zatvorene do kraja avgusta kada je Ortskomanda, uz pomoć Opštine, popisala svu zatečenu robu. Popis je trajao desetak dana a obavljalo ga je pet komisija čijim su radom rukovodili predstavnici Ortskomande. Za to vreme Nemci su iz najbogatijih jevrejskih magacina i radnji u svoje magacine preneli

najbolju robu. Deo jevrejske robe ugrabili su i pojedinci iz organa albanske vlasti i drugi građani koji su Nemcima u tome najviše pomagali.

Popisana roba predata je „komesarima“, odnosno tutorima. Bilo je između 15 i 20 Muslimana iz Novog Pazara koje je, na predlog organa albanske vlasti, Ortskomanda zadužila da prodaju ostatak jevrejske robe. Veće radnje imale su i svoje poverenike. Za radnju Samuela Konfortija — Sumbulika i njegovih sinova određen je Eto Murić, trgovac. Prodaja robe iz radnje braće Bahar poverena je Osmanu Džanefendiću sa pomoćnicima. Komesar ili tutor za radnju Binja Bahara bio je Ramiz Paljevac, koji je imao svoje pomoćnike. Jonuz Gusinac, obučar sa pomoćnicima preuzeo je prodaju robe iz radnje Morica Papa. Radnja Rahamina Mentovića poverena je Salihu Kamešničaninu, trgovcu. Nazif Jejina obavljao je taj posao u dućanu Menta Mentovića. Komesari i prodavci u ovim radnjama bili su još Halim Imamović, Mehmed Garibović, Ibro Petlača i Ćamil Rohović, službenici, Salko Džanefendić i Sait Ćilerdžić, trgovci.

Roba iz radnji jevrejskih trgovaca brzo se prodavala. Tako je, na primer, iz radnje Morica Papa, u kojoj su kao pomoćnici radili Jonuz Gusinac, Ismet Pećanin, Bahrija Ćorović i Halim Nišlija, sva roba prodana za mesec dana. Dnevni pazar davao se Jonuzu Gusincu koji ga je odnosio u Sresko načelstvo. Ostala je tajna na koji je način ovaj novac u načelstvu evidentiran, jer je krajem 1944. godine izgorela kompletna evidencija zajedno sa ostalom dokumentacijom i zgradom načelstva²

Zbog pogoršanja situacije u Novom Pazaru i Deževskom srezu krajem septembra 1941. godine ponovo su zatvorene radnje jevrejskih trgovaca. Iz njih je povremeno iznošena roba koja se davala Arnautima, Biševcima i drugim muslimanskim grupama koje su branile Novi Pazar. Predstavnici albanske vlasti ovu robu davali su besplatno, kao “skromnu nagradu” za učešće u borbama za odbranu Novog Pazara.

Tokom 1941. godine Jevreji su trpeli strašna maltretiranja i ponižavanja, ali nisu ubijani. Njihov položaj delimično je popravljen u drugoj polovini iste godine kada su se Nemci privremeno povukli iz grada, ali i dalje su bili obeleženi, nisu smeli da se kreću, a svu njihovu imovinu preuzeli su tadašnjim vlastima bliski Novopazarci. Nemci su odneli sve dragocenosti.

Prve žrtve jevrejske žrtve 1941, 1942.

“Tokom Aprilskog rata Jevreji-varošani su se uredno odazvali mobilizaciji i našli su se među 800–900 rezervista jugoslovenske vojske iz Novog Pazara. Sa njima su bili razmešteni u 24. pešadijski puk Ibarske divizije, čije je sedište bilo u Kosovskoj Mitrovici. Za vreme ratnih dejstava poginula su trojica pripadnika jevrejske zajednice iz Novog Pazara, a nekoliko ih je odvedeno u zarobljeništvo. Pored njih u ovom period ubijeno je u okolini Novog Pazara, Sjenice i u Kosovskoj Mitrovici još tri Jevrejke i jedan Jevrejin iz porodice Konforti”.³

²Miodrag Radović, *Hronika N. Pazara u NOB-u*, knjiga II, IARNP, 1960., str. 135–137., neobjavljeni rukopisi. U izradi Hronike u delu o Jevrejima pomagali su mu Mošo Mentović, Rasim Hasanbegović i Asim Đulović, a korišćeni su i podaci iz Ankete koja je sprovedena preko SSRN grada, krajem pedesetih godina.

³Miodrag Radović, neobjavljeni rukopis

Posle drugog dolaska nemačkih jedinica u Novi Pazar, 7. decembra 1941. godine, Ortskomanda u gradu naredila je da se sva roba iz jevrejskih radnji smesti u magacine i radnju braće Bahar. Do kraja februara 1942. godine, pod kontrolom Nemaca, iz ove radnje prodata je sva roba jevrejskih trgovaca u Novom Pazaru. Jevreji nisu dobili nikakvu nadoknadu i nisu imali sredstava za život tako da se među siromašnijim pojavila glad.

Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Ibarskoj dolini sprečio je planove Ortskomande u Novom Pazaru da krajem leta ili u jesen 1941. godine internira i likvidira novopazarske Jevreje. To su Nemci uradili oko sedam meseci kasnije, u proleće 1942. godine. Jevreji i Romi bili su isključeni iz javnog i privrednog života, čime je ugrožena njihova životna egzistencija. Pojavila se glad.

“Pognute glave, bez znaka otpora, pasivno prihvatajući sudbinu, Jevreji iz ovog grada podnosili su sve što su Nemci preduzimali, kao da je sve to bilo kazna ili volja Božja. Odbijali su savete i predloge prijatelja da se sklone po selima, ili pređu na italijansko okupaciono područje koje se graničilo sa Deževskim srezom. Njihov stav nisu promenili ni saveti predstavnika NOP-a da pobegnu negde, povežu se sa partizanima i zajedno pruže otpor Nemcima.

Sredinom juna 1941. godine Vera Stanimirović, učiteljica i sekretar partijske organizacije razgovarala je sa Leonom Baharom, predsednikom Jevrejske opštine u njegovoj radnji. Ponudila je Leonu pomoć partijske ćelije da se mladi Jevreji sklonu u Rožaje, tačnije na područje italijanske okupacione zone koja je bila u blizini Novog Pazara. Leon je predlog pažljivo saslušao i u ime Jevrejske opštine zahvalio se na ponuđenoj pomoći. Odgovorio je kratko da oni imaju uputstva iz Beograda koja nalažu da ostanu u Novom Pazaru i da nigde ne idu.

Posle ovog razgovora član partijske ćelije Osmo Dervišurović, krojački radnik, razgovarao je sa svojim kolegom Montija Hickom, nagovarajući ga da napusti Novi Pazar i skloni se od Nemaca. Hickov odgovor bio je isti kao i Leonov. Najiskrenije se zahvalio Osmu i njegovim drugovima koji mu nude pomoć i rekao: “Ja moram da ostanem u gradu sa svojom porodicom i mojima i da sa njima delim sudbinu“.

Hivzo Zejnelagić, krojački radnik vodio je isti razgovor sa kolegom Montija Fikom. I ovaj se razgovor završio kao dva prethodna.

Takav je bio stav novopazarskih Jevreja. Prihvatili su samo savete koje su dobijali od svoje Opštine.“⁴

“Užasni dodir zla zauvek se urezuje u ličnost. Zaborav nije moguć, a sećanje uvek, iznova obnavlja sliku nepojmljive patnje.... Sećanje na naše nestale, tragično preminule, sačuvano sećanje, to smo mi, naša suština. Bez toga bola, prestajemo da postojimo, a prestaju da postoje i oni do kojih nam je najviše stalo“.

Filip David, srpski književnik

⁴Miodrag Radović, *Hronika N. Pazara u NOB-u*, knjiga II, IARNP, 1960. god. str. 141, neobjavljeni rukopis.

HAPŠENJE, INTERNIRANJE I LIKVIDACIJA

Posle raznovrsnog maltretiranja i ponižavanja Jevreja u Novom Pazaru koje se u toku 1941. i prvog tromesečja 1942. godine iz dana u dan povećavalo, praćeno ekonomskim uništenjem i političkom izolacijom, nemački okupator je organizovao hapšenje, interniranje i njihovu likvidaciju.

Početak marta 1942. godine u najvećoj tajnosti i iznenada Ortskomanda u Novom Pazaru organizovala je akciju hapšenja svih Jevreja u gradu – od novorođenčeta do iznemoglih staraca i starica. U akciji su učestvovali nemačka policija, nemački vojnici i albanska žandarmerija. Hapšenje je počelo i završilo se na dan njihovog velikog praznika Purima 3. marta, (hebr.14. adar) za koji su se Jevreji spremali u duhu njihove vere i običaja. Ovaj dan je namerno odabran da bi se Jevreji što više duhovno ponizili. Praznovanje Purima kroz vekove pomoglo je Jevrejima da održe veru u konačno oslobođenje od svih opasnosti koje su ih pritiskale. Međutim, ironijom sudbine, kao i mnogo puta do tada, oni su se opet suočili sa Hamanom, samo ovog puta nisu uspjeli da se spasu.⁵ Akcija je počela u 11 časova, a završena je oko 14 časova. Najveći broj jevrejskih porodica zatekao se u to vreme u kućama i obavljao pripreme za praznični ručak. Za njima su ostali postavljeni stolovi i otvorene kuće koje su postale pogodni objekti za pljačku.

Ispred svake jevrejske kuće bio je po jedan naoružan nemački vojnik koji je kontrolisao da Jevreji što pre izađu iz kuća i formiraju kolonu, ne dozvoljavajući im da nose stvari ili hranu. Mogli su da ponesu sa sobom samo po 200 dinara. Pri tome su se ponašali veoma grubo, gurajući one koji su bili sporiji i vičući na njih. Veliki broj male dece je prestravljeno plakalo tražeći svoje roditelje.

Bio je to dan kolektivnog stresa i tuge, plača i suza i mučnih utisaka. Na primer, Mento Mentović je uhapšen ispred kuće sa đuvečom u rukama koji je nosio iz pekare. Kod kuće ga je čekala porodica i radovala se kada je videla da dolazi. Njihova radost nije dugo trajala. Vojnici su ga uhvatili ispred kuće i uhapsili, a odmah za njim i sve članove njegove porodice. U momentu hapšenja Mento je dao đuveč komšiji, Halimu Šaraninu, i rekao mu: *“ Molim te, uzmi ovaj džuveč. Spremili smo ga za praznik i moju porodicu. Nama ne bi suđeno da praznik proslavimo i pojedemo. ga, Halime, uzmi ga sa halalom i pojedj sa svojom porodicom. „*

Desetočlana jevrejska porodica u Dugoj Poljani doživela je istu sudbinu kao i jevrejske porodice u Novom Pazaru. Istoga dana, kada su uhapšeni Jevreji u Novom Pazaru, Nemačka policija je uhapsila i ovu porodicu, i priključila ih novopazarskim porodicama. Svi su odvedeni u staru tursku kasarnu u gradsku tvrđavu gde su pod jakom stražom i u žicama preko 200 izbezumljenih Jevreja, ljudi, muškaraca, žena i dece, bez hrane, vode i odeće u hladnim prostorijama kasarne i konjušnici, provele tri dana. U tim mukama opraštali su se sa, svojim kućama, gradom svojih predaka i svojim zavičajem. Plač nejake dece i kuknjava majki prolamali su se bedemima

⁵U Muzeju Novog Pazara “Ras” još uvek postoji primerak Megilat Ester – knjiga o Esteri, koja podseća na ovaj dan. U poglavlju o praznicima je objašnjena legenda o Esteri.

kasarne i izlazili iz njenih zidova. Takav je bio njihov poslednji rastanak sa Novim Pazárom, njegovim građanima i komšijama koje više nikada neće videti.

Gradska tvrđava u kojoj su Jevreji bili zatvoreni

Oko 8 časova ujutro 5. marta, ... „Na čudno zapomaganje i lelek ove preplašene i izmučene mase, na tužne žalopojke žena, na krike novorođenčeta koje je tog jutro ugledalo svijet⁶ – okupio se narod iz čaršije. Obliveni znojem, policajci i vojnici s pištoljima i pendrecima, oprčavali su oko duge kolone koja se kretala glavnom ulicom“⁷. Nisu dozvoljavali nikakav kontakt s uhapšenima. „Prema sećanju savremenika, to je bio dan užasa i patnji kakav se ne pamti.“⁸

U dugoj koloni, po troje njih, krenula je ova tužna povorka iz Novog Pazara za Rašku. Na Žitnom trgu ispred Opštine natovarili su na nekoliko kola sa konjskom zapregom trudne žene, decu i starce. Mošo Bahar je pao pred Harčinovićevom gvoždarskom radnjom, jer nije mogao da ide. I njega su popeli na kola. Pre polaska iz Novog Pazara svi Jevreji dobili su po jedan bajati hleb koji su nosili ispod ruke na kojoj je još stajala žuta traka Jude. Dok su još bili ispred zgrade Opštine čuo se glas nekog od njih: „šta ćemo mi kad nam je Bog dao da budemo Jevreji“. Dijana, ćerka Sada Konfortija, uzviknula je na Žitnom trgu: „Vidite li, ljudi, šta se radi sa nama“? Zajedno sa desetak kola natovarenih decom i iznemoglim, krenula je kolona Jevreja za Rašku ulicom Stevana Nemanje, praćena jakom stražom sastavljenom od nemačkih vojnika i albanskih žandarma. Oni su, uz velike grubosti, uvrede i batine, za pet časova prepešačili put dug 24 kilometara, od Novog Pazara do Raške. Od ukupnog broja (238) u koloni je bilo 110 dece od kojih 46 ispod 18 godina starosti.

⁶Rahela Bahar – Nena, supruga od Bahar Monija iz Grahovske ulice porodila se tog jutro.

⁷Semir Gicić, Sandžak press, *Novopazarski jevreji*, 19. maj 2011. godine

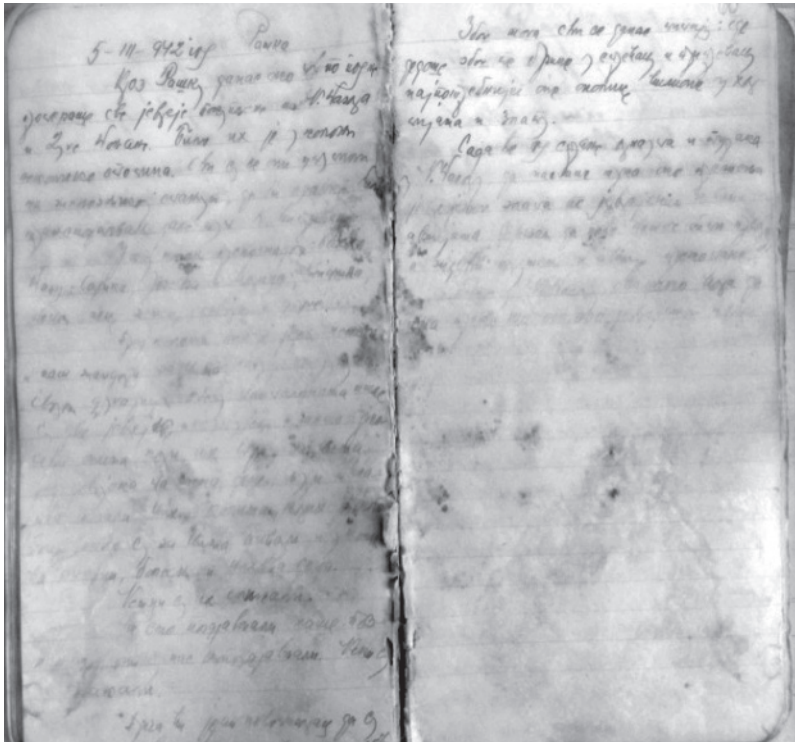
⁸Ejup Mušović, *Nešto o novopazarskim Jevrejima*, JA 1966-1977, Beograd, str. 152-154.

Svedočanstvo o prolasku novopazarskih Jevreja kroz Rašku 5. marta 1942. godine, ostavio je učitelj Tihomir D. Đorđević u svom dnevniku:

5.III. 1942. god. Raška

„Кроз “Рашку данас њо њогне њрошераше све Јевреје њокуљене из Нової Пазара и Д. Пољане. Било их је у колони неколико сѡишина. Сви су се они уѡушили ка железничкој сѡианици, да би одашле били сѡрансѡрѡиовани даље ѡуш К. Мишровице. У шѡј колони ѡреѡзнах: Бахар Мошу, Паѡу, Саѡика, Јосефа, Ваѡија, Тифина... неке девојке и децу. Пред колоном ишао је један немачки и наш жандарм за њима... У колони су били сѡарци, болесни и њихова деца. Немци су их оѡљачкали. Ми смо ѡздравили наше ѡознанике и они су нас ѡздрављали. Неки су и ѡлакали“.¹

¹IАК, фонд 412, Tihomir đorđević, kut. 4, dnevници Tihomira Đorđevićа 1941–1944, ratni dnevnik 1. 1. 1942. – 29. 4. 1942. godine, str. 60.

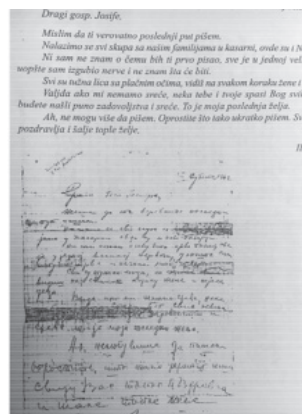
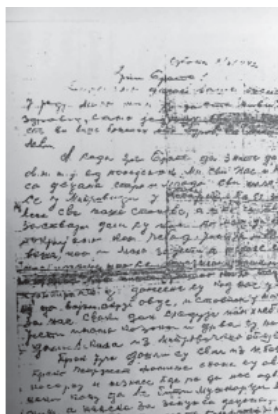
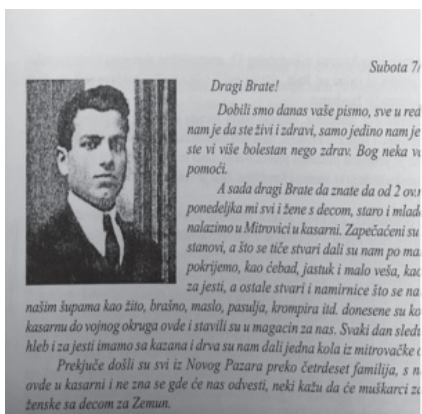

Iz dnevnika Tihomira D. Đorđevićа, 1942. godine

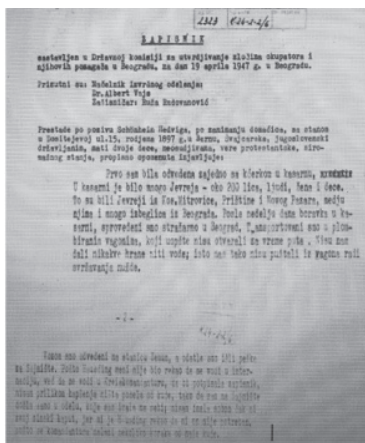
Iz Raške, Jevreji su u vagonima teretnog voza odvezeni u Kosovsku Mitrovicu. Prilikom presedanja iz voza u voz, zbog porušenog mosta kod Leška, nemačka pratnja ubila je Moša Bahara, jer nije mogao da ide. Njegov leš bacili su u r. Ibar. Meštani su ga sahranili. U kasarni “ Kralja Stefana Dečanskog” u Kosovskoj Mitrovici koja je bila pretvorena u zatvor, novopazarski Jevreji su proveli sedam dana.

Zajedno sa već sakupljenim Jevrejima sa područja Kosova i iz Prištine internirani su svi zajedno za Zemun, na Staro sajmište gde su zatvoreni 12. marta 1942. godine. Svi su likvidirani do 10. maja 1942. godine.

Kako je tekao dalji razvoj događaja može se pratiti iz sačuvanih dokumenata: pisama Rahamim – Rake Rubena i Elijahu Adižesa, kosovskomitrovačkih Jevreja, koji su nastradali zajedno sa novopazarskim Jevrejima i Izjave koju je dala 19. aprila 1947. godine Hedviga Šenhajn (Hedviga Schönhein), švajcarska državljanka koja je bila udata za Jevrejina i koja je preživela rat zahvaljujući intervenciji Ambasade Švajcarske. Sačuvana su originalna dokumenta koji se nalaze u arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu.

Pisma Rahamim – Rake Rubena i Elijahu Adižesa iz Kosovske Mitrovice

Izvod iz svedočenja Hedvige Schönhein

Kasarna u K. Mitrovici

O tome šta su u logoru na Sajmištu doživljavali novopazarski i ostali Jevreji iz drugih krajeva Srbije naveden je izvod iz originalnog teksta Izjave Hedvige

Schönhein, jedne od oko 50 žena, koje su izbegle tragediju, zahvaljujući tome što su bile strane državljanke udate za Jevreje ili su im muževi bili Srbi ili Nemci.

Staro sajmište

... "Sajmište je bilo ograđeno bodljikavom žicom visokom oko dva metra, bilo je četiri-pet reda. Odmah su nam saopštili da se ne smemo približavati žici jer je kroz istu provedena struja. Nemački štab se nalazio u baraci koja je bila na sredini logora. Žene i decu su odmah odvojili od ljudi i smestili ih u paviljone 1, 3 i 5. U jednom od paviljona nalazio se magacin, dalje u Spasićevom paviljonu nalazila se bolnica, a mrtvačnica i kupatilo bili su u mađarskom paviljonu. Između kupatila i mrtvačnice nalazila se jedna velika hala u koju nam je najstrože bilo zabranjeno da ulazimo. Te su prostoriju vrlo često prali. Ne znam čemu je služila. U početku sam sa kćerkom bila smeštena u paviljonu br.1 a potom su nas premestili u paviljon broj pet. Paviljoni su bili podeljeni na boksove. Ležaji su bili na tri sprata. Spavali smo na slami. Ukupno je na Sajmištu bilo oko 8.000 zatvorenika. U prvo vreme, dok Nemci nisu počeli ubijati, paviljoni su bili strahovito pretrpani tako da se nismo mogli okrenuti. Ovde su neki umrli od zime. Ustajanje u logoru bilo je u pet ujutru a budili su nas trubom. Komandant svih logora na Sajmištu bio je Andorfer kog su pri pregledu pratili ostali oficiri. Za doručak smo dobijali neki surogat kafe bez šećera, ručak se sastojao od pola litra tople vode u kojoj je plivalo po koje zrno pasulja ili list kupusa, a ovo isto smo dobijali i za večeru. Uz obrok smo dobijali po 100 grama proje. Svako je za obrok morao sa porcijom poći do kazana. U logor nam nisu dozvoljavali prijem paketa. Klozeta je bilo nedovoljno, a bili su pod nebom, bez ograde, bez vrata, pa se red morao čekati veoma dugo. Iz ovog logora jedna poveća grupa žena i devojaka terana je na aerodrom gde su radile teške fizičke poslove. Na kupanje je mogao ići samo onaj ko je imao vaši. Na Sajmištu je postojala bolnica sa 50 ležaja. Lekari su bili Jevreji, ali su nadzor nad njihovim radom vršili Nemci. Teže bolesnike su

upućivali u jevrejsku bolnicu u Beogradu, ali tamo nikada niko nije stigao. Te koje su navodno slali u bolnicu nikada ih više nismo videli niti ma šta o njima čuli. Komandu logora držali su esesovci. Stražu je davala Feldžandarmerija. Poznato mi je da je veći broj žena i devojaka ošišan po kazni. Znam jedan slučaj da su jednu devojkicu ošišali zato što nije bila ljubazna prema jednom Nemcu koji ju je zatekao pred ogleдалom. Muškarci su morali pozdravljati nemačke vojnike skidajući kapu i poklonujući se do zemlje. Šest žena je streljano zato što su se dopisivale s ljudima van logora. A dopisivale su se na taj način što su ceduljice ostavljale u WC-u, a ljudi koji su čistili klozete iz gradske čistoće odnosili bi ta pisma adresantu. Znam da je mnogim Jevrejima pomagao neki Pera, šofer. Odmah po mom dolasku u logor Nemci su nam saopštili da će se ovaj logor brzo isprazniti, jer u njega treba da doteraju komuniste. Kada su otpočeli prvi transporti iz logora tražili su dobrovoljce koji žele da napuste logor. Iz moje grupe skoro svi su se javili dobrovoljno, a to su bili Jevreji iz Kosovske Mitrovice. Kada je prestalo sa dobrovoljnim javljanjem onda su Nemci sačinjavali spiskove i na osnovu istih su slali sledeće transporte, gde su uglavnom bile cele porodice. Ljude su terali jednim velikim kamionom koji je bio zatvoren, a bio je zatvoreno sive boje, u kog je moglo stati oko sto ljudi. Ovaj kamion se uvek nalazio ispred zemunskog ulaza u logor, nikada nije uterivan u sam logor. Nismo mogli da utvrdimo u kom pravcu odlazi. Onima koji bi bili određeni za transport naređeno je da sobom ponesu vrednije stvari, a ostale da upakuju u pakete i da na njih stave svoju tačnu adresu. Ove stvari je vozio drugi kamion koji je išao iza onog sa ljudima. Transporti su odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima nije bilo transportovanja, ali je bilo dana kada je ovaj sivi kamion odvozio i po dva puta. Šofer ovog sivog kamiona ulazio je često u logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao ih u naručje i delio im bombone. Niko u logoru nije slutio da ljudi odlaze u smrt."

Izvod iz Izjave Hedvige Šenhajn

Ono što se dalje događalo novopazarskim Jevrejima teško je opisati običnim rečima. Za opis zla, zbog koga ljudi nestanu na tako neshvatljiv i svirep način, trebalo bi izmisliti nove reči.

Jevreji koji su ušli u kamion – „Dušegupku" na Sajmištu nikada više nisu videli svoje stvari. Kada je kamion prešao r. Savu prema Beogradu zaustavljao bi se, i jedan od vozača bi izlazio i povezivao izduvnu cev iz motora za unutrašnji deo hermetički zatvorenog dela kamiona u kome su se nalazili zatočenici. Do trenutka kada bi gasni kamion stigao do svoje destinacije u Jajincima, jevrejske žrtve, koji su u nekim nemačkim dokumentima označavani kao „tovar", ..., su u samrtnom ropcu vikale i udarale u zid kamiona, ali su u roku od oko 15 minuta sve bile mrtve, ugušene ... ugljen-monoksidom.. U Jajincima su žrtve zakopavali u već iskopane jame. Između 19. marta i 10. maja 1942. SS podoficiri Vilhelm Gec i Ervin Mejer, praćeni komandantom logora Herbertom Andorferom, vozili su od Sajmišta do Jajinaca i nazad između 65 i 70 puta, ...usmrivši pritom oko 6.500 Jevreja."⁹

⁹Ženi Lebl, *Do konačnog rešenja –Jevreji u Beogradu 1521–1942*, "Čigoja štampa", Beograd, 2001. god., str. 328-330.

„Kamion S-Saurer-Werke” – „Dušegupka” i Jajince 1942. godine

I o tim događajima postoji niz svedočenja. U Jajincima je bila formirana grupa Srba zatočenika koja je kopala jame i zatrpavala ugušene. Jedan od njih izjavio je: „Puna dva meseca radio sam na iskopavanju raka u 1942. godini, od marta do maja, kada su Jevreji ugušivani i u te rake zatrpavani, ali mi njih nismo nikada zatrpavali. Čim bismo primetili da iz daljine dolazi gas-auto sa ugušenim Jevrejima, mi smo strelište napuštali. Iskopano je 81 ili 82 rova, u svim rovovima moglo je stati po 100 ljudi.”¹⁰

Dva i po meseca kasnije savetnik Harold Turner je u izveštaju zapovedniku Ju-goistoka generalu Leru napisao da je Srbija jedina zemlja u kojoj je rešeno pitanje Jevreja i Cigana.

Posle proterivanja Jevreja iz Novog Pazara, nemačka policija je detaljno pretresla sve prostorije i kancelarije sinagoge i Jevrejske opštine. Prvo su demolirali sinagogu, zatim izbacili u dvorište matične knjige rođenih, venčanih i umrlih, celokupnu arhivu Jevrejske opštine i njihove verske zajednice, kao i veći broj privatnih arhiva koje su se čuvale u Opštini. Sve su to spalili i bacili u reku Rašku, a sav nameštaj koji je bio u zgradi sinagoge preneli u svoje kancelarije i zgrade opštine u Novom Pazaru. Tako su uništili sve pisane i druge tragove o životu Jevreja u ovom gradu, koji su nastajali vekovima.

„Pljačka jevrejskih kuća i rasturanje njihove imovine iz kuća nastavljeno je odmah po njihovom hapšenju, dok su Jevreji još bili u gradu, zarobljeni u kasarni. Ortskomanda i albanske vlasti u gradu nisu preduzeli nikakve mere zaštite jevrejske imovine i posle dva dana od interniranja organizovali su javnu rasprodaju preostalog. Nemci i još nekolicina građana uzeli su iz jevrejskih kuća najvrednije predmete i deo imovine, Na rasprodaji su se našle kuće, dućani, imanja i pokućstvo. Ispred zgrade Sreskog načelstva robu su prodavale dve komisije koju je formirala Ortskomanda uz pomoć Opštine i albanske žandarmerije. Bili su za to zaduženi po jedan Nemač, po jedan albanski žandarm i civili koje je odredila Opština.

¹⁰Ibid, str. 331.

Zapisnik je vodio opštinski službenik, a rukovodioci su bili nemački podoficiri (feldžandarmi). Pomagali su još neki građani koje je, kao tehnička lica, odabrala Opština. Prodaja je obavljena pred masom ljudi, od kojih su mnogi došli iz radoznalosti. Iz kuća su, jedan po jedan, iznošeni razni predmeti, pokazivani su prisutnima, ali ih je mogao kupiti samo neko ko je imao preporuku ili naklonost lica koje je pokazivalo robu. I kuće i imovina Jevreja prodavani su, često u bescenje. Novac su uzimali Nemci, a komisije su pravile zapisnik o prodanim stvarima. Za nedelju dana je prodata sva pokretna jevrejska imovina, a u toku maja 1942. godine skoro i sva nepokretna. Pored Nemaca, najveću korist od ove rasprodaje imali su najuticajnije ljudi u Albanskom komitetu, organima albanske vlasti, Biko Drešević sa svojim saradnicima, agenti nemačke policije i manji broj građana. Pored pokušstva 56 jevrejskih porodica, prodato je još 76 jevrejskih kuća, 32 dućana i 25 njiva.¹¹ Pojedine kuće su tokom okupacije grada menjale po nekoliko vlasnika, jer su mnogi želeli da se oslobode imovine do koje su lako došli. Tako se špekulisalo i bogatilo na tuđoj nesreći.

30. listopada 1942. СРЕДЊИ БАРЈАС Страна 17

МАЛИ ОГЛАСИ
 СКАКА РЕН ДИНА
 АРНАВА ТАБАСА
 ДИНА 5—

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ВУЧУ КАРТУ свешту на прет-
 стављеним списку имовине у Ко-
 рупцу, изабавио сам. Овамо
 се на постојећем списку.
 100 3-3

ДРЖАВНА ХИПОТЕКАРНА БАНКА у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 1	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 2	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 3	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 4	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 5	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 6	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 7	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 8	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 9	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 10	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 11	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 12	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 13	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 14	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 15	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 16	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 17	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 18	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 19	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 20	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 21	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 22	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 23	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 24	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 25	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 26	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 27	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 28	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 29	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 30	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 31	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 32	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 33	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 34	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 35	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 36	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 37	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 38	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 39	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 40	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 41	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 42	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 43	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 44	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 45	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 46	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 47	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 48	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 49	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 50	" 1.000,00—

Фабрика караба «СНИВ»
 Адреса бр. 43, тел. 43-641

Тржиште и општење. Обавезна цена и
 дебија цена. 845 1-1

Фрижидере и хладаче
 уградње покрива, шум, профитуре
Ф. НАДЛЕЦ - Београд
 Свилице бр. 24, тел. 22-648. 845 1-1

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 51	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 52	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 53	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 54	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 55	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 56	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 57	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 58	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 59	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 60	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 61	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 62	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 63	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 64	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 65	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 66	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 67	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 68	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 69	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 70	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 71	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 72	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 73	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 74	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 75	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 76	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 77	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 78	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 79	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 80	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 81	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 82	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 83	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 84	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 85	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 86	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 87	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 88	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 89	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 90	" 1.000,00—

Државна хипотекарна банка у Београду
 Издати листице продаје на аукцији отпоре ствари и новца
НОВОМ ПАЗАРУ
 На дан 21. новембра 1942.

1) Кућа, Топола 91	Дин. 1.000,00—
2) Кућа, Топола 92	" 1.000,00—
3) Кућа, Топола 93	" 1.000,00—
4) Кућа, Топола 94	" 1.000,00—
5) Кућа, Топола 95	" 1.000,00—
6) Кућа, Топола 96	" 1.000,00—
7) Кућа, Топола 97	" 1.000,00—
8) Кућа, Топола 98	" 1.000,00—
9) Кућа, Топола 99	" 1.000,00—
10) Кућа, Топола 100	" 1.000,00—

Oglas Državne hipotekarne banke 1943. godine

¹¹Miodrag Radović, neobjavljeni rukopis.

Kako je opljačkana jevrejska imovina u Srbiji može se videti iz izvoda dr. Vesne Aleksić iz Instituta Ekonomskih nauka Beograd¹².

“Uporedo sa hapšenjem jevrejskih porodica zaplenjena je i celokupna njihova pokretna i nepokretna imovina. Prema naređenju iz Berlina ova imovina je zaplenjena od strane Gestapoa¹³ i stavljena na raspolaganje vojnom zapovedniku, a ovaj je istu predavao srpskoj kvislinškoj vladi koja je imala zadatak da izvrši prodaju i da novac dobijen od prodaje preda nemačkoj oružanoj sili. Kvislinška vlada je ovaj posao radila preko. Državne hipotekarne banke u Beogradu. Dobijeni novac banka knjiži u korist tekućeg računa pod nazivom “Upravni štab jevrejske imovine – nepokretnosti”. Na teret tog računa Nemcima je i dalje isplaćivana ratna šteta”.

SJENICA

Okupacija Kraljevine Jugoslavije posebno je pogodila pripadnike jevrejskog naroda. Ni u jednom delu Jugoslavije, kao i okupirane Evrope, Jevreji više nisu bili bezbedni. Tako je bilo i u Sjenici. Zajedno sa okupacijom za Jevreje su došli teški dani. Posle bombardovanja Beograda, tokom aprila 1941. godine u Sjenicu je došlo 22 Jevreja iz Sarajeva, Beograda, Skoplja i Duge Poljane. “U Sjenicu su došle ustaše i vojne jedinice Nezavisne Države Hrvatske. Nemačka i Italija još nisu razgraničile svoje okupacione zone. To je bio lov u mutnom sa pretpostavkom da će okupatori priznati faktičko stanje na terenu. Podržavale su to i proustaške snage koje su se u Sjenici nametnule kao vlast.

Po dolasku NDH i preuzimanja vlasti od strane ustaša i njima privrženih meštana, nastala je strahovlada u celom srezu. To se ispoljavalo u pljačkama, paljenju sela, ubistvima nevinih građana, u prvom redu Srba, odvođenju žrtava do tada poznatog stratišta na brdu Jelenak u blizini opštine Bare i streljanju poznatih domaćina, cepanju šajkača i uvođenju policijskog časa u Sjenici. Jevreji su bili obavezni da nose žute trake sa Davidovom zvezdom radi lakšeg prepoznavanja. Kao i u Novom Pazaru i u Sjenici su obeležene sve njihove radnje i kuće.

Tako teška situacija u Sjenici potrajala je do septembra 1941. godine. Nemačka i Italija dogovorile su se o međusobnoj podeli okupacionih zona. Sjenica je ušla u okupacionu zonu Italije. Posle toga ustaše i jedinice NDH morale su odmah da se povuku iz Sjenice.”¹⁴

Dolaskom italijanskih okupacionih jedinica u Sjenicu septembra 1941. godine situacija se nešto popravila. To se posebno odnosilo i na Jevreje koji nisu više mo-

¹²IEN, *Novi Vesna Aleksić*, Arizacija I Holokaust: pljačka Jevreja u Srbiji, *Magazin*, 2016.

¹³Za jevrejsko pitanje u Srbiji je apsolutno sa svim ovlašćenjima bio nadležan Gestapo pri čemu je poseban sektor delovanja bio pljačka Jevrejske imovine. Okupator je odredio dva nosioca i organizatora te pljačke u Srbiji: generalnog opunomoćenika za privredu Franca Nojhausena za nepokretnu, a Gestapo za pokretnu imovinu.

¹⁴Miodrag Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knjiga III, IARNP, 1960. str. 373-395, neobjavljeni rukopisi.

rali da nose žute trake na rukama. Prema njima se postupalo kao i sa ostalim građanima.

Svoju vojnu posadu u Sjenici Italijani su održavali od septembra do novembra 1941. godine, kada su se povukli u Prijepolje. U nastupajućem zimskom periodu bilo im je teško da održavaju komunikaciju Prijepolje — Sjenica. Dodatni razlog napuštanje Sjenice bilo je prisustvo jakih partizanskih snaga u tom kraju. Italijani su za sobom u Sjenici ostavili svoj Upravni odbor da u njihovo ime upravlja svim tekućim poslovima. U vršenju vlasti Upravni odbor oslanjao se na policiju koju su formirali i naoružali Italijani. Policija je brojala 48 milicajaca, 24 Muslimana i 24 Srbina. U stvarnom životu Odbor se više oslanjao na druge oružane formacije kojih je u sjeničkom kraju bilo dosta. "Sam Hasan Zvizdić, kao jedan od lidera Muslimana i Upravnog odbora, govorio je da raspolaže sa 6.000 naoružanih, njemu odanih ljudi. "Imam 6.000 pušaka", govorio je. U tim jedinicama bilo je dosta meštana, naročito iz sela, ali bilo je još više onih koji su bili odani predvodnicima raznih bandi. Tako okupljeni i organizovani ubijali su ljude i pljačkali za svoj račun.

Neposredno stradanje Jevreja u Sjenici počelo je krajem 1941. godine, kada je ubijen Salamon Montiljo — Moni, sin Samuelov. Njega su na prevaru izvukli iz Sjenice pripadnici bande Šefta iz Krća, sela blizu Sjenice. Monija su izveli iz taksija koji je vozio taksista Sadiković iz Prijepolja, opljačkali ga i ubili kod reke Uvac. Telo ubijenog Salamona nikada nije pronađeno.

„Uplašeni za živote članova porodica i svojih rođaka svi Jevreji iz Sjenice pobjegli su u Prijepolje, a kasnije za Podgoricu. Tamo su se predstavili kao izbeglice iz Metohije, pod lažnim prezimenom Jovovića. Sa njima nije bio David Altarac, koji je posle kapitulacije Jugoslavije otišao sa porodicom u Skoplje. Avram, Sumbul i Rebeka Konforti, takođe izbeglice iz Duge Poljane, uhapšeni su od Nemaca i bande Bika Dreševića, odvedeni u pravcu Novog Pazara i usput ubijeni. Duga Poljana je pripadala okupacionoj zoni Nemačke, ali su u stvarnosti vlast držale razne proalbanske grupe.”¹⁵

“Kada su došli u Podgoricu sjenički Jevreji su iznajmili dve barake Hamze Bešlića. Bešlić nije znao da su to Jevreji, već je mislio da je barake iznajmio Jovovićima, izbeglicama iz Metohije. Maja 1943. godine Albert i Haim Montiljo, sinovi Samuelovi, otišli su preko ilegalne veze u redove crnogorskih partizana. (Haim je poginuo kao borac Drugog bataljona Pete proleterske crnogorske brigade Treće divizije, Drugog udarnog korpusa NOV-e.) Ostali Jevreji su se zadržali u Podgorici do kapitulacije Italije. Tada ih je neko prijavio kao Jevreje, pa su ih podgorički četnici Pavla Đurišića pohvatili, zatvorili u kulu Rovovića i kasnije ih predali Nemcima. Iz zatvora u Podgorici Nemci su ih transportovali u logor u Albaniji, a zatim u Beograd. Sa Sajmišta su krajem 1943. godine transportovani u logore Aušvic (Osvjenčim), Bergen Belzen i druge.”¹⁶ Pre dolaska iz Prijepolja za Podgoricu Haim Konforti, Lunin muž i zet Samuelov, pokušao je da ode u Sarajevo. U Višegradu su ga uhvatile ustaše i ubile. Niko od članova Danijelove i Samuelove porodice, uključu-

¹⁵Risto Jovanović, *Jevreji u Sjenici*, Novopazrski zbornik, br. 21, 1997, str. 162-163.

¹⁶Miodrag Radović, neobjavljeni rukopis.

jući i zetove, snahe i unuke nije se u toku 1941. godine i u toku rata nalazio u Sjenici. Međutim, svi su se ipak našli na udaru nemačkih okupatora, ustaša, četnika i drugih bandi. Spasli su se samo oni koji su otišli u partizane (Albert i Haim), a deo njih preživio je u koncentracionim logorima. Ove porodice imale su ukupno 88 članova ; porodica Danijela Montilja 27, a brojnija porodica Samuela Montilja imala je 61. člana.¹⁷

RAŠKA

O sudbini jevrejske porodice Isaka Papa, trgovca iz Raške, zabeležena su sećanja Bojane Ilić, rođene Glišović, domaćice iz Novog Pazara i Nade Somek, rođene Pavlović, učiteljice u penziji iz Raške. Razgovor sa njima je obavio hroničar Novog Pazara Miodrag Radović i nalazi se u posebnom poglavlju ove knjige : Sećanja.

TUTIN

Posle okupaciji Novog Pazara, sledećeg dana 17. aprila 1941. godine, jedna jedinica 60-te motorizovane pešadijske divizije, okupirala je Tutin. Nepune četiri godine okupacije Tutina mogu se podeliti na dva perioda. Prvi period je počeo od 17. aprila 1941. do 9. septembra 1943. godine, kada je Tutin bio u granicama italijanske okupacione zone. "Italijani nisu bili tako strogi kao Nijemci. Oni nisu dirali Jevreje tako da su oni nastavili trgovati i donositi robu iz Albanije u Tutin, odakle su je dalje prevozili u Novi Pazar"¹⁸. Drugi period počinje od 9. septembra 1943. godine, kada je Italija kapitulirala, do oslobođenja Tutina 23. novembra 1944. godine. To je period kada je ovo mesto bilo u nemačkoj okupacionoj zoni. Sudbinu Jevreja iz Tutina je istraživao hroničar iz Novog Pazara Miodrag Radović i ovaj prilog se nalazi u posebnom poglavlju ove knjige: Sećanja.

PRAVEDNICI

" KO SPASI JEDAN ŽIVOT KAO DA JE SPASIO CEO SVET"

citat na medalji Pravednika

Ostalo je nekoliko svetlih primera junaštva običnih ljudi, koji se nisu mirili sa politikom okupatora i koji su pomagali Jevrejima da prežive. Pri tome oni su rizikovali svoj i živote svojih porodica kako bi spasili tuđ. Nekima od njih se ne znaju ni imena, ali ovakvi ljudi pomažu održavanju ravnoteže između dobra i zla.

Ti ljudi su:

PRAVEDNICI MEĐU NARODIMA

U Yad Vashemu – (*Jad Vašemu*) (hebr. „mesto za sećanje (pomen) na ime)“ u Izraelu (Jerusalem) postoji Aleja pravednika među narodima gde je zasađeno dr-

¹⁷Ibid

¹⁸Ramiz Crnišanin, Kazivanja Hadžijonuza Hamzagića – Bilješke I sećanja, R. Crnišanin, N. Pazar, 2007, str. 115.

veće. Na tablicama uz svako zasađeno drvo nalazi se ime jedne od 128 osoba iz Srbije koje su spasle jevrejske živote.¹⁹

U knjizi Milana Fogela, Milana Ristovića i Milana Koljanina: “Pravednici među narodima – Srbija” obuhvaćene su dve priče koje se odnose na spašavanje dve jevrejske porodice iz Raške. Bile su to porodice dr Josipa Fenjea i Isaka Papa.

Istraživanje o spašavanju porodice Fenjea iz Raške obavio je Miodrag Radović, hroničar iz Novog Pazara i ovu priču navodimo u celosti, a iz navedene knjige se koriste samo slike.

Priča o spašavanju porodice Isaka Papa Među mnogim tužnim pričama vezanih za sudbinu novopazarskih Jevreja, ima i preuzeta je iz navedene knjige.

Knjiga Pravednici među narodima-Srbija

Medalja pravednika

RAŠČANI SAČUVALI VETERINARA FENJEJA I PORODICU

„Ubrzo posle progona Jevreja koji su živeli u Novom Pazaru počelo je proganjanje, ali i spasavanje jevrejske porodice Fenjea u Raški. Porodica je prvo izbačena iz stana, naređeno im je da nose žute trake i zabranjeno da napuštaju Rašku. Svakoga dana morali su da odlaze u nemačku komandu i javljaju se, sve dok im prijatelji nisu organizovali bekstvo iz Raške.

Da bi se opisala odiseja spasavanja porodice veterinara dr Josipa Fenjea trebalo bi dobro poznavati geografiju bivših srezova Studeničkog i Moravičkog, jer je ova porodica u mnogima od njih za vreme okupacije boravila. Kad bi se navela samo imena domaćina koji su ih skrivali, spisak bi bio podugačak. To što u sećanju

¹⁹Pravednici: Država Izrael je 1953, ustanovila titulu “pravednika”, a to su bili ljudi koji su tokom Holokausta spasili bar jedan jevrejski život. Jevrejska opština Zemun je objavila knjigu o njima. Kroz romansirane priče koje je napisao Milan Fogel opisana su dobra dela 128. proglašanih pravednika iz Srbije.

nosi Magda Fenje, veterinarova ćerka, koja sada nosi ime Marija Mičić-Milijašević, bio bi u stvari materijal za dužu, uzbudljivu pripovetku.

Marija MIČIĆ MILIJAŠEVIĆ, ćerka Josipa FENJEA

Užički srez

Veterinar Josip Fenje rođen je i diplomirao u Budimpešti. Njegova supruga Hermina rođena je u Čehoslovačkoj. Mladi par je u tadašnjoj Austro-Ugarskoj počeo da službuje po Bosni i Hercegovini. Kada je trebalo da se službenici bivše monarhije povuku iz izgubljenih provincija, dr Josip Fenje je ostao u novostvorenoj Jugoslaviji. Zavoleli su ga ljudi u Stocu i seljaci iz okoline, jer im je štitio stoku od bolesti. Josip je tu stekao mnoge prijatelje. Pred poslednji rat duže vreme bio je veterinarski savetnik za Užički srez, a pred sam rat premešten je u Rašku, gde je postao sreski veterinar. Naišla je mobilizacija, došlo je do propasti vojske i države a sa okupacijom pogoršala se situacija i za porodicu Josipa Fenje, koja pokušava da se iseli iz Užica i pridruži mu se.

I u toj prvoj epizodi, drugačije nego u filmovima, nailazimo na jednog rđavog našeg čoveka i dva dobra Nemca. Jedan od njih po imenu dr Knajter, takođe veterinar iz Vojvodine, rekao je svome pretpostavljenom, pravom Nemcu čije ime ne znamo i koji je pod okupacijom bio vojni veterinar u Užicu, kako je tu još porodica njegovog dobrog kolege, Jevrejina. Nemač, vojni veterinar iz Nemačke savetuje da idu iz Užica, jer tu za njih neće biti dobro. Majka i dve ćerke Magda i Ilonka – Ica Fenje pakuju sve stvari, (sem dragocenosti koje poveravaju prijateljskoj porodici Todorović) i smeštaju ih u železnički vagon. I tad stupa na scenu pomenuti rđav čovek, sreski načelnik Aleksić, zvani Kurjak ; naredio je da se zapečati vagon, stvari oduzmu i njima zabrani odlazak iz Užica. Nemač iz Vojvodine odvodi ćerku svoga kolege Fenjea kod svog pretpostavljenog, nemačkog vojnog veterinara, da ga zamoli da se za njih zauzme. Ovaj Nemač (srećna sam što je bilo i takvih) rekao je mladoj devojci: „Ne plaćite, drago dete, sve ću ja to srediti, a vi izručite pozdrave vašem ocu, mome kolegi u Raškoj, i recite mu da bude hrabar i istrajan, jer ja vam kažem da Hitler neće dugo“. Naredio je da se vagon sa stvarima otpečati i dao im je pismenu dozvolu da iz Užica odu ocu i mužu u Rašku.

Magda misli da su sreskog načelnika, zvanog Kurjak, partizani docnije ubili.

U Raškoj pod okupacijom veterinar Fenje nastavio je da radi sve do 22. juna, dana napada Nemačke na SSSR, kada su ga sa grupom uglednih Raščana, patriota ili komunističkih simpatizera Nemci uhapsili i sve njih deportovali u Beograd u logor na Banjici. Posle izvesnog vremena pustili su ih kućama. U međuvremenu, Nemci su otišli iz Raške ali nastupilo je vreme borbi i oni su u to područje krajem novembra poslali kaznenu ekspediciju. Tad je počelo proganjanje i spasavanje jevrejske porodice Fenje. Vrata nekih kuća su se za porodicu Fenje tada zatvorila, neka su ipak ostala otvorena. Primili su ih u svoju kuću popadija Vida Milenković i njen suprug prota Milan, koji su imali dva sina. Popadijin brat Aca Petrović, koji će se u odsudnim trenucima tek pojavljivati u ovoj našoj priči, pomogao im je da pre-

nesu najnužnije stvari. Kod popadije su se zadržali samo par dana, jer javljeno im je da se stvari pogoršavaju i da treba organizovati bekstvo. Jedan železničar je došao veterinaru i rekao mu: „Doktore, u subotu kad je pazarni dan ti ćeš stvari utovariti u vagon koji ćemo ti staviti na raspolaganje i sa porodicom neosetno, jedan po jedan, dođite na stanicu. Tim vagonom ćete do mesta do kog vas mi ispustimo“. Magda je ubeđena da je u tome učestvovao i šef stanice i da je za sve znao i predsednik opštine Milorad Rosić.

– Jesu li svi oni bili svesni da ste vi Jevreji, pitam Magdu.

– Jesu. To, je bio tatin srez i kako su ti seljaci tatu mnogo voleli rekli su “mi hoćemo našeg doktora da spasemo”. Ušli smo u voz sa stvarima, čak i sa mojim psom vučjakom, a da nismo znali u kom pravcu idemo. Ne znam više kako se zvao taj železničar. Bilo je to teško psihičko stanje, sneg je neprestano padao, neizvesnost velika... Popadija nas je ispratila.

U Biljanovcu, nekoliko stanica od Raške prema Kraljevu, otkačen je naš vagon. To je selo kroz koje se prolazi kada se ide na Kopaonik, prema Jošaničkoj Banji. Tu smo bili oko dva meseca, do 2. februara 1942. u nekoj kući koju nam je našao onaj železničar i koju su nam dali seljaci. Bila je vlažna i trošna. Seljaci su znali ko smo.

Porodica se razdvaja

Kako nisu imali drugih sredstava za život, Fenjeovi su tada morali da podižu očevu penziju u Raškoj. Pomenutog, drugog februara majka i ćerka Ilonka zvana Ica otišle su u Rašku i primile penziju. Kada su se posle toga raspitivale za neka kola koja idu ka Biljanovcu, jedan čovek im je prišao i rekao: „Gospođo Fenje, ova kola ispred kojih vi stojite su za Jevreje, bežite odavde. Nemci su prethodno već kupili sve Jevreje u Raškoj i naumili da krenu ka Biljanovcu, po njih i u Jošaničku banju, po sve jevrejske porodice koje su tamo pobegele iz Beograda. Mamu i sestru su tada iz Raške izvukli popadijin brat Aca Petrović i jedan seljak i odveli ih u selo Gradac, kod seljaka Jovana Petrovića, Acinog rođaka-

A nju, Magdu i oca veterinara u međuvremenu su u Biljanovcu upozorili na opasnost.

– Tog dana — kaže Magda — rano ujutru, po dubokom snegu i strahovitoj čiči zimi došla su dva seljaka u Biljanovac da obaveste mene i moga oca da su Nemci prošli kroz Biljanovac i otišli za Jošaničku Banju, gde se krilo deset jevrejskih porodica, da prvo njih pokupe, a da u povratku pokupe i nas. Međutim, nisu ih u Banji zatekli jer su i njih seljaci na vreme izvestili. Tada, kao i u svim docnijim poduhvatima spasavanja naše porodice, divila sam se uvek kako besprekorno funkcioniše „seljačka obaveštajna služba“. Odmah smo pobešli u brdo i sa brda posmatrali kako Nemci ulaze u našu kućicu i kako, posle uzaludne pretrage, pečate vrata. Zatekli su naše krevete još tople, ljutili se, pitali seljake gde smo. Sve im je bilo uzalud...

Taj drugi februar 1942. smatram danom mog ponovnog rođenja. Ceo dan smo proveli napolju u snegu i tek predveče došao je Aca Petrović, popadijin brat, (napredan omladinac, stradao docnije u Mauthausenu), da nam javi da je iz Raške izvukao mamu i sestru i da treba i nas da prebaci u Gradac. Tata je sa njim pošao, a

ja ne. Nisam mogla da hodam, uganula sam nogu prilikom bežanja u brdo, te su me seljaci prevezli na Ušće kod Studenice. Smestili su me u kafanu kafedžije Prokića u jednu potpuno osamljenu sobu. Dolazio je jedan lekar da mi pregleda nogu. Ali u kafani su se nalazili i Nemci. Pošto je situacija bila opasna, posle dve nedelje Prokići su me prebacili u kuću svojih prijatelja Vojvodića, oko 5 km udaljenu od Ušća. Jedne noći Nemci su došli da hapse mlađeg brata domaćina, te sam morala da bežim. Jedan seljak me je na leđima preneo preko reke i tu, sa tim seljakom i mojim psom provela sam noć pod vedrim nebom dok nam nisu javili da su Nemci napustili kuću. Odveli su domaćina Vojvodića, jer nisu našli mlađeg brata i ja više nisam smela da se kod njih vratim. Preobučena u seljačku nošnju, nagaravljena lica, sa kotaricom jaja, vratila sam se kod Prokića u kafanu u mestu Ušće.

Moji su se u međuvremenu preselili iz sela Gradac, jer su im Nemci ušli u trag. Domaćin Petrović, kod koga su u Gradcu bili, odveo ih je kod svog prijatelja Budimira ili Budislava Pavlovića u Krljane (blizu Ostafije). A po mene je jedan seljak došao u Ušće i odveo kod mojih. Najzad smo bili ponovo svi zajedno. Domaćin Pavlović nas je primio, hranio i čuvao dok smo bili kod njega, možda mesec, dva.

*Magda Mičić-Milijašević
Vidosava i Svetozar Milenković,
Aleksandar Petrović proglašeni su
2002. godine za Pravednike među
narodima*

*Dušan Mičić, Magda Fenje, domaćini, Ilonka
Fenje i otac Josip Fenje*

Bežanija se nastavlja

Kad je tu postalo opasno promenili smo mesto boravka. Posredstvom jednog seljaka i arhimandrita iz Studenice otišli smo u selo Đakovo, blizu manastira. Tu smo bili smešteni kod predsednika opštine Kostića, čija se žena zvala Mara Kostić, čega se dobro sećam jer sam posle ličnu kartu vadila na njeno ime-

- Jesu li i oni svi znali da ste Jevreji?
- Jesu.

– Kako ste vadili lične karte?

– Seljaci su odlazili u Rašku poslom pa smo po njima poslali naše fotografije u seljačkim odelima mi, žene sa maramama na glavi. Tada je u Raškoj sreski načelnik bio Nešić, a predsednik opštine Milorad Rosić. Oni su nas na fotografijama prepoznali, ali su nam izdali legitimacije. Čak su nas i pozdravili i poručili da se čuvamo. Ne samo oni, već mnogi Raščani znali su gde smo i niko nas nije izdao. Ni drugu jevrejsku porodicu iz Raške, trgovca Isaka Papa, koja se krila po selima Kopaonika i koja se sada nalazi u Izraelu. Ja se sa zahvalnošću sećam Raščana, a posebno porodica prote Mila Milenkovića, dr Milenka Jovanovića, pok. inženjera Živojina Šumarca, porodica Kursulić, Šarković, dr Janjića, Nade Despotović, školskog nadzornika Tike Đorđevića, dr Miše Lukovića i mnogih drugih koji su nas u našim stradanjima pomogli da preživimo.

Magda je insistirala na ovoj njenoj opširnoj zahvalnici Raščanima, ali priči još nije kraj. U Đakovu je Magda upoznala svog prvog muža, poreklom iz Ivanjice. Venčali su ih kaluđeri u manastiru Studenica koji su znali njeno poreklo. Pokrstili su Magdu, dali joj ime Marija, ali tačne podatke nisu u knjige upisali. Naveli su da joj je otac lugar iz toga sela. Tek posle oslobođenja otišla je u manastir da se u venčanicu unesu tačni podaci o njenom devojačkom prezimenu i imenima njenih roditelja.

Ni u Đakovu opasnost nije prestala. Guste šume su bile blizu, ali Nemci su bili nepredvidivi. Jednog dana u proleće 1943. došli su u Đakovo, spalili opštinu i porodica Fenje morala je dalje. Otišli su u selo Ponore, gde ih je primila jedna domaćinska kuća, kod koje su ostali dva, možda tri meseca. No, razne su vojske tu upadale pa su otišli do jedne bačije iznad sela Rudine koja je pripadala domaćinu Desimiru Anđelkoviću. Bila je tu samo domaćica koja je sa stokom izašla u bačiju na pašu i tu pravila sir i kajmak. Ustupila im je jednu od sobica u čobanskoj kolibi i tu se Magda, sada već Marija, porodila 14. juna 1943.

– Kako nije bilo kreveta porodila sam se na podu, na slami. Porodila me je rođena sestra Ica. Ona je presekla pupčanu vrpču i okupala dete, povila ga. Rađajući dete u tim uslovima, željni slobode a dete muško, odlučili smo da mu damo ime Slobodan. On je sada sredovečan čovek visok 188 cm. I zatim smo pošli dalje, pošto uslovi u bačiji nisu bili povoljni za duži boravak. Jedan drugi domaćin, Miroljub Koturović, ponudio nam je svoju kolibu u Rudinama, zaselak Mlanča, gde smo ostali do kraja rata.

– Interesantno je- kaže na kraju Magda- da ovi ljudi koji su nas čuvali i spasavali nisu znali zašto Nemci progone i uništavaju Jevreje i vrlo često su nam postavljali to pitanje. Pokušali smo da im primerom objasnimo. Kako su u to vreme Bugari isterivali Srbe iz Makedonije, balisti Srbe sa Kosova, ustaše ubijali Srbe u Hrvatskoj; objašnjavali smo da ljude sa ognjišta teraju ili u smrt gone često iz istih razloga — mržnja, okrutnost, verska ili nacionalna zaslepljenost, želja za osvajanjem. Mislim da su nas razumeli. A nas je Srbija prihvatila i sačuvala-

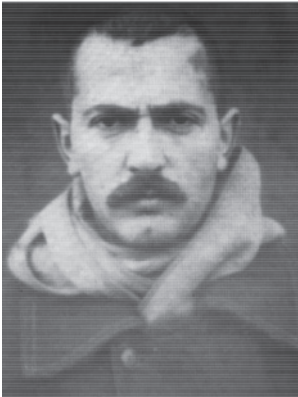
Da bi se odužio tom narodu Veterinar Fenje je posle oslobođenja ostao još dve godine u Raškoj. A zatim mu je prota Smiljanić, tada ministar poljoprivrede, ponudio da bira mesto u Srbiji gde bi hteo da služi.”²⁰

SPASAVANJE PORODICE PAPO

Jelek i šajkača

Isak Papo, trgovac iz Raške imao je oštar sukob sa svojom suprugom Renom koja je htela da se preseli u Novi Pazar gde im se nalazila ostala rodbina. Umesto toga Isak je poslušao savet dvojice uglednih Raščana, policijskog pisara Zdravka Glišovića i Radomira Kolašinca da sa porodicom pobegne u podkopaoničko selo Jelek, koje su mu našli prijatelji.

U Raškoj je živela samo petočlana porodica Jevrejina Isaka Papa koja je snalazljivošću uspela da preživi Drugi svetski rat. Čim su Nemci počeli da hapse Jevreje po Novom Pazaru, Papo je uspeo da ženu i decu u srpskim narodnim nošnjama prebaci kod prijatelja u Aleksinac. Tamo je pustio velike brkove, nosio je šajkaču, jelek i sukнено odelo i predstavljao se kao Miodrag Jovanović. Njegovi potomci danas žive u Izraelu.

”**Isak Papo** je bio uspešan trgovac i 1937. godine, po jevrejskim propisima, sklopio je bračni ugovor sa Renom iz porodice Bahar. Kada se rodila prva kćerka Lea, Isak je rešio da sa porodicom pređe u Rašku. U Novom Pazaru, u mešovitoj sredini, gde su zajedno živeli Muslimani, Srbi, Jevreji i drugi, ostali su majka i otac, četiri sestre i tri brata. Renini su ostali u Novom Pazaru. U Raškoj se pred rat rodila Leina sestra Rahela. Kada su posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, u aprilu mesecu 1941. godine, nemačke trupe ušle su u Sandžak, prvi su se na udaru nacističke ideologije, i sile, našli Jevreji. Obeleženi su žutim trakama, a viđeniji Jevreji su proganjani. Ustvari, počela je besomučna pljačka jevrejske imovine. Isak nije smeo da otvori radnju, a nije ni morao. Od radnje Isak više nije imao nikakve koristi, a on i njegova porodica ubrzo su morali da potraže utočište van Raške. Isak već nekoliko dana nije smeo da izađe iz kuće, kada su se jednu noć ispred njihove kuće zaustavila kola sa volovskom zapregom. Komšije su saznale da će Nemci doći po Isaka i on je morao hitno da bude izveden iz Raške, prebačen je u Jošaničku Banju. Tamo ga je primio u kuću pravoslavni pop, kome je bila važnija sudbina prognanih ljudi nego sopstvena sigurnost. Sutradan je stigla i Rena sa decom. Nakon samo nekoliko dana neko je javio popu da su Nemci na tragu porodice Papo i da mogu svakog momenta da se pojave u Jošaničkoj Banji. Pop je pozvao meštana koji je odveo Isaka u šumovite predele Kopaonika. Kada su stigli Nemci

²⁰Miodrag Radović, neobjavljeni rukopis.

Rena je sa devojkicama bila u popovoj kući. Nemci su tada tražili samo Jevreje muškarce, pa za žensku čeljad nisu ni pitali. Ipak, trebalo je brzo naći rešenje, odnosno sklonište za porodicu Papo. Pop je organizovao prebacivanje porodice Papo u selo Jelakce. U selu Jelakce, u zaseoku Protića, koji je smešten ispod samog vrha planine Željina, živela je porodica Simeona-Sime Protića. Do njih se moglo stići samo volovskom ili konjskom zapregom. Sat vremena je trebalo da se od puta stigne do njihovog sela. Kad bi se stranac pojavio u tom kraju, svi bi ga odmah primetili. Meštani su videli Simu kada je vodio Renu sa bebom u naručju, a pored nje malu Leu, koja se umorila od puta uzbrdo, ali niko ništa nije pitao. Uveče je sa koferima u Siminu kuću stigao i Isak. Kada je porodica Papo ujutro izašla iz kuće, svi su bili obučeni kao i ostali seljani. Odeća od vune i konoplje, koju je spremila Simina žena Miroslava i njegova majka, zamenila je varoška odela u kojima su stigli. Porodica Papo je preko noći prekrštena u porodicu Kosić. Seljacima, koji su ih videli prethodnog dana, rekli su da su Kosići izbegli Srbi, a zbog odeće u kojoj su ih videli, objasnili su da su oni krojači iz grada. Istog dana su prekršteni svi članovi porodice Papo. Isak je dobio ime Jovan, Rahela Rajka, a devojčice Buca i Beba. Isak i Rena su se odmah latili seljačkih poslova. Iako nespretni, skupljali su seno, kupili šljive, čuvali su stoku i meštani su ih ubrzo prihvatili i zavoleli. Nakon kratkog vremena porodica Papo je bila snabdevena falsifikovanim dokumentima na ime Kosić.

*S leva na desno sede: Milica Bogičević, Rena Papo- alijas Rajka Kosić prerušena u seljanku u krilu drži malu Rahel Papo. Prvi s desna na levo Mijajlo Bogičević, gore stoji Isak Papo. **Miroslava i Simeon Protić, Milica i Mijajlo Bogičević proglašeni su 2009. godine za Pravednike među narodima***

Jednog dana u podnožju planine pojavili su se Nemci, bili su u potrazi za četvoročlanom jevrejskom porodicom Papo, koja je pobegla iz Raške. Svima je bilo jasno da lažna dokumenta tu neće pomoći. Prošlo je više od pola godine u sigurnosti u okrilju porodice Protić, ali tih dana Nemci nikako da odu. Sima je odlučio da

tražene goste prebaci na sigurnije mesto. Volovskim kolima Sima je prebacio porodicu Papo u selo Veliko Borje kod Aleksandrovca, u njegovu kuću u kojoj su boravili za vreme poljoprivrednih radova i gde su čuvali vino. Iako su otišli 30 kilometara dalje od Jelakce, odmah su shvatili da ni tu nije sigurno. Bili su blizu puta kojim su Nemci često prolazili. Nekoliko dana kasnije predsednik sela Drenče, Simić Milovan, pozvao je Mijajla Bogičevića na razgovor.

Tu je bio prisutan i predsednik Sreza Župe. Bili su prijatelji i odmah su rekli Mijajlu o čemu se radi. U opasnosti je bila četvoročlana jevrejska porodica iz Raške i trebalo ju je skloniti od nacista. Iako Mijajlo nije poznao porodicu Papo, bez reči je prihvatio da im pomogne. Kada je po rodica Kosić stigla u Drenče, samo su njih trojica znala ko se krije iza tog prezimena. Mijajlovoj ženi Milici bili su čudni došljaci. Ne samo njoj, ali tajna o jevrejskoj porodici nije smela da se otkrije. Mijajlo se mučio kako da odgovori na Milicina brojna pitanja i na kraju je otkrio o kome se radi. Inteligentan i obrazovan čovek, koji se sa porodicom sklonio u njihovu kuću, više pred Milicom nije morao da krije svoje jevrejsko poreklo.

Od tada je Milica još više vodila brigu o jevrejskoj porodici Papo, koju je Mijajlo smestio u njihovu kuću u Poljani. I u Drenče su svraćale razne vojske. Iz sela su tada bežali svi muškarci koji su mogli biti mobilisani ili odvedeni na rad u Nemačku. Sakrivali su se u šumi, po tavanima u napuštenim kućama i sa njima je uvek bio Isak Papo. Sa ocem Mijajlom bežao je i sin Živadin – Žika, koji je u to vreme već bio momak, koga su lako mogli da odvedu sa sobom. Žika je najviše voleo da bude blizu Isaka, od koga je čuo puno pametnih reči. Milica je za to vreme u selu pazila na Renu i njene devojčice. Jednom prilikom bugarski vojnici su iznenada upali u Drenče. Muškarci su pobjegli, a Milica im je dojavila da se ne vraćaju, jer su Bugari ostali u selu.

Prolazili su dani, a muškarci su se selili od skrovišta do skrovišta. Kada su na njihov zbeg naleteli partizani, jedva su ih ubedili da mogu da se vrate kućama, jer su Bugari već odavno napustili selo. Begunci su shvatili da Milica nije mogla da im javi da je opasnost prošla, jer ni ona više nije znala gde se nalaze. Vratili su se u selo. Isak je učio Žiku mnogim životnim mudrostima. Pričao je i o familiji, koja je ostala u Novom Pazaru, i da im je javio da što pre beže iz grada. Niko ga nije poslušao, a Isak tada još nije znao da je velika familija Papo i Bahar deportovana u logor, koji se nalazio na Sajmištu u Zemunu, i da su svi ubijeni. S druge strane, Žika je pomagao Isaku koliko god je mogao. Bila je zima kada je porodici Papo ponestalo drva za loženje. Žika je upregao tatine volove i sa Isakom krenuo u šumu da donesu drva.

Žika, još uvek mlad, a Isak nevešt, nikako nisu mogli da nakupe dovoljno drva. U to sa jednog brda zapucaše partizani, Isak i Žika su bili u dolini, a sa drugog brda odgovoriše četnici. Fijuču meci iznad njihovih glava, a oni na brzinu nakupiše drva, da je i preteklo, i bež kući. Tako je porodica Papo do kraja rata sa meštanima delila dobro i zlo. Kada je rat završen, porodica Papo se vratila u Rašku. Isakova radnja je bila srušena, ali je Isak uz pomoć meštana sve brzo obnovio. Došla su druga vremena, Isak je saznao za tragičnu sudbinu Renine i njegove familije. Godine 1949. porodica Papo se iselila u Izrael. Iza njih je ostalo prijateljstvo sa njihovim spasio-

cima, koje danas održavaju njihovi potomci, onda male devojčice, Lea i Rahela, zajedno sa njihovim bratom Ašerom koji je rođen godinu dana posle rata.”²¹

Bilo je još nekoliko slučajeva gde su ljudi pomagali Jevrejima da se spasu.

Prof. Hivzo Gološ seća se da mu je njegov deda Amir Caković često pričao o Jevrejima Jeruham Konfortiju. Amir je živeo u s. Melaje blizu Tutina. Bio je kmet i bogat čovek koji se bavio stočarstvom. Trgujući preko Novog Pazara upoznao je Jerohama još u vreme Balkanskih ratova i postali su dobri prijatelji. Posle nemačke okupacije grada 1941. godine dogovorili su se, i krijući se uspeali da peške pređu preko 30 kilometara i dođu u s. Melaje gde je Jeroham, preobučen u seljaka, radio i živeo kao član njihove porodice. Kada su Nemci deportovali Jevreje Jeroham je ostao i tu je proveo vreme od jula 1941. do avgusta 1943. godine. Ostali seljaci su znali da je Jevrejin ali niko ga nije izdao. Išao je sa stokom po katunima, a zimi su zajedno pravili opanke. Jeroham je stalno sa sobom u jednoj kutiji nosio knjigu Starog zaveta koja je bila stara preko 400 godina, stalno držao brojanice za odbrojavaње molitvi i bio veoma pobožan. Posle kapitulacije Italije odlučio je da ode prema Sarajevu, gde su mu živeli neki rođaci i tako mu se gubi svaki trag.

U zatvorenim furgonima, bez hrane i vode, odvedeni su Jevreji Prištine u logor na Sajmištu. Hrana se u logoru sastojala od 200 gr. hleba i "supe" na podne (kuvana voda s otpacima krompira). Pet dana pre napuštanja ovog logora količina hleba spala je na 30 gr. dnevno.

Ustaše, koji su igrali ulogu policije u logoru, izvršili su strahovite tuče: pojedinačne i opšte. Taj svoj mračni posao obavljali su uvek noću. Prilikom noćnih upada u "paviljone" oduzimali su od interniraca sve do sitnica: penkala, olovke, upaljače, duvan, fotografije, britve itd. Na rad nisu Jevreji gonjeni. Spavalo se po "boksovima", bez posteljine i pokrivača. Gizela Levi, koja se javila logorskom lekaru za intervenciju (bolovala je od shizofrenije), bila je jedne večeri odvučena i streljana zajedno sa deset partizana iz istog logora.

16. juna 1944. – transport za Nemačku. Uobičajeni postupak na putu: za 8 dana putovanja 1 kg. hleba na glavu i oko 200 gr. svinjske masti; bez vode; furgoni u kojima je ležalo po 55 ljudi u svakom od njih, bili su uzasno zagađeni. Na tom putu umrla je jedna žena.

U nemačkom konc. logoru Bergen-Belzen "živelo se" uglavnom kao i u svim ostalim konc. logorima. Teški radovi – zimi i leti – po kiši, snegu i blatu, slabo hranjenje – bedno odeveni. Na radu su internirci bili nadzirani od nemačkih SS-stražara, kapoa, pa i pasa. Iscrpljena tela padala su pod zločinačkim udarcima kundaka i ogromnih štapova. Glad je bila strahovita.

Hrana – repa s vodom; "hleb" – mešavina trica i kestenovog brašna 200 gr. dnevno. Mesec dana pred kapitulaciju Nemačke (aprila 1945) "hleb" se dobivao 2-3 puta nedeljno; "nadoknađivan" je presnom repom. Prljavština po barakama (internirci nisu punih 5 meseci vođeni na kupanje) bila je neizdržljiva. Izbija tifus koji kosi nemilosrdno. Za mesec dana umire 120 ljudi. U takvom teškom stanju, u kome su se nalazili internirci, izvođeni su na čuvane "apele" (brojanje) koji su trajali po nekoliko sati, leti kao i zimi.

U trenutku kada su američke trupe bile udaljene svega 10 km. od logora Nemci su na silu strpali Jevreje u vagone s ciljem da ih prebace u drugi logor. Putovalo se 15 dana, bez hrane (presne repe bilo je dođuše u izobilju). Broj umrlih na tom putovanju nije još tačno utvrđen, ali se s velikom verovatnošću pretpostavlja da je veliki. U tom vozu stiže Jevreje oslobođenje prvih dana meseca maja ove godine (1945), od strane Crvene Armije.

Izvod iz elaborata o stradanju prištinskih Jevreja

²¹Milan Fogel – Milan Ristović – Milan Koljanin, PRAVEDNICI MEĐU NARODIMA – SRBIJA, JOZ Beograd, 2010, str. 48–50; slike za porodicu Fenjea str. 67 i 68.

Nekoliko novopazarskih Jevreja su živeli u Prištini. Ovaj deo zemlje je bio pod italijanskom okupacijom i zahvaljujući tome veći broj je preživeo.

Muškarci su u maju 1942. godine odvedeni u Albaniju, gde su ostali do kapitulacije Italije septembra 1943. godine. To nije bio koncentracioni logor. Mogli su da izlaze, da rade i od toga da žive. Njima su se kasnije priključile i mnogi članovi njihovih porodica. Odlaskom Italijana i ulaskom Nemaca u Albaniju nastali su teški dani za Jevreje. Nemci su organizovali potere za njima. Mada ih Albanci nisu izdali oni su odlučili da se vrate u Prištinu jer su mislili da će im biti bolje. Međutim, pripadnici muslimanske Skenderbeg divizije i nemačke Wafen-SS, maja 1944. godine uhapsili su ih i deportovali na Sajmište u Zemun, odakle su posle mesec dana transportovani u nemački koncentracioni logor Bergen – Belzen. O njihovoj sudbini postoji elaborat koji se čuva u JIM. Ovde se navodi samo izvod:

Među njima je bila i Regina Reuven, sestra od Moše Mentovića, koja je opisala svoj dolazak na Sajmište i deportaciju u logor Bergen Belzen: Sa njom su bile i Đoja Ašerović, posle oslobođenja udata za Arona Mentovića i Luča Adižes posle rata udata za Moša Mentovića. Regina je često pričala da su kada im je bilo najteže, poluglasno u logoru Bergen – Belzen pevale na Ladino jeziku poznatu ljubavnu tužbalicu. “*Tajne želim otkriti*”.

SEKRETOS KERO DESKUVRIR (izvod)

*Sekretos kero deskuvrir
Sekretos de mi alma
Los sjelos kero pur papel
La mar kero pur tinta*

*Sali a la puerta, ti avlare
Sekretos de mi vida
Nu lu kerin ni saver
Ni džentis, ni parjentis*

TAJNE ŽELIM OTKRITI

*Tajne želim otkriti
Tajne moje duše
Nebo želim kao papir
More želim kao mastilo*

*Izađi na vrata, reći ću ti
Tajnu svoga života
Ne žele za nju znati
Ni ljudi, ni rodbina*

Deo Jevreja je preživeo zahvaljujući odlasku u NOR-u²². Bilo je ukupno 11 Jevreja iz novopazarskog kraja koji su učestvovali u NOR-u²³. Iz Novog Pazara: Bahar S. Aron, Bahar Milan, Bahar Majs, Bahar S. Mošo i Menteš-Bahar A. Đoja. Iz Sjenice: Montiljo S. Albert i Montiljo S. Hajim. Iz Tutina: Izrael Mika, Bahar S. Jeroham i Bahar M. Meir-Marko. Iz Raške: Fenje Josip.

Od navedenih poginulo je pet.

²²Jevrejska zajednica Srbije dala je jedanaest Narodnih heroja, 43 nosioca Partizanske spomenice 1941. U Narodnooslobodilačkom ratu učestvovalo je 602, od kojih je poginulo 390.

²³Dr. Jaša Romano, “Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida i učesnici NOR-a”, SJOJ, Beograd, 1980, str. 327, 361, 394, 441 i 444.

4.

ŽIVOT POSLE OSLOBOĐENJA

POVRATAK

Posle teških ratnih godina koje su proveli kao zatočenci u koncentracionim logorima, u nemačkom zarobljeništvu, kao učesnici u NOR-u, u Albaniji ili Crnoj Gori pod italijanskom okupacionom vlašću, ili krijući se pod tuđim imenom u domovima poštenih i hrabrih ljudi, na teritoriji Srbije, Jevreji su se vratili u rodni grad.

Nagomilani životni problemi i teška ekonomska situacija u ratom razorenoj zemlji nisu pružali dovoljne mogućnosti za normalan život. Nerazumevanje okoline, koja je i sama bila u sličnoj situaciji, i izostanak solidarnosti dodatno su usložavali situaciju.

Gubitak bližnjih je bio nemerljiv. Preko 90% Jevreja iz Novog Pazara i Duge Poljane je nastradalo. Jevreji iz Sjenice, Tutina i Raške su bolje prošli. Veći broj ih je preživeo.

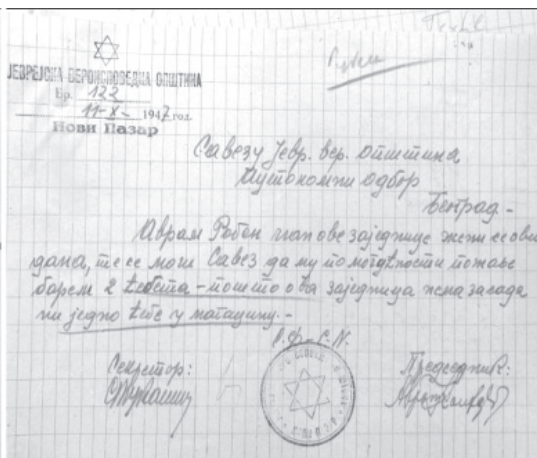
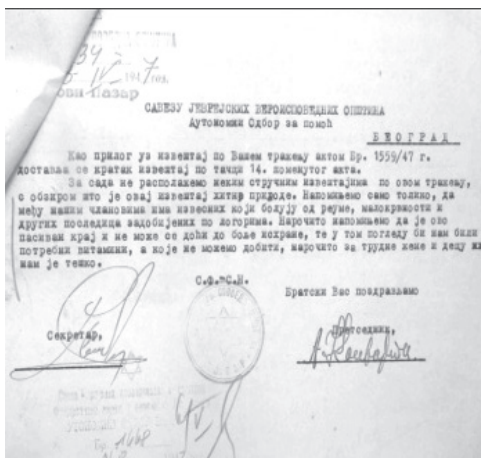
Ljudi koji su preživeli rat, bili su fizički iznureni, bolesni od različitih bolesti koje su uzrokovane njihovim boravkom u koncentracionim logorima. Posebno su bila ugrožena mala deca i trudnice jer za njih nije bilo mogućnosti nabavke pojačane ishrane, vitamina ili lekova. Psihički problem ovih ljudi bili su još veći i mnogi su se nalazili u duševnoj krizi. Depresivna stanja, melanholične misli i očajanje bile su česti uzrok autodestruktivnih ideja koje su se nekada kobno završavale. Vraćali su se sa traumama, osećanjem razočarenja i moralnog poraza, nemoćni da shvate novo vreme, novi svet koji se u međuvremenu stvarao. Sećanje na strahote, na zlo koje su preživeli nikada nije prestajalo – bilo je stalno prisutno.

Morali su da prođu kroz mnoge strahote da bi preživeli. Porođični ljudi su još više patili, jer su im patila deca, koja su doživela bolna iskustva gledajući svoje očeve i majke lišene bilo kakvog dostojanstva. Mnogi nisu bili u stanju da ispričaju šta im se događalo i šta su pretrpeli. Ličili su na utvare. Bili su najčešće sami, uvek potišteni, i sa odsutnim izrazom na licu zurili su u prazno. Plašili su se svega. Mnogi noću nisu normalno spavali. Bojali su se da će Nemci doći po njih.

Kao i za ostale stanovnike ekonomsko stanje je bilo veoma teško. Za Jevreje je bilo dodatnih problema: kuće su im bile demolirane, neke srušene od bombardovanja, stvari su im bile opljačkane... Osim zdravstvenih poteškoća i nedostatka lekova nije bilo uslova za sprovođenje osnovnih mera higijene. Nisu imali odeću, rublje, posteljinu. Novca nisu imali. Skoro se ništa nije moglo kupiti. Organizovane ishrane, doma za stara lica, ambulante ili dečijeg doma nije bilo. Do aprila 1946. godine vratilo se njih 30. Od toga sedmoro dece ispod 13 godina. Zaposlenih je bilo 10, ostali su bili nezaposleni i domaćice. Bila je i jedna devojčica od sedam godina, bez roditelja. Rođenjem dvoje dece i dolaskom tutinskih Jevreja ovaj se broj povećao 1947. godine na ukupno 36 Jevreja.

Kao autonomno telo u okviru SJVOJ formiran je 1945. godine Autonomni odbor za pomoć.¹ Ovaj odbor je imao zadatak da organizuje pomoć nastradalom jevrejskom življu. Autonomni odbor je radio kao posebno odeljenje u organizaciji American Joint Distribution Center (A. J. D. C.). Vršio je prijem svih pošiljki, kako u novcu, tako i u naturi od A. J. D. C. i od ostalih institucija i jevrejskih organizacija za pomoć u svetu. Raspodela je bila iz jednog centra, da bi se obezbedila pravičnost i celishodnost. Centar je prestao sa radom 1952. godine.

Problema je bilo mnogo. Opština je bila siromašna i od SJVOJ se tražilo gotovo sve: od pomoći bolesnicima, medicinskih pomagala i održavanja Sinagoge, do hrane, odeće i obuće.²

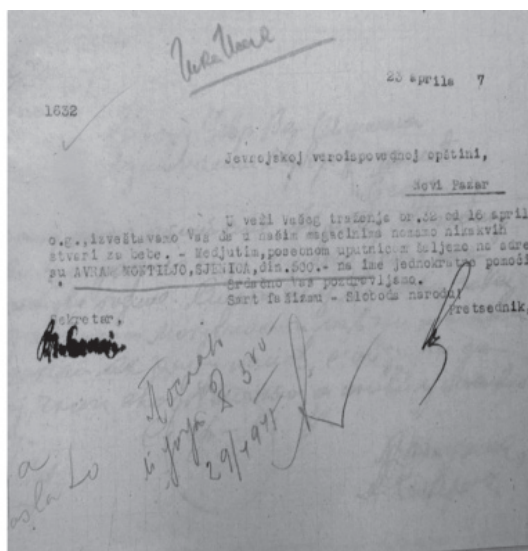
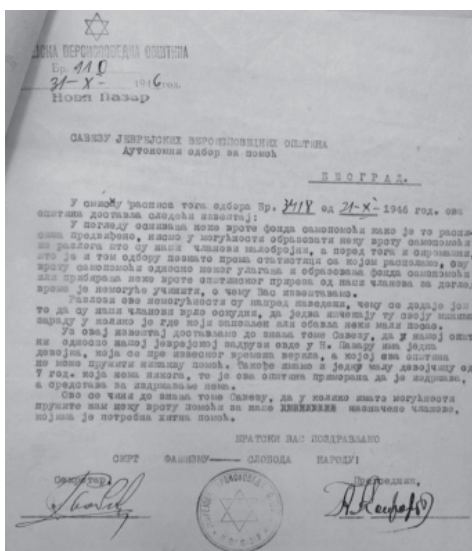
Zahtevi Jevrejske veroispovedne opštine Novi Pazar Autonomnom odboru SJVOJ

Autonomni odbor je odigrao veliku ulogu u ovom periodu, izlazeći u susret novopazarskim Jevrejima, prema svojim mogućnostima. Savez JVO je savetovao

¹Njegovi osnovni zadaci su bili: Socijalno – humanitarna delatnost (raspodela potrepština u naturi i novcu), Pomoć deci, srednjoškolicima i studentima, Pomoć starim osobama, Organizovanje ambulanti, Organizovanje oporavišta za decu i odrasle, Organizovanje menzi, Traganje za nestalima i povezivanje porodica. 2 Arhiv JIM, Autonomni odbor za pomoć.

²Arhiv JIM, Autonomni odbor za pomoć.

Jevrejskoj opštini da formira fond za samopomoć. Međutim, o tome nije moglo biti govora, jer je Opština bila brojčano mala, sa malim brojem zaposlenih i bez ikakvih prihoda.

Arhiv JIM: Izveštaj JVO i odgovor Autonomnog odbora za pomoć SJVO

ODNOS PREMA JEVREJSKOJ IMOVINI

U periodu posle rata Jevreji su se našli u posebno teškim okolnostima, uzrokovanim Holokaustom i njegovim fatalnim posledicama. Nestale su čitave porodice i njihova imovina. Ova imovina kao i ona koja je ostala bez naslednika, ušla je u fond narodne imovine. Retki naslednici koji bi se pojavili bivali su odbijeni i njihovi testamenti stavljeni van snage, ako bi zakasnili godinu dana od otvaranja testamenta.

Zakonom o sekvestraciji imovine domaćih državljana koji su boravili u inostranstvu, a nisu se odazvali pozivu za povratak u određenom roku ili su pobjegli iz zemlje, do odluke o konfiskaciji, imovina je 1946. godine bila sekvestrirana. Na isti način je postupano sa imovinom koju su vlasnici morali da napuste u toku okupacije kao i sa imovinom okupatora i njegovih pomagača. Ovde se primenjivao administrativan način oduzimanja imovine, najčešće nestalih lica i pobjeglih, koji naprosto, nisu stigli, ili mogli da se, u relativno kratkom roku, nakon ratnih tragedija i stradanja jave nadležnim organima, a među kojima je bilo puno Jevreja. "Posle oslobođenja Novog Pazara krajem novembra 1944. godine, imovina svih Jevreja koji su pogubljeni, a čiji se naslednici nisu javili u određenom roku, stavljena je pod sekvestar, a pre toga oduzeta od vlasnika koji su tu imovinu kupili od okupatora i njegove vlasti. Ovom imovinom privremeno je rukovodila Uprava narodnih dobara Okružnog narodnog odbora, a kasnije, od 1947. godine, Uprava narodnih dobara Gradskog narodnog odbora u Novom Pazaru."³

³Miodrag Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, IAR, Muzej "Ras", Novi Pazar, 2007, str. 39.

SPISAK LICA ČIJA NEPOKRETNIA IMOVINA PRELAZI U DRŽAVNU SVOJINU I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		PRELAZI U DRŽAVNU SVOJINU I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU		SVOJINA I SEKVESTAR U NOVOM PAZARU			
BR. LICE	IME I PREZIME	BR. NEPOKRETNIA IMOVINA	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE	VRSTA IMOVINE		
17	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
18	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
19	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
20	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
21	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
22	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
23	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
24	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
25	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
26	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
27	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
28	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
29	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
30	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
31	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
32	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
33	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
34	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
35	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
36	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
37	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
38	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
39	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
40	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
41	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
42	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
43	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
44	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
45	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
46	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
47	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
48	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
49	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394
50	Janković, Radoje	1/1	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394	Stambena	39	2.394

Arhiv Srbije, Izvod iz Spisaka lica čija nepokretna imovina prelazi u državnu svojinu i sekvestar u Novom Pazaru

Završetkom II Svetskog rata komunistička vlast je promenama od 1945. do 1959. godine suštinski promenila svojinsko pravne odnose primenom zakonskih i administrativnih mera kako bi pored političke stekla i ekonomsku vlast. Oduzimana je imovina koja je bila u režimu privatne svojine, a što je bio uslov za stvaranje opštenarodne imovine čija je suština bila državno-partijska i koja je Ustavom iz 1953 definisana kao društvena svojina. Niz zakonskih mera su bile ideološki motivisane i rigidno sprovedene podržavljenjem privatne imovine bez ikakve naknade, i to jednako prema svima.⁴

Eksproprijacija prema Zakonima donetim 1947, 1957 i 1962. godine koja je vršena u javnom interesu, bila je ideološki obojena, a sama nadoknada simbolična i bezvredna, a ponekad i neisplaćena.

Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958 godine je zaokružio oduzimanje privatne svojine na preostalim nekretninama i u društvenu svojinu preneo stambene i poslovne zgrade s svojim fizičkim delovima kao i građevinsko zemljište u gradovima i naseljenim mestima, a što je kasnije posebno definisano ustavom iz 1974 godine. Ovaj Zakon je u najširem i najobuhvatnijem smislu oduzeo svojinska prava ranijim vlasnicima, mada im je ta imovina faktički oduzeta prethodnih godina i data drugim fizičkim i pravnim licima na korišćenje po raznim osnovama. Ranijim vlasnicima je ostavljen minimalan i ograničen stambeni prostor prema broju članova porodičnog domaćinstva sa maksimumom od jednog velikog ili tri mala stana. Poslovni prostor, ne veći od 30m², je ostavljan starom vlasniku uz uslov da vlasnik u njemu obavlja poslovnu delatnost⁵ Tako je

⁴Aleksandar Konforti, *Otimanje imovine Jevreja tokom drugog svetskog rata i posleratna nacionalizacija*, CKD, www.protivzaborava.com 2014.

⁵Izvor: Korišćeni izvori i arhivska građa Jevrejskog istorijskog muzeja: Zbornik br 2 iz 1972, (studija Isaka Eškenazija) Zbornik br. 3 iz 1975 (Studija dr Nikole Živkovića); Knjiga Živi i mrtvi-razgovori sa Jevrejima

izvršena i nacionalizacija više objekata čiji su vlasnici bili Jevreji, kao npr. magacin Samuela Konfortija,⁶ kuće Rene i Isak Papa i drugih.

**ЗАПИСНИК
НАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ**

О привредној магацини Самуела Конфортија у ул. 29. Октобар
90 између предстваника Самуела Конфортија, друга Аврама Конфортија и Јана
Гита Јаковљевића трговачке и складовне дуге Радика Црнојевића ко
ји је обављан до исте национализације и краја у овој студији и према Јана
ку о национализацији приватних привредних предузећа.

Магацин има 6 просторија на укупно површини 1181,90 м²
/Зграда и све надост и једна зграда мотора и депојет кућних састана
тада./

Зграда је у исправном стању и продата је без икаквог иже
вља.

У вези са овом магацином налазе се продајница и магацин
оревалот привредних средстава државног,

Црнојевића је извршено потпуно законским путем на основу
окупираној магацинској трговачкој на складовима.

Имак Црнојевић 28. Октобар 1948. године

И. Р. Д. Н. О.
Аврам Конфортија, с. р.

И. Р. Д. Н. О.
Гити Црнојевић, с. р.

НАЦИОНАЛНИ СУДИЈА СЛУЖБА
Бр. 211
18. Октобар 1948. год.
Нови Пазар

По захтеву И. Ј. Црнојевића о именовању и допуни састана о
национализацији приватних привредних предузећа - складован лист бр. 35/48
од 1. Октобра 1948. год. о садржају одлука и грађанских органа и грађанских
општинских органа.

РЕШЕЊЕ

НАЦИОНАЛНИ СУДИЈА И ПРАВИЛА У ПРАВИНУ СЛУЖБУ нису наве
дано одлучивање, а пошто РЕНЕ ПАПА И ИСАК ПАПА, М. В. И. Новог Пазара, одно
сно И. Ј. Црнојевић, који су се обављали у области ИСАК И постали приватни држав
ни, а и:

по тач. 12/ Јануа које у области ИСАК бр. 21
одредбама.

Према одлуци од бр. 1-25 одлучено поводом је била Несе
Папа, а одлучено од бр. 26-29 одлучено Јана Гита.

Одлукама Командних јединица привредне предузећа ове
предузећа одлучено је у приватној предузећа отацата Несе и Јана,
који је одлучено одлучено је у приватној предузећа отацата Несе и Јана,
алих предати ове садржаје ове одлучено, по једно приватно маг
ацин.

Пошто овакв приступак поступак се налази по бр. 2-18
по тач. 12/

П. Р. Д. Н. О.
Петар
Осва Јанковић, с. р.
Осва Јанковић, с. р.

Да је овај извод из оригинала решења који се налази
код ове одлучено тачно преписао П. Р. Д. Н. О.
И. Ј. Црнојевић
(Своје Магацин)

Zapisnik i Rešenje o nacionalizaciji

Број	Име магацине	Површина	Власник	Забелешка
1	Магацин Самуела Конфортија	20 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
2	Магацин Јана Гита	15 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
3	Магацин Јана Гита	20 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
4	Магацин Јана Гита	15 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
5	Магацин Јана Гита	20 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
6	Магацин Јана Гита	15 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
7	Магацин Јана Гита	20 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.
8	Магацин Јана Гита	15 батона	Иван Кривошеја	Магацин је у исправном стању и продата је без икаквог ижевља.

AF MFS F.20-21 I 26-27 Spiskovi za nacionalizaciju u Novom Pazaru

Od onih koji su se vratili u Novi Pazar, kada se ukazala prilika da mogu da odu u druge gradove ili Izrael, otišli su. Najveći deo jugoslovenskih Jevreja u Izrael je stigao u okvirima pet talasa organizovanog iseljavanja, realizovanih između 1948. do 1952. godine. Zakonom o državljanstvu iz 1946 i 1948 godine u periodu

⁶IARNP SONP, kut. 4, Zapisnik od 28. Aprila 1948; knjiga Branislava Božovića – Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944.

od 1948-1952 godine oduzimana je imovina Jevreja koji su se iseljavali u novoformiranu državu Izrael, tako da su Jevreji i na ovaj način ostajali bez imovine. Iz Tutina su Jevreji otišli u jesen 1943. godine. Od dve porodice iz Raške, porodica Isaka Papa otišla je u Izrael 1950. godine, a porodica Josipa Fenjea odselila se u Beograd prvih godina posle oslobođenja. Posle Drugog svetskog rata u Novom Pazaru su ostale da žive samo dve jevrejske porodice Arona i Moša Mentovića. Aron je sa svojom porodicom 1962. godine otišao u Izrael, a Mošo se 1972. godine odselio u Beograd. Danas u ovom delu Srbije nema više Jevreja.

DRUGI DEO

5.

SEĆANJA I PORTRETI – komšije iz naših sokaka kojih više nema

Sve što je ostalo samo su njihove adrese

NOVI PAZAR

Jonuz ŠKRIJELJ

Moj deda Ahmed efendija Brunčević imao je kuću između Svojbora i Čerkez mahale, sa velikom baštom. Najpre je bio imam u džamiji u Svojboru, a zatim je 38 godina bio imam u džamiji Hasan Čelebije, u narodu poznatije kao Arap džamija u centru grada.

U neposrednom komšiluku stanovala je gospođa Rena, Jevrejka, sa svoja dva sina. Uvek su bili lepo obučeni i po tradiciji nosili crne šešire na glavi. Kada bi naišao moj deda oni bi zastali, skidali svoje šešire, sačekali da se on udalji i tek onda šešire vraćali na glavu. Moj deda Ahmed efendija bi ih ljubazno pozdravio, a nama je govorio da su deca gospođe Rene uvek bila kulturna. Jevreji su se vrlo brzo prilagođavali sredinama u kojima žive. Kada sretnu starije ljude, Srbe ili muslimane, pozdravljali su se njihovim pozdravima. U gradu su govorili jezikom stanovništva mesta, a kod svojih kuća jevrejskim jezikom.

Za vreme jevrejskih praznika moj deda bi skupljao decu muslimanske i pravoslavne vere i vodio ih po jevrejskim kućama. Ispred gostinske sobe dočekivali su ih lepo obučeni domaćini Jevreji i sve ih čašćavali.

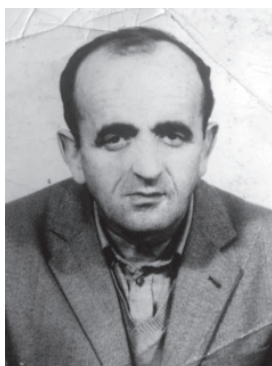
Deda je isto tako radio i za vreme pravoslavnih praznika Božića i Uskrsa. Kupio bi muslimansku i jevrejsku decu i obilazio njihove domove. Deca su se najviše radovala Uskrsu. Zna se zbog čega, zbog šarenih jaja.

Za Bajram bi deda, kod poslastičara Fadila Ferdovića, bivšeg fudbalera, poručivao razne poslastice i čašćavao decu jevrejske, pravoslavne i muslimanske veroispovesti koja su dolazila da mu čestitaju Bajram.

Ova priča zasnovana je na kazivanju mog dede i moje majke Sadije, a izvorna je. Pričali su mi Ljutvo - Ljuna Škrijelj (1928) i Nazim - Nako Ibrahimović (1923), koji su bili učenici pekarskog zanata kod Tahir-age Škrijelja koji je imao pekaru blizu sinagoge. Često su prisustvovali ceremonijama vjenčanja i vjerskog obreda, pa su tako naučili dijelove molitvi na hebrejskom jeziku. Posebno se u tome isticao Nazim. Ispričao mi je i da je plafon bio prekriven platnom nebo plave boje, a da je posle vjenčanja rabin dijelio slatkiše i novčiće djeci.

Od moje rahmetli majke sam čuo, da za vrijeme praznika Dana hleba, Pesaha, njihova komšinica gospođa Rena im je donosila specijalno pripremljen hleb i da je dijelila i drugoj djeci. A subotom je pravila slatku. Gospođa Rena je živjela sa dva maloletna sina blizu djedove kuće u Svojboru (dio grada N. Pazara), oni su nosili šešire i produžene zulufe. U dijelu grada pod Hamamom živjela je jedna siromašna porodica Jevreja koji se zvao Lijačo i imali su troje djece. Svi su ih pomagali, i pravoslavci i Muslimani, a obavezno Jevreji, svaku noć su im donosili hranu vodeći računa da to rade sa diskrecijom da ih ne bi uvredili.

Ljutvo BONDŽUKOVIĆ

Moj deda Hamdo Bondžuković i Samuel Konforti, koga je „čaršija“ zvala Sumbuliko, bili su veliki ahbabi (drugovi). Družili su se i šalili na svoj i na tuđ račun. Sumbulikova radnja bila je u Glavnoj ulici, koja se pre rata zvala Ulica kralja Petra. Maltene u najstrožem centru grada. Radnja mog dede Hamda bila je u istoj ulici, tačnije u Bezistanu, bliže Kolo džamiji. Istu robu koju je prodavao Sumbuliko imao je u svojoj radnji i Džemailaga Bošnjović. Oni su jedan drugom bili konkurencija. Moj deda je u radnji prodavao kožu i daske. Sumbuliko i on nisu konkurisali jedan drugom. Pričalo se da su njih dvojica bili često zajedno i da se nisu razdvajali kao „Jeđuđ i Međuđ“.

Često su išli kod Muse ćevabdžije, čija je radnja bila preko puta Bezistana. Musa je pravio ćevape od sećkanog mesa i bili su najukusniji i nije čudo što su njih dvojica tu svraćali. Došli bi oni tu i posluživalo se sve i koliko im se jelo. Na kraju su Musi plaćali koliko treba.

Kao trgovci bili su i članovi Trgovačkog udruženja koje se, u manjem ili većem broju, okupljalo u kafani „Kosovo“. Na fotografiji ispred ove kafane slikao se i jedan broj članova ovog Udruženja. U grupi na desnoj strani je Sumbuliko. Umro je uoči Drugog svetskog rata i sahranjen je na Jevrejskom groblju u Potoku. Njegov spomenik na ovom groblju bio je najimpresivniji.

Draga JEŠIĆ

Kadgod prođem ulicama današnjeg komšiluka, setim se njihovih starih naziva, i jevrejskih porodica koje su živjele u ovom kraju Novog Pazara. Koliko se sećam. bilo je tu oko desetak jevrejskih porodica. Ulica oslobođenja, u kojoj danas živim, pre rata se zvala Ulica cara Dušana i u njoj je živjeo najbogatiji Jevrejin Sumbuliko. (To je današnja kuća Karaahmetovića). U Višegradskoj, ranije Ulici vojvode Putnika, stanovale su dve, do tri jevrejske porodice, i u Ulici Hilma Rožajca, koja se ranije zvala Grahovska, takođe dve do tri porodice. Najviše ih je bilo u Ulici Svetog Save. Posebno želim da kažem da su sve porodice u ovim ulicama (jevrejske, muslimanske i srpske) negovale divne komšijske odnose. Družili smo se na Hendeku i u parku, i baš nas je bilo briga za bilo šta drugo.

Od detinjstva skoro da nisam zaboravila ništa. Mnogo sam volela da gledam trgovačke radnje, tačnije, izloge. Uglavnom su to bile jevrejske radnje. Najviše sam volela da gledam u izlog trgovca Morica Papa. Svi članovi moje porodice, zahvaljujući ocu Dragomiru, koji je bio izuzetan prijatelj sa Moricom Papom, snabdevali smo se u toj radnji. Moja sestra Mikoja, Mika, uzimala je u toj radnji platno, cicovinu, štof, i drugu robu koja nam je bila potrebna, i umela sve to da pretvori u odevne predmete. I sve to na „knjižicu“. Naš otac Dragomir imao je neograničeno poverenje u Morica Papa, a i ovaj u njega. Retke su bile porodice koje su imale takvu knjižicu. Naravno, plaćalo se kad se primi plata.

Za vreme Drugog svetskog rata nešto kratko sam bila u izbeglištvu. Kada sam se vratila kući pitala sam oca šta je sa Jevrejima. Tata je plakao kao malo dete i ja sam sve shvatila.

Asim ĐULOVIĆ

Svoje sećanje na novopazarske Jevreje počecu sa Samuelom Konfortijem. U čaršiji, i kod građana ovog kraja, mnogo je poznatiji kao Sumbuliko, ili Čiča, kako su ga svi zvali. On je starosedelac Novog Pazara još iz turskoga vakt. Mislim da je bio najuticajniji čovek na ukupan život Jevreja u Novom Pazaru, kao i drugim mestima koja su bila u sastavu Jevrejske opštine, čije je sedište bilo u ovom gradu. Bio je glavni strateg njihovog ekonomskog, društvenog, socijalnog i verskog života, a bio je i najbogatiji čovek u ovom kraju, pa i šire od toga. Njegovo bogatstvo garantovala je i dalje razvijala velika količina zlata, koju je on vrlo mudro i strpljivo uvećavao, u prvom redu zahvaljujući nedomaćinskom i rasipničkom ponašanju bivših begova i aga.

Oni su, zbog takvog života, svoje zlatne rezerve u raznim oblicima, postepeno ali sigurno prenosili u Sumbulikove kase. On im je pozajmljivao papirni novac,

a oni njemu u zalog zlatan i vrednosti od zlata, sa utvrđenim rokom vraćanja. Sumbuliko se tako obogatio, a bivši begovi i age ostajali su bez prebijene pare u džepu. Zbog ovakvih transakcija trezveni, poslovni ljudi iz Novog Pazara smatrali su da je Sumbuliko grobar zlata novopazarskih i ostalih begova i aga. Sve to nije bilo slučajno, već od Čiče duboko promišljeno.

Nije bilo ni slučajno što su se u neposrednoj blizini Sumbulikove kuće, koja je bila pored reke Raške u blizini centra grada, nalazili Jevrejska ćuprija, zgrada u kojoj je bila jevrejska bogomolja i kancelarija administracije verske zajednice i Jevrejske opštine. Nije bilo slučajno ni to što je njegov sin bio rabin, a Sumbuliko predsednik Jevrejske banke, kao i to što je ogromno bogatstvo sticao od stoke, zajedno sa svojim ortacima i saradnicima u gradu i na Pešterskoj visoravni.

Nije bilo slučajno što su se njegovi poslovni objekti nalazili u strogom centru grada. Sumbuliko je bio vlasnik većeg broja kuća i dućana u gradu, koje je izdavao pod kiriju. Pored ovih, imao je Sumbuliko i druge izvore prihoda. Voleli ga ljudi ili ne on je bio veliki domaćin, još veći trgovac, bankar, poslovan i mudar čovek. Bio je spreman svakom da pomogne ali, da istovremeno, od svakog ponešto zaradi. Da nije bio takav nikada ne bi stekao veliko bogatstvo. Bio je skroman u odevanju i vrlo komunikativan u ponašanju sa ljudima. Njegovo ponašanje, kako se kod nas kaže "od kape do čarape", odudaralo je od bogatstva koje je imao. Voleo je mnogo da se šali na svoj u tuđ račun.

Voleo je da ćaska sa ljudima po novopazarskim kafama u Glavnoj ulici. Često se družio sa Hamdom Bondžukovićem, koji je prodavao kožu i daske. Kao trgovci bili su članovi Trgovačkog društva, pa ih je i to zbližavalo. Skoro svakog dana išli su kod Muse ćevabdžije, koji je ćevap pravio od sećkanog, a ne od mlevenog mesa. Uzimali bi sami sa roštilja koliko su hteli i na kraju plaćali Musi koji im je bezgranično verovao.

Za Sumbulikovo ime vezano je mnogo anegdota iz čijih bi sadržina svi mogli po nešto da naučimo. I danas se te anegdopte prepričavaju u Novom Pazaru. Sumbulikovi sinovi Sado, Aron i Mamiko nisu mnogo nasledili od velike ljudske energije, divnih ljudskih osobina i kvaliteta života njihovog oca. Sumbuliko je umro 1935. godine i sahranjen je na Jevrejskom groblju. Njegov spomenik bio je najlepši i najveći na ovom groblju.

Na simboličan način predstavljao je bogatstvo, kakvog nije bilo nakon toga dugog veka. Kažem bio je, jer je i on doživeo sudbinu ovog groblja koje polako ali sigurno nestaje, kao što su nestala i druga stara groblja u Novom Pazaru: grčka, rimska, srpska, muslimanska.

Svi članovi Sumbulikove porodice i rodbine likvidirani su zajedno sa ostalim Jevrejima iz ovog grada 1942. godine na Starom beogradskom sajmištu.

Tri godine posle Sumbulikove smrti oženio se njegov sin Aron. Mislim da je bila subota krajem maja 1938. godine. Pošto sam bio čaršijsko dete, čuo sam da će se tog dana, u jevrejskom hramu, venčati Aron. Mnogo me je interesovala jevrejska svadba i otišao sam u dvorište jevrejske bogomolje. Još dok sam prelazio preko Jevrejske ćuprije video sam mnogo ljudi i mnogo dece (jevrejske, mu-

slimanske i srpske) ispod Hamama. Priključio sam se njima, a tada sam imao desetak godina.

Nisam dugo čekao kada sam ugledao svečano obučene mladence da izlaze iz bogomolje. Odmah zatim, neko od glavnih svatova bacio je iz šake metalni novac. Deca su pojurila da zgrabe što više od toga. Dok smo se mi „jagmili“, isti čovek je još dva puta bacao novac. U gužvi koja je potrajala ja sam ugrabio malo veću novčanicu. Kasnije sam video da je to novčanica od 10 dinara. Vrednost novčanice bila je velika. Jare je moglo da se kupi za pet dinara i da još toliko ostane. Dok smo tragali za bačenim novcem video sam da je takvih novčanica bilo u velikoj količini. Pukupili smo ih i svako je otišao na svoju stranu. Vraćajući se ka čaršiji razmišljao sam da je taj novac mogao da bude samo iz Sumbulikove porodice. Ja sam tu novčanicu trošio skoro dva meseca za kolače kod čuvenog slastičara Hodže.

Eto, to je moja priča o Sumbuliku, još jednom da istaknem, starosedeoću Novog Pazara još iz „turskog vakta“.

Iljaz UGLJIĆ

Kada su nemačke jedinice ušle u Novi Pazar sredinom aprila 1941. godine bio sam dete od 11 godina. Tada je u Novom Pazaru bilo najviše muslimanskih, pa pravoslavnih, preko 50 jevrejskih i vrlo malo porodica ostalih narodnosti i veroispovesti. Ove podatke ja tada kao dete nisam znao. Za njih sam doznao kasnije, u toku školovanja i moje društvene aktivnosti. Moji roditelji stanovali su u delu grada u kojem nije bilo jevrejskih porodica. Zbog toga ja ne mogu ništa bliže reći o njima kao komšijama. Čuo sam da su ih hvalili svi iz delova grada u kojima je bilo jevrejskih porodica. Pošto se sada piše knjiga o Jevrejima Novog Pazara i drugih mesta koje je obuhvatala Je-

vrejska opština, ispričaću nešto o njima što sam kao dete dobro upamtio.

Od prvih dana okupacije svakog dana kroz grad je prolazila grupa od oko pedeset Jevreja, starijih i mlađih. Išli su u kasarnu na Vojničkim livadama, poređani po četvorica u redu. Tamo su obavljali najteže i najprljavije poslove, pod strogom kontrolom nemačkih stražara. To je trajalo sve do početka oktobra 1941. godine, kada su nemačke jedinice privremeno napustile Novi Pazar i otišle u Kosovsku Mitrovicu. Znam sigurno da nikada ne mogu zaboraviti žute trake na njihovim rukama, kojima su svi Jevreji u gradu bili obeleženi, kao i potmulo lupanje klompi kojima su gazili po novopazarskoj kaldrmi.

Početkom jeseni 1941. godine, kada su kukuruzi porasli, Nemačka komanda u Srbiji naredila je da se na svim njivama pod kukuruzom, koje su pored važnijih puteva, poseče kukuruz sto metara od puta. Tu obavezu izvršavali su vlasnici ovih njiva. Mobilisani novopazarski Jevreji sekli su kukuruz na njivama oko kasarne. Sećam se da je nekoliko mlađih Jevreja, pošto se vrate sa radnih obaveza, peklo pečenjake i prodavalo ih građanima u Glavnoj ulici. Građani su kupovali i sirove pe-

čenjake, nosili ih kući i pekli. Pre rata niko od Jevreja to nije radio. Sada ih je nevolja naterala da i to rade, kako bi produžili život bar za koji dan, nedelju ili mesec.

Kada su Jevreji pohapšeni i proterani iz Novog Pazara u proleće 1942. godine, zadesio sam se slučajno u gornjem delu Ulice Svetog Save, u kojem je živelo nekoliko njihovih porodica. Tada sam gledao kako neko iz svih jevrejskih kuća kroz prozore izbacuje na ulicu odela, haljine, čaršave, ćebad, jorgane, obuću i druge stvari. Ispred svake jevrejske kuće bio je po jedan feldžandarm koji je čuvao kuću, i nisu dozvoljavali nikom da ulazi, izuzev lica koja su iz kuća izbacivala pomenute stvari. Gomila građana koja se tu okupila, ili slučajno zadesila, nemo je sve to posmatrala i čudila se zašto se sa jevrejskom imovinom to radi. Bio sam zbunjen i krivo mi je bilo što sam se baš tu zatekao. Odgovor na sve to što me bunilo doznao sam nekoliko godina kasnije. Koliko se danas toga sećam, bilo mi je milo što je vrlo malo ljudi uzelo nešto od te imovine i odnelo kući.

U vezi sa našim Jevrejima važan je ovaj podatak. Od njihovog proterivanja, do oslobođenja naše zemlje, u ovom gradu nije bilo Jevreja. Prvih godina posle oslobođenja počeli su se vraćati u Novi Pazar Jevreji koji su bili u nemačkom zarobljeništvu, i Jevreji i Jevrejke koji su se nalazili na italijanskom okupacionom području, kao i mali broj Jevreja koji su preživeli koncentracione logore u koje su ih poslali Nemci posle kapitulacije Italije. Sve je to bila rodbina likvidiranih novopazarskih Jevreja. Poznato mi je da se iz zarobljeništa vratilo u Novi Pazar samo tri Jevrejina. To su Avram Konforti, Aron i Mošo Mentović. Aron je bio Mošov stric. Odmah po povratku iz zarobljeništa oni su se oženili. Znam da se Aronova žena zvala Đoja, a Mošova Luča. Njih dve su preživele jer su se našle na italijanskom okupacionom području. Aron je prvo radio u svojoj privatnoj trgovačkoj radnji do nacionalizacije 1948. godine, a posle kao radnik u Trgovačkom preduzeću „Sloboda“. On je sa porodicom otišao u Izrael 1969. godine. Najveći deo radnog veka Mošo je proveo u sreskom Savezu zemljoradničkih zadruga i Zemljoradničkoj zadruzi „Vojin Popović“. U ovim organizacijama bio je na raznim rukovodećim mestima, na kojima je uvek izvršavao svoje radne i društvene obaveze.

Iz ovog perioda dobro se sećam još jednog Jevrejina kojeg su naši rukovodioci doveli iz Beograda, da svojim znanjem i iskustvom pomogne ovom kraju. To je bio Dragutin Prezburger. Gradski narodni odbor u Novom Pazaru poverio mu je funkciju generalnog direktora gradskih privrednih preduzeća. Pošto je u toku nekoliko godina sve poverene poslove vrlo savesno, odgovorno i uspešno završio, vratio se u Beograd, ali je svojim kontaktima pomagao rukovodiocima u Novom Pazaru. Nekoliko godina kasnije ponovo je došao u Novi Pazar, gde je u Tekstilnom kombinatu „Raška“ radio kao finansijski direktor. Može se slobodno reći da je Dragutin Prezburger za vreme svog boravka i rada u Novom Pazaru dao veliki doprinos privrednom razvoju grada. Zbog toga je i zaslužio da se pomene u ovoj knjizi koja je posvećena novopazarskim Jevrejima.

Sve je to moj skroman doprinos sadržini ove knjige. Novopazarski Jevreji su to pošteno zaslužili. Oni su u ovom gradu i kraju vekovima živeli, radili i dali značajan doprinos bržem i uspešnijem razvoju. Želim da naglasim da su zaslužili da ih ne zaboravimo.

Rizo KRLIĆ

Rođen sam u Novom Pazaru 1906. godine, još za turskog vakta.

Pošto mi je otac rano umro, ili kako mi, muslimani kažemo “preselio”, ja sam kao dete od 12 godina morao nešto da radim i izdržavam majku, sestru i brata. Prvo sam slušao gazde po čaršiji, donosio im vodu i nosio poštu, i za to dobijao neki dinar. Kasnije sam radio na džadi (putu), tucao kamen i tada malo više zarađivao. Jedno vreme sam radio u Baljevačkim rudnicima, ali se tu nisam duže zadržao, jer je taj posao za mene bio vrlo težak.

Pošto sam završio četiri razreda osnovne škole upisao sam Zanatsko trgovačku školu u Novom Pazaru i završio je za tri godine. Za to vreme bio sam na obučarskom zanatu kao šegrt kod nekih obučara u gradu. Odslužio sam vojsku u Beogradu i posle toga tražio da se negde zaposlim. Imao sam sreće, pomogli su mi neki ljudi iz grada da se zaposlim kod Samuela Konfortija, koga naša čaršija zna mnogo više pod nazivom Sumbuliko. Kod njega sam radio u dućanu, njegovom magacinu i u kući.

Sumbuliko je umro 1935. godine i ja sam nastavio da radim za Sumbulikovu porodicu iste poslove kao i za njegovog života. Oko 1936. godine njegova žena Sunha, moja gazdarica, rekla mi je da odem kod Leona Bahara, predsednika Jevrejske opštine u Novom Pazaru, da se nešto sa njim dogovorim. Poslušao sam je i otišao kod Leona koji me je lepo primio i objasnio šta bi ja za Jevrejsku opštinu trebalo da radim. Odmah sam prihvatio sve što je on rekao, jer je njihova opština bila do Sumbulikove kuće. Mogao sam da obavljam poslove i za Sumbulikovu porodicu i za Jevrejsku opštinu. Birao sam prvo one poslove koji su preči, jer su mi i Leon i Sunha tako rekli.

Od 1936. godine Jevrejska opština je bila vrlo aktivna i donosila važne odluke za sva mesta. Leon mi je pričao da su odlučili da podižu novu sinagogu, Opštinski dom i da ograde i uredi Jevrejsko groblje u Potoku. Rekao mi je da plaćaju čuvara groblja koji je stanovao u kući na groblju.

U toku 1938. godine Opština je odustala od zidanja nove sinagoge i Opštinskog doma, a samo završila poslove oko ograde i uređenja groblja. Uoči aprilskog rata 1941. godine, Odbor njihove Opštine savetovao je svim jevrejskim porodicama da počnu da kriju robu, zlato i druge vrednosti i da budu vrlo obazrivi, kako bi to ostala njihova tajna.

Mislim da je zadnja sednica Odbora održana prvih dana aprilskog rata 1941. godine. Ja ovo kažem zato što je desetak dana posle toga nemačka vojska ušla i okupirala Novi Pazar. Od srca sam žalio Jevreje, zbog svega šta se sa njima u ovom gradu radilo. Posle proterivanja Jevreja iz Novog Pazara ostao sam bez posla. Zbog toga sam odmah otvorio kafečajdžijsku radnju u centru grada i u njoj radio sve do oslobođenja. Posle oslobođenja radio sam u Obučaraskoj zadruzi nekoliko godina, sve dok se nije rasformirala.

Imao sam sreću što je baš u to vreme u Novi Pazar došao bojadžija Dušan Radivojević i otvorio bojadžijsku radnju u prostorijama blizu moje kuće. Sa njim sam se dogovorio da mu dam radnju pod kiriju, da radim kod njega i uzgred učim zanat. Tri godine kasnije položio sam ispit za bojadžiju i otvorio bojadžijsku radnju u Novom Pazaru i Tutinu, gde sam ostao do penzije.

Rizovi sinovi Isko i Zijo rekli su mi da je Rizo živio kao penzioner u Novom Pazaru i da je umro 1992. godine.

Sa Rizom se družio **Izet Melajac**, penzioner. Za Riza kaže da je bio dobar, vredan, častan i pošten čovek, a njegova porodica ugledna u gradu. Rizo mu je pričao da je Sumbuliko imao veliko poverenje u njega i da mu je jednog dana pokazao veliki sanduk koji je bio pun zlatnog novca i nakita.

Ismet DELIĆ

Novopazarski Jevreji kupili su plac za groblje od mojih davnih predaka, koji su se u Novi Pazar doselili negde iz Morače. Kada sam pravio novu kuću, izvadio sam relevantne podatke od Skupštine opštine, tačnije Geodetske uprave, u kojoj su podaci o Jevrejskom groblju: katastarska parcela broj 125, površina 18,26 ari, kultura groblje (Jevrejsko), posedovni list broj 2260 na ime Republike Srbije — korisnik Skupština opštine Novi Pazar.

Na groblju se nalazila jedna kuća koja je starija od groblja i služila je za stanovanje čuvara i smeštaj alata za potrebe groblja. Poslednji čuvar koji je stanovao u toj kući bio je Desto Hoćanin sa ženom, koju smo zvali Destovica, i ćerkom Džavidom.

Na ovom groblju sahranjivani su Jevreji iz Novog Pazara, Raške, Sjenice i Tutina, ali i iz okolnih gradova Prijepolja, Priboja... tamo gde je bilo Jevreja. Groblje je bilo prilično zapušteno. Po priči moje rodbine, tadašnje vlasti naredile su Jevrejima da ga uredi, što su oni i učinili. Od tada to je bilo najuređenije groblje u gradu. Bilo je ograđeno kamenim zidom sa velikom i malom kapijom. Unutar groblja postojao je bunar i oko njega klupe.

Kada su Nemci okupirali Novi Pazar 1942. godine na Jevrejskom groblju su napravili bunker, na čošku južne i istočne strane. Na žalost, nisu sačuvane fotografije iz tog vremena koje bi to i potvrdile. Spomenici su rušeni po nekakvom redosledu. Prvo onih koji su bili bogatiji, pa spomenici srednjeg staleža i na kraju siromašnih Jevreja. Te nadgrobnne ploče i danas se nalaze po groblju, zarasle korovom i prekrivene zemljom i travom.

Posle rata ovo groblje posećivali su članovi Jevrejske zajednice iz Beograda i Novog Sada, predstavnici Ambasade Izraela u Beogradu, predstavnici opštinskih vlasti i radnici Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kraljeva. Sve je ostalo na

tome, a groblje polako ali sigurno propada. Zid sa južne strane razneli su meštani. Sada tu napasaju stoku i gaje kokoške. Čak su tu i deca napravila košarkaško igralište. Siguran sam da ima šanse da se ovo groblje revitalizuje uz pomoć stručnjaka i naravno uz materijalna sredstva.

Muharem MUDERIZOVIĆ — MULJO

Pošto Jevreja u ovom gradu više nema, dobro je da se o njima nešto napiše, jer su u Novom Pazaru živeli i radili nekoliko vekova. Oni su to stvarno zaslužili.

Posle osnovne škole završio sam dva razreda Gimnazije u Novom Pazaru. Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i okupacija naše zemlje prekinuli su moje dalje redovno školovanje. U mom odeljenju u gimnaziji nije bilo jevrejske dece.

Od 1918. do 1942. godine Jevreji su u ovom gradu živeli u nekoliko ulica, koje su, izuzev Svojbora, bile bliže centru grada u kojem se nalazio i najveći broj njihovih trgovačkih i drugih radnji. Jevreja je najviše bilo u Podhamamu, koji je imao samo tri ulice: Ulica vezira Sokolovića, sada 7. jula, doktora Tirša i deo Ulice cara Lazara, sada Svetozara Markovića. Njen drugi deo bio je preko reke Raške i nije pripadao Podhamamu.

U svim delovima Novog Pazara, gde je bilo jevrejskih porodica, njihova deca družila su se, igrala i bavljala sa muslimanskom i srpskom decom, kao i decom drugih porodica, ako ih je u tom delu bilo. Druženje se nastavljalo u školama i na ulicama, od škola do kuća iz kojih su deca dolazila. Jevrejska deca su se lepo nosila (oblačila) i ponašala.

Moj babo imao je kuću u Ulici Stevana Nemanje. To je jedna od većih i važnijih ulica za život Novog Pazara. Između dva rata u prvom delu ove ulice Jevreji su imali i živeli u četiri kuće koje su bile bliže centru grada. Dve su bile sa desne i dve sa leve strane ulice. Kuće sa desne strane koriste se i danas za stanovanje. Kuće sa leve strane srušene su za proširenje ulice i izgradnju stambenih blokova. Zajedno sa ostalim stanovnicima u gradu i Jevreji su svoje kuće uvek dobro održavali. To je bila tradicija Novog Pazara sve do njegove okupacije aprila 1941. godine.

Posle oslobođenja u jednoj od ovih kuća sa leve strane živela je porodica Arona Mentovića. On je preživeo Drugi svetski rat jer je bio u nemačkom zarobljeništvu kao vojnik bivše Jugoslovenske vojske. Pošto je rat završen, došao je u Novi Pazar, oženio se i formirao porodicu od šest članova. Aron je sa porodicom živio u svojoj kući sve do 1969. godine, kada je otišao u Izrael. Pozdravio se sa komšijama. Mi smo im poželeli srećan put, jer smo znali da oni jedva čekaju da odu u Izrael — njihovu novu državu.

Oni su strogo poštovali svoju veru i nacionalnost, svoje navike i običaje. Uvek su bili tolerantni prema komšijama i građanima druge vere i nacionalnog opredeljenja. Ostali stanovnici Novog Pazara, uključujući i komšije jevrejskih porodica,

malo su znali o Jevrejima, njihovoj veri, praznicima i običajima. Nedostajalo nam je više želje i volje da se u gradu bolje upoznamo i budemo otvoreniji jedni prema drugima. To nam je bila zajednička slaba strana u komšijskim i ukupnim odnosima.

Ni ovo ne bi smelo da se zaboravi. Imao sam 15 godina kada sam ispred naše kuće gledao dugu kolonu Jevreja, nemoćnih staraca i starica, iznemoglih i bolesnih na kolima sa konjskom zapregom i teretnim kamionima, i kolonu žena i devojaka, sredovečnih ljudi, mladića i male dece.

U naručjima majki bilo je i novorođene dece. Gledao sam kako svi oni idu našom ulicom za Rašku, na železničku stanicu. Doznao sam da okupatorska policija proteruje novopazarske Jevreje i šalje ih na Staro beogradsko sajmište, gde su svi likvidirani u proleće 1942. godine. Žalili smo ih kao stanovnike Novog Pazara koji su u ovom gradu živeli nekoliko vekova. Eto, to su neka moja sećanja na novopazarske Jevreje od kojih u ovom gradu više nijednog nema od 1972. godine.

Redžep – LEKOVIĆ RERA

Radnja moga baba Salka bila je u Podhamamu, blizu Arap džamije. U ovom delu Novog Pazara između dva rata, i nepunu godinu za vreme okupacije grada u Drugom svetskom ratu, bilo je najviše Jevreja, njihovih porodica i kuća. Oni su bili mušterije moga baba i kupovali sve što im je trebalo za kuću, a što je u našoj radnji imalo. Jevrejskim i drugim porodicama u Podhamamu to je bila i najbliža radnja. Čuo sam od komšija da smo mi od Jevreja videli lijep hair(korist), da je babo poštovao sve mušterije, među kojima je bilo skoro najviše Jevreja, koje je cenio kao dobre, vredne i poštene komšije i ljude.

U vezi sa Jevrejima Podhamama ispričaću nešto oko Sumbulikove kuće, jevrejske bogomolje i pekare u Podhamamu, čije su dobre usluge koristile sve porodice u Podhamamu, a najviše jevrejska domaćinstva, jer im je bila najbliža. Pekara je bila na početku Ulice doktora Tirša, blizu zgrade Šumskog gazdinstva. U njoj je radio Rizo Kurtagić, rodnom iz Rožaja. Rizo je posebno umeo sa Jevrejima, ispunjavao njihove želje i zahteve u vezi sa jevrejskom verom i običajima. Kada je ova pekara srušena, većina jevrejskih porodica Podhamama nastavila je da koristi Rizo-ve usluge blizu Altun-alem džamije i pekare u staroj čaršiji. Tada su kod Riza radili kao šegrtri Nazim Ibrahimović, zvani Zurać i Nezir Rapović, zvani Mileva. Obe pekare bile su u Ulici kralja Aleksandra, sada Prvog maja. Oni su nastavili da koriste Rizo-ve usluge, jer su u njega imali veliko poverenje, pošto je godinama sa njima radio. On je najbolje poznao njihove želje i običaje i savesno ih ispunjavao.

Pre nego što je podigao kuću u Podhamamu Samuel Konforti, zvani Sumbuliko, stanovao je u cara Dušana ulici, sada je to Ulica oslobođenja. Ta stara kuća sa prizemljem i spratom sada je vlasništvo porodice Karaahmetovića. Imaju dve priče o placu za Sumbulikovu kuću u Podhamamu. Obe se odnose na Sumbulika i njegovog prijatelja i poslovnog partnera Alijagu Crnočanina. Po jednoj, Alijaga je poklonio plac Sumbuliku pored reke Raške i blizu Jevrejske ćuprije, (koja se ranije zvala

jahudijska i ćifutska ćuprija). Oba naziva su iz perioda turske uprave u ovom gradu. To je bio plac za Sumbulikovu kuću i jevrejsku bogomolju. Po drugoj priči, Sumbuliko je platio taj plac ili za to kupio nekoliko hektara zemlje u Trnavi i dao Alijagi. Ima osnove za obe priče o ovom placu.

Izborom placa za kuću i bogomolju u Podhamamu, gde je živeo najveći broj jevrejskih porodica u gradu, Sumbuliko je postigao pun pogodak. Plac je pored reke Raške, blizu Jevrejske ćuprije i blizu centra grada, ako nije već i njegov deo. Ova kuća i danas postoji. Posle proterivanja Jevreja iz Novog Pazara 1942. godine ređali su se korisnici. Stanovao je tu Rustem Krka 1942. godine. Posle oslobođenja svi takvi kupoprodajni ugovori su poništeni. Ta zgrada prelazi u Upravu narodnih dobara. Potom je zgradu najviše koristio SUP — GNO.

U neposrednoj blizini Sumbulikove kuće, sa njene desne strane kada se gleda iz kuće, bio je jedan stari građevinski objekat još iz turskog perioda, koji je otkupila, ili dobila kao poklon Jevrejska opština u Novom Pazaru, adaptirala ga i pretvorila u jevrejsku bogomolju. Sve je to završeno u periodu od nekoliko godina posle Prvog svetskog rata. Posebno treba istaći da je to povezano sa druženjem Sumbulika i Alijage, a još više sa velikim, obostranim poznanstvom, prijateljstvom i neprekidnim druženjem Alijagine i Sumbulikove majke.

Jevrejska bogomolja nalazila se licem okrenuta prema novom mostu na reci Raški, koji povezuje Podhamam sa Gradskom pijacom i centrom grada. Ovaj most je oko 60 metara niže od stare Jevrejske ćuprije, srušene šezdesetih godina u toku izgradnje kompleksa Doma kulture u Novom Pazaru.

Građani Podhamama, muslimani i Srbi, ovu bogomolju zvali su havra. Tako su je zvali i ostali građani ovog grada. Ne znam da li su je i Jevreji ovako zvali. Havra je bila dosta visoka, a prizemna zgrada. Zbog toga je izgledala kao da ima prizemlje i sprat. Bila je lepo uređena, okrećena i ofarbana zgrada. Uvek primerno čista. Verski obredi u njoj obavljani su svakog dana, ali subotom i za vreme jevrejskih praznika bilo je najsvečanije i uvek sa najvećim brojem vernika. Stariji Jevreji bili su tada posebno lepo obučeni i sa svečanim crnim šeširima.

Posle proterivanja Jevreja havra je zatvorena i zapuštena. Preživljavala je sudbinu kuće bez domaćina.

Bido KONIČANIN

Ispričao je dva događaja koji se odnose na Halima Dervovića, poznatog u gradu kao Halimača, i bogatog jevrejskog trgovca Moric Papa; o poslovnim odnosima između predstavnika firme „Braća Bahar“ i krojačkog majstora Hicka, Jevrejina. Sa posebnim zadovoljstvom Bido se seća svog krojačkog majstora Hicka Montija iz perioda uoči Drugog svetskog rata, kada je kod njega radio kao krojački radnik. Saopštio nam je i detalj u vezi sa proterivanjem Jevreja iz grada.

MOŠO BAHAR I MONTIJE HICKO

Mošo Bahar, bogati trgovac, vlasnik firme „Braća Bahar“ želeo je da u svojoj radnji u centru grada, pored štofova i druge tekstilne robe, prodaje i gotova odela. Ocenio je da će mu to doneti dodatnu zaradu. Da bi to brzo završio pozvao je u svoju radnju šnajdera Hicka Montija i upitao ga da li može da mu sašije sto pari muških odela. Ovaj mu je odmah rekao da može to brzo da uradi. Mošo ga je zamolio da mu u toku dana napiše i dostavi spisak kompletnog pribora, od štofa do dugmadi, koji je potreban za par odela. Uz to da mu kaže i cenu za jedan par. HICKO mu je napisao šta sve od pribora treba za par odela, kako bi firma mogla da izračuna koliko tog pribora treba za 100 pari odela. Istovremeno ga je obavestio da će izrada para odela koštati 120 dinara. U ime firme „Braća Bahar“ Mošo je prihvatio Hickovu ponudu i zamolio ga da odmah počne da radi odela. Narednog dana firma je prebacila kompletan pribor za sto pari odela u radnju Nazima Hodžovića, koji je bio Hickov ortak. HICKO je brzo našao Isaka Izraela, šnajdera za konfekcijska, odela i pogodio se sa njim da mu izradi sto pari muških odela po ceni od 100 dinara po paru. Isak je u roku od mesec dana izradio sto pari. Nedeljno je završavao po 25 pari i predavao Hicku, a ovaj nosio u firmu. Na ovom poslu svi su dobro prošli. Najbolje je prošao HICKO, jer mu je ostalo po 20 dinara od svakog para. Pored toga, njemu je ostalo dosta neutrošenog pribora, pošto je firma prihvatila njegovu kalkulaciju. Dobro je prošao i Isak, jer mu je ovaj posao doneo 10.000 dinara u vreme kada je dnevno malo zarađivao. Firma je sigurno dobro prošla, jer je prihvatila Hickovu kalkulaciju za gotova odela, koja su joj donela zaradu na koju su računali. Svi su bili zadovoljni sve dok se nije čulo i izračunalo koliko je HICKO zaradio u novcu i materijalu. Zna se samo da su vlasnici firme bili iznenađeni Hickovim postupkom i zbog toga se ljutili. Odmah su prekinuli saradnju sa njim a izradu odela poverili šnajderu Isaku Montiju. Tri jevrejske porodice učinile su sve da se ovaj nesporazum brzo prevaziđe i zaboravi.

MORIC PAPO I HALIMAČA

Halim Dervović, zvani Halimača, za vreme Kraljevine Jugoslavije bio je neka vrsta spoljnjeg momka bogatih jevrejskih porodica u Novom Pazaru. Kao da je bio u stalnom radnom odnosu, on je radio za njih od 1931. do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i ulaska nemačkih jedinica u grad aprila 1941. godine. U tako dugom periodu bogati jevrejski trgovci i njihove porodice dobro su upoznali Halimaču, njegove dobre osobine ali, istovremeno, i njegove slabosti i mane. Za prve su ga hvalili i čašćavali, a za druge opominjali i povremeno proveravali, hvatali u sitnim lažima i manjim potkradanjima. Evo dva njegova postupka koji to najbolje potvrđuju. Iz naslova se vidi da su događaji vezani za porodicu Moric Papa i Halimaču. Ova porodica je nešto posumnjala u Halimaču i počela da ga proverava.

Desilo se to u maju, jednog utorka, kada je pazarni dan u Novom Pazaru. Moric je prvo kupio desetoro piladi i dao ih Halimači da odnese njegovoj ženi. Uzgred mu je rekao da pita u koliko sati će biti večera. Halimača je sve to brzo završio, vratio se kod Morica i kazao mu da će večera biti u osam sati uveče. Moric je u međuvremenu kupio 30 komada jaja, dao ih Halimači da odnese Regini i da je pita kojeg datuma će doći kod njih njihova rođaka iz Beograda. Halimača je i ovu uslugu brzo za-

vršio, vratio se i rekao Moricu sa će rođaka doći 27. maja. Moric mu je poručio kafu, platio za izvršene usluge i, dok je Halimača pio kafu u radnji, iznenada ga je upitao: "Bre, Halimača, zašto nas lažeš i po malo kradeš? Halimača je pocrveneo i počeo da se kune u sva čuda da to nije tačno i da ga je neko opanjkao na pravdi Boga. Moric mu je smirenim glasom rekao da ga niko nije opanjkao i dodao: "Bre, hajvane jedan, pa ti si mi danas sam sve rekao. Rekao si mi da ti je Regina kazala da će večera biti u osam sati uveče. To osam sati značilo je da si ti Regini dao osmoro piladi, a ja sam ti dao desetoro. Dvoje si uzeo za sebe ili nekom prodao. Kada si joj odneo jaja rekla ti je da će rođaka Luča doći 27. maja. Taj broj 27 značio je da si ti Regini dao 27 jaja, a troje uzeo za sebe i baš me briga šta si sa njima uradio. Mi ti pomažemo da nešto zaradiš, a ti nas lažeš i potkradaš. Halimača, neka ti to bude zadnji put. Kako nisi osetio da su ti brojevi i datumi bili moja i Reginina šifra? Sada ti sve opraštamo i verujemo da se to više nikad neće desiti. Verujemo ti da nam to više nikada nećeš uraditi. Ni nama ni drugim ljudima koji ti pomažu da nešto zaradiš".

Sa stidom i suzama Halimača je ovo stvarno doživeo kao poslednju opomenu. Sigurno se setio i ranijih nestašluka i potkradanja koja su povod za ovu proveru. Zbog toga mu je sve ovo bila velika škola i ozbiljno upozorenje. Halimači se ovo više nikada nije desilo. On je nastavio da radi i sluša bogate Jevreje sve do okupacije Novog Pazara i obeležavanja Jevreja žutim trakama. Zajedno sa Jevrejima, pod prismotrom nemačkih agenata, bili su svi Novopazarci koji su se sa njima vidali. To se posebno odnosilo na Halimaču. Zbog toga je i on sve manje bio sa Jevrejima i još manje radio za njih.

Kao krojački radnik ja sam prvo radio u radnji moga brata Dulja, poznatog i priznatog krojačkog majstora u gradu. Posle Dulja radio sam kod majstora Hicka Montija, Jevrejina. On je bio humanista, vrlo društven, vredan i dobar majstor, častan i pošten čovek, starosedelac Novog Pazara i primeran građanin ovog grada. Cenio je radnike, nikada im nije zakidao zarade i redovno ih isplaćivao. Isplata radnika tada se vršila nedeljno, po pravilu svake subote. Sećam se jedne subote kada smo zajedno izračunali da sam zaradio 90 dinara. On mi je dao 100 dinara, što me je prijatno iznenadilo. Moj majstor Hicko oženio se kada sam ja po drugi put počeo da radim kod njega. Živeo je u svojoj kući u Svojboru sa ženom Klarom i sinom Aromom. Zajedno sa ostalim Jevrejima iz Novog Pazara njegova porodica je likvidirana na Starom beogradskom sajmištu u proleće 1942. godine.

U vezi proterivanja i likvidacije novopazarskih Jevreja sećam se jednog vrlo tužnog trenutka. Sa grupom građana posmatrao sam neispavanu, uplašenu, uplakanu i izmučenu kolonu Jevreja, koju su okupatorski vojnici, pod jakom stražom, sprovodili do Železničke stanice u Raški. Građani su posmatrali dugu, tužnu kolonu i ponašali se kao da prolazi pogrebna povorka, ili dženaze, kako se to najčešće kaže u Novom Pazaru. Trgli su se i neprijatno iznenadili kada je neko od građana počeo da doziva jednog Jevrejina u koloni: „Moni, Moni, da nisi zaboravio dukate koje si pod slamaricom čuvao?“ Ogorčeni Novopazarci koji su se tu zadesili samo su ga popreko pogledali i prezreli. Jedan od prisutnih, koji je bio blizu njega, oštro ga je ukorio rečima: „Sram te bilo, kakav ti je to obraz kada se ovako javno raduješ tuđoj nesreći „. Ovo su u stvari bile misli većine nas koji smo gledali tužnu kolonu.

Dobro smo znali da je to naš poslednji susret sa njima, našim komšijama, koji su u ovom gradu, zajedno sa nama, živeli vekovima. Mi smo se zapravo opraštali od njih, jer smo naslućivali šta ih čeka.

Koviljka KOVAČEVIĆ-SIMIĆ — KIKA

U našem širem komšiluku pre rata bilo je dosta jevrejskih porodica u ulicama vojvode Putnika, sada Višegradskoj, zatim u Grahovskoj, sada Hilma Rožajca i Svetog Save, gde ih je bilo najviše. U našoj, Kosančićevoj ulici nije bilo ovih porodica, zbog toga o njima ne znam mnogo. Sećam se nekih događaja najviše iz priče moje pokojne majke Rade i rođake Stojanke Vujanac, zvane Cace. Prvo sam čula od majke da je stara kuća Binja Bahara bila u Ulici Svetog Save, odmah iznad jaza električne centrale. Binjo je imao kazan za kuvanje pekmeza. Binjova žena davala je kazan bez ikakve naknade svim komšijama — Jevrejima, muslimanima i Srbima koji su hteli da kuvaju pekmez. Svi su oni kuvali pekmez u Binjovom kazanu. Po tom kazanu najbolje su upamtili ovu divnu jevrejsku porodicu. Posle proterivanja Jevreja u proleće 1942. godine u Binjovoj kući stanovao je Biko Drešević, a docnije njegov brat Deko.

Moja rođaka Stojanka Vujanac pričala mi je da se kao učenica Gimnazije u Novom Pazaru najviše družila sa Katom Dudić i Hanom Bahar. One su se družile i najviše boravile u kućama Haninih roditelja i Stojanke Vujanac. U tom kućama su učile, zabavljale se, često užinale ili večerale, zavisno od rasporeda časova u školi. Njihovo druženje i učenje prekinula je okupacija Novog Pazara sredinom aprila 1941. godine.

Moni, sin Binja Bahara, stanovao je u Grahovskoj ulici, sada Hilma Rožajca. Sudbina je htela da se njegova supruga Luna, zvana Nena, porodi u kući uoči hapšenja novopazarskih Jevreja u proleće 1942. godine. Istog proleća, zajedno sa celom porodicom, stradalo je i nedužno novorođenče na Starom beogradskom sajmištu. Tako je njegova sudbina htela.

Poslednji pozdrav

Na Železničkoj stanici u Raški našle su se, kao izbeglice, moja majka Rada, Jela Miletić i Joka Basarović u trenutku kada je nemačka policija ukrcavala novopazarske Jevreje u teretne vagone voza za Kosovsku Mitrovicu. Iz vagona ih je ugledao Aron Papo i pozdravio rečima: „Zbogom, za naved, moje drage komšike.“ To je bio zadnji Aronov susret sa njima. Voz je krenuo za Kosovsku Mitrovicu, a one tužne i uplakane otišle u Rašku.

Avram Konforti bio je šnajder. Tri godine uoči aprilskog rata 1941. godine šio je za našu vojsku neke torbice. Ja sam jedno vreme radila kod njega, ušivala dugmad na te torbice. Avram je bio zadovoljan mojim radom i nedeljno bi mi plaćao za to što uradim. Kod njega su isto to radile još neke devojke iz Ženske zanatske škole u gradu.

U Ženskoj zanatskoj školi u Novom Pazaru družila sam se sa učenicama iz jevrejskih, muslimanskih i srpskih porodica. U manjim grupama učile bi, igrale

i često ručale jedne kod drugih. Naši roditelji trudili su se da nam bude prijatno i slobodno u njihovoj kući. Oni bi se međusobno takmičili ko će nam stvoriti takvu atmosferu u kojoj ćemo se ponašati kao kod svoje kuće. Tako smo se svi zajedno ponašali, i stari i mladi. To nam je uvek mnogo pomagalo da se međusobno bolje upoznamo i naše druženje sve je više zasnovano na uzajamnom poštovanju, toleranciji, razumevanju i zbližavanju. To je uvek bila divna tradicija građana Novog Pazara, kojom se ovaj grad i njegovi građani sa pravom mogu i danas ponositi.

Šadija HUSOVIĆ

U našem bližem komšiluku, Ulica Stevana Nemanje, posle oslobođenja grada u Drugom svetskom ratu bila je i porodica Arona Mentovića, Jevrejina, koji je preživeo rat zato što je bio u zarobljeništvu. Po povratku iz zarobljeništa nastavio je da živi u Novom Pazaru. Od devet članova porodice Menta Mentovića preživeli su tragediju samo Mentov brat Aron i sin Mošo, koji je kao i Aron bio u zarobljeništvu. To im je sačuvalo glavu. Aron se oženio nekoliko godina posle oslobođenja i formirao porodicu. Aronova kuća bila je u Ulici Stevana Nemanje, između kuća Dare Cvetković i Šarukića, u mom bližem komšiluku. Porodica Arona Mentovića imala je šest članova. Pored nje ga u ovoj porodici bili su još njegova žena Đoja, ćerke Rahela i Rena i sinovi Momo i Ašer. Naš komšiluk činile su porodice Šarukića, Cvetkovića, Muderizovića, Radvanovića, Hoćanina, Husovića i druge. Posle Drugog svetskog rata jedina jevrejska porodica u ovoj ulici bila je Aronova. Zbog toga su Aron i njegovi, u neku ruku sa pravom bili mezimčad, posebno našeg komšiluka. Nama je to bilo posebno drago i mi smo se zbog toga ponosili i takvim odnosom uticali i na sve komšije Ćukovca. U manjoj ili većoj meri prenelo se to kao lep primer i na ostale delove Novog Pazara.

Posebno želim da naglasim i da se pohvalim da su se u ovom delu Ćukovca odnosi između naših porodica, iako su one bile raznih vera i nacionalnosti, zasnivali na međusobnom poštovanju i uvažavanju, nacionalnoj i verskoj toleranciji, sve boljem uzajamnom upoznavanju i zbližavanju, negovanju, čuvanju i daljem razvijanju divnih tradicija kojima se naš grad i danas može ponositi. Naši odnosi odvijali su se u uzajamnoj pomoći i saradnji u svim prilikama koje nam je život donosio. Svi iz našeg komšiluka poštovali su ova nepisana pravila. Aronova porodica bila je primer takvog ponašanja. Zbog toga su nam svi članovi njegove porodice bili bliski i dragi. Za to su se najviše zalagali Aron i Đoja. Svi smo se lepo družili, deca sa decom, žene sa ženama, ljudi sa ljudima. Posebno je to dolazilo do izražaja o praznicima kojima su se radovali svi, a posebno deca. Kod nas, u ovom delu Ćukovca išlo se na praznike svih vera kojima su naše porodice pripadale. Aron je nekako najviše voleo da bude u društvu žena, a najviše onih koje bi mu gledale u šolju. Najčešće se nalazio u društvu tetka Hateme, njene sestre Timke i Miftaginice, kako su obično zvali moju majku. Uživao bi da pije kafu sa njima, pa bi mu one posle gledale u šolju. Uvek su mu tu

želju ispunjavale i šalile se sa njim. Pošto su znale da je njegova porodica odlučila da ide u Izrael, najviše su sa njim o tome uz šolju pričale. Govorile su mu da mu se vidi otvoren put, čas izmišljale neku prepreku na putu, ali najčešće su mu pričale onako kako je njemu bilo mило. Van te teme ove tri žene bi izmišljale po nešto što će da ga nasekira. Tako bi mu, na primer, pričale da se u šolji vide tri žene, da su ušle u njegovu kuću, pa su dve otišle kod Đoje, a treća pretura po kući. Aron je tu priču povezo sa krađom i odmah bi ostavio žene i otrčao kući da vidi šta se to tamo dešava.

Kada bi mu se gledanje u šolju svidelo, on bi dugo ostao sa ženama. Kada bi mu kazale da mu šolja nije dobra, brzo bi ih ostavljao i odlazio kući. Ova ženska trojka stalno ga je držala u neizvesnosti. Čas bi ga obradovale, a narednih dana zabrinule. I tako redom, sve dok nije otišao u Izrael.

Rastanak sa Aronovom porodicom bio je vrlo dirljiv i tužan. Iako su se mnogo radovali što idu, plakali su svi na rastanku sa komšijama, a ni nama nije bilo lako. Žalili smo što nas Aronova porodica napušta zauvek, ali smo im svi poželeti srećan put u njihovu državu Izrael.

Sabahudin KURTANČAUŠEVIĆ – BAKE

Sa Mošovom kućom i porodicom bili smo kapikomšije, kako bi to mi rekli. Kao ljudi, komšije i građani Novog Pazara bili su nam u svemu primer za ugled i poštovanje. Mi smo se sa pravom ponosili njima. Od oslobođenja pa sve do odlaska za Beograd Mošo je bio na raznim rukovodećim funkcijama, najviše u organizacijama zemljoradničkog zadrugarstva u Novom Pazaru, Deževskom srezu i Srezu Novi Pazar koji je obuhvatao Deževski, Sjenički i Štavički srez. Kad bi nama u komšiluku zatrebala neka pomoć u vezi sa zaposlenjem, školovanjem, zdravstvenom zaštitom i drugim pitanjima, mi bi odmah pravo kod Moša kući ili u kancelariju. On bi nas primio uvek raspoložen i nasmejan. Bio je uvek spreman da nam pomogne, "kao zapeta puška!" Brinuo bi o svim komšijama i kada mu se ne bi obraćali za nešto. Povremeno bi dolazio u komšijske kuće, razgovarao sa čeljadima i tako se najbolje upoznavao sa problemima našeg komšiluka, njihovim željama i planovima. Preko nadležnih organa aktivno je učestvovao kao naš odbornik i pomagao da se sve to rešava postepeno, kako bi nama najbolje odgovaralo. Najkraće bi moglo da se kaže da nam je Mošo bio desna ruka i za to mu uvek od nas veliko hvala. Zbog toga smo svi u komšiluku mnogo žalili kada je Mošo otišao za Beograd.

Mošovu ženu Luču najbolje su upamtile sve žene našeg komšiluka. Ona im je bila veliki prijatelj i pravi narodni savetnik za sve što im je lično trebalo, ili za njihovo domaćinstvo. Luča je aktivno učestvovala u opštinskoj organizaciji AFŽE-a, družila se sa našim ženama, obilazila ih i pomagala uvek kao dobra komšika, koja je mnogo znala i sve to mudro i uspešno prenosila na njih. Svaku Lučinu reč i njene savete naše žene su upijale kao sunder, i dosta toga, brže ili sporije, primenjivale i porodici. Lučinu iznenadnu smrt doživljavale su kao smrt iskrenog prijatelja ili nekog iz bliže rodbine. To je Luča zaslužila i one su je zbog toga sa srca žalile.

Mošova i Lučina deca, sin Mento i ćerka Palomba, bila su primer za ugled u svakom pogledu, kao što su im i roditelji bili. Kada pomenuh njihovu decu setih se one narodne: „Kud će kruška nego ispod kruške.“ Iako je od njihovog odlaska iz Novog Pazara prošlo više od 30 godina, mi se uvek rado sećamo ove divne jevrejske porodice sa kojom nikada nismo imali nikakvih problema. Ni mi sa njima, ni oni sa nama.

Posle Mošovog odlaska 1972. godine Novi Pazar je ostao bez Jevreja. Mošova porodica bila je zadnja jevrejska porodica. Posle njihovog odlaska ovde nema više Jevreja, iako su u ovom gradu živeli nekoliko vekova.

Hadži – Nafija ŠUŠEVIĆ

Uporedo sa jačanjem okupatorske vlasti u Novom Pazaru položaj Jevreja u ovom gradu bio je sve teži. Oni su sve više naslućivali da im se bliži kraj. Osećali su da nije daleko dan kad će ih Memačka komanda uhapsiti, internirati i verovatno likvidirati. Zbog toga su preduzimali mere da sami sakriju, ili nekom povere preostalu imovinu koju im okupator nije oduzeo u prvom periodu okupacije grada. Opšti je utisak da su se mnogo više brinuli o tome, nego da sačuvaju svoje živote. Potpuno su se predali sudbini.

U vezi sa njihovom imovinom zabeleženo je sećanje Nafije Šušević (devojačko Čarovac), Ulica Ramiza Koce broj 1. Nafija je prava, ili kako bi starosedeoci ovog grada rekli „has „ Novopazarka. Mnogo je poštovala, čuvala i nastavila tradicije svog roda i doma. Tri puta je išla na hač i dobro upamtila da je to bilo 1985, 1995. i 2001. godine. Rekla nam je još da je na hač išla prvi put autobusom i dva puta avionom. Sećanje na ovdašnje Jevreje počela je objašnjenjem da je to čula od svekrve i da je dobro upamtila najveći deo njene priče.

– Početkom 1942. godine novopazarski Jevrejin Avram Izrael zvani Batal, vlasnik trgovačke radnje u centru grada, došao je jednog prolećnog dana kod svog komšije Aljaudina Šuševića, vlasnika obučarske radnje, pozdravio ga i rekao mu da je došao kod njega da ga nešto mnogo zamoli. Pošto su popili kafe koje je Aljaudin poručio, Avram je počeo priču: „Dragi moj komšija, ti si sigurno čuo da su i novopazarski Jevreji počeli da broje zadnje dane. Svakog dana i časa čekamo da nas Nemci pohapse i interniraju u neke koncentracione logore.

Za nas Jevreje, to će sigurno biti logori smrti. Nevolja me naterala da te kao dobrog komšiju zamolim da primiš moju radnju sa robom, moju kuću i sve u kući, nešto zlata i drugih vrednosti koje sam nasledio od mojih roditelja, stvarao mojim rukama i rukama svih mojih u kući. Želim da ti sve to dam na reč i poverenje. Ako nas sudbina vrati u Novi Pazar, bićemo ti doživotno zahvalni. Ja ću te nešto za to dobro častiti prema zaslugi i mojim mogućnostima.“

Zamišljen i suznih očiju Aljaudin mu je rekao da za to mora da pita majku, da će biti onako kako ona kaže, a odgovor će mu saopštiti sutra u istoj radnji. Čim je došao kući ispričao je majci Naji sve što je Avram od njega tražio. Rekao je i da mu

nije ništa obećao. Majka se dobro zamislila i posle nekoliko minuta odgovorila: "Sine, volim što si me pitao i što mu nisi ništa obećao.

Znači da čuvaš i poštuješ tradiciju naše kuće. Kaži Avramu da mi ne možemo da primimo i držimo u našoj kući ništa tuđe. Tuđe je prokletu. Nemci nisu budale. Doznaće oni sve pa će tebe optužiti da pomažeš Jevrejima i kriješ njihovu imovinu. Onda ti niko ne može pomoći. Ja te kao majka savetujem da kažeš Avramu da ne možeš i ne smeš da prihvatiš to što te on molio".

Narednog dana, po dogovoru, Avram je došao u Aljaudinovu radnju. Ovaj mu je teška srca rekao da ne sme i ne može da prihvati njegovu ponudu. Popili su kafu ćuteći i rastali se uplakanih očiju. Ne zna se kome je bilo teže. Kompletna Avramova porodica likvidirana je na Starom beogradskom sajmištu, zajedno sa ostalim Jevrejima iz ovog grada"

Nije Avram bio izuzetak. Može se slobodno reći da se u ovom najsudbonosnijem periodu za novopazarske Jevreje veliki broj njih, kao Avram Aljaudin, obraćao pojedinim muslimanima da preuzmu i sačuvaju njihovu imovinu. Na prstima jedne ruke mogli bi se nabrojati oni, koji su uz veliki rizik prihvatili da čuvaju jevrejsku imovinu.

Želim da kažem još nešto u vezi sa Jevrejima našeg grada, što sam lično doživela i osećala. Pre Drugog svetskog rata bila sam učenica Ženske zanatske škole, koja se nalazila u Ulici cara Dušana broj 5, blizu stare zgrade Okružnog suda u Novom Pazaru. To je sada ulica oslobođenja. U toj zgradi stanovao je, a možda i sada stanuje, neko od porodice Redžepagića. Od tada je prošlo skoro 70 godina, ali to mi nije smetalo da se setim drugarica iz škole sa kojima sam se najviše družila. To su Rena, ćerka bogatog trgovca Binja Bahara i Dijana Bahar, Fahra Rasovac, Nafija Bošnjović i Šukra Omerbegović, sestre Tada i Tila Radomirović, Draga Đokić, Mica Živković, Basarovičke i mnoge druge Novopazarke svih vera i nacija kojih je tada u gradu bilo. Ove prve, Rena i Dijana koje sam nabrojala, bile su mi nekako najbliže. Sa njima sam se najviše družila. Mi smo posle škole najviše vremena provodile po našim kućama, čas jevrejskim, čas muslimanskim, čas pravoslavnim. Išle smo po nekom dogovornom rasporedu. U školi nije bilo učenica katoličke ili neke druge vere. Da ih je imalo i one bi bile u našem društvu. Naši roditelji su se trudili da nam obezbede što bolje uslove za učenje i druženje. Kao da su se međusobno takmičili u tome. Po kućama smo učile i u tome jedna drugoj pomagale kad god je trebalo. Posle učenja nečim bi se zabavljale, šalile i ćaskale, pile šerbet, čaj, kafu, bozu, limunadu i drugo od sokova šta bi imalo u kući. Često bi ručale, užinale ili večerale gde bi se našle. Služile bi se domaćom halvom, baklavom, tortom i drugim slatkišima. Strogo se vodilo računa o tome da se sve za jelo i piće sprema uvek zavisno od ekonomskog stanja porodice i uz poštovanje verskih propisa svih nas. Sve smo volele ovu školu koja nam je u životu mnogo pomogla. Želim da naglasim da smo se družile i pazile kao da smo bile rođene sestre. Rado se sećam nekih detalja iz tog našeg druženja. Kao da je juče bilo. Sećam se Mice Živković čija je kuća bila blizu Hrama Sv. Nikole u Novom Pazaru. Ja sam sa njom nešto učila. Posle toga dogovorile smo se da uđemo u crkvu. Poželela sam da vidim kako ona iznutra izgleda. Mica mi je pomogla da to uradimo. Isto tako, i danas se sećam sestara Basarovki, kada bi sele sa nama za veliku sofru i slatko jele pitu koju je

moja majka namerno spremila za gošće i sve nas u kući. Puna sam i danas divnih uspomena iz vremena kada smo bile učenice Ženske zanatske škole. Sve takve i druge naše radosti prekinuli su Drugi svetski rat i okupacija Novog Pazara, koja se dogodila samo desetak dana posle objave rata i bombardovanja Beograda. Mere koje je okupator preduzimaao pogađale su sve stanovnike ovog kraja, ali najviše novopazarske Jevreje. Od prvih dana okupacije do proleća 1942. godine, kada su svi Jevreji uhapšeni i proterani iz grada, njihov život je iz dana u dan bio sve nesigurniji, neizvesniji i teži. Zbog toga su ih žalile komšije u svim delovima grada gde su Jevreji živeli. Žalio ih je najveći broj stanovnika Novog Pazara. Ja sam najviše žalila moje drugarice iz Ženske zanatske škole. Zbog njih i njihove sudbine mnogo sam suza prolila. Najžalije mi je bilo što nisam mogla da im pomognem kada im je najteže bilo.

Asim KRLIĆ — BATKICA

Naša kuća bila je u Lugu. U tom kraju Novog Pazara nije bilo Jevreja. Zbog toga ja ne bih mogao da pričam nešto o njima kao komšijama. Ispričaću nešto što je u vezi sa zanimanjem moga baba Ramiza. On je za vreme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije bio u ovom gradu poznati majstor za gradnju kuća, radnji, magacina i drugih objekata. Istovremeno, bio je i među vodećim stolarima Novog Pazara. Pogađao je i poslove za izgradnju objekata, kako mi to danas kažemo, ključ u ruke, ili po delovima poslova na tim objektima. Kako se sa kim pogodi. Među njegovim mušterijama bio je i Jevrejin Binjo Bahar. Bio sam učenik osnovne škole kada je gradio, jedan za drugim, više objekata za Binja Bahara, bogatog trgovca. Za njega je gradio dogradnju kuće u Ulici Svetog Save i proširenje radnje u Ulici kralja Petra, sada 28. novembra i novi stambeno-poslovni objekat u istoj ulici, koji je i danas u strogom centru grada.

Binjo je bio zadovoljan rokovima i kvalitetom svih radova koje je pogađao sa majstor Ramizom, kako je zvao mog baba. Zbog toga su postali poslovni i lični prijatelji. Iz pažnje i poštovanja Binjo je dolazio kod nas od Bajrama, iako su Jevreji vrlo retko išli za praznike po muslimanskim i pravoslavnim kućama. Nije mi poznato da li je neko od muslimana ili Srba išao kod njih za njihove praznike. Takvi su verovatno bili njihovi običaji, verski i narodni, koje su oni strogo poštovali.

Binjo je bio zadovoljan rokovima i kvalitetom svih radova koje je pogađao sa majstor Ramizom, kako je zvao mog baba. Zbog toga su postali poslovni i lični prijatelji. Iz pažnje i poštovanja Binjo je dolazio kod nas od Bajrama, iako su Jevreji vrlo retko išli za praznike po muslimanskim i pravoslavnim kućama. Nije mi poznato da li je neko od muslimana ili Srba išao kod njih za njihove praznike. Takvi su verovatno bili njihovi običaji, verski i narodni, koje su oni strogo poštovali.

Posle svakog završenog objekta Binjo je redovno plaćao babu onako kako su se dogovorili usmeno. Istovremeno bi ga i nešto častio kao dobrog čoveka, priznatog i poštenog poslovnog partnera.

Posle Binja Bahara babo se pogodio sa Moricom Papom da izgradi savremenu trgovačku radnju u strogom centru grada. Kada je Moricina radnja bila završena i on je odmah platio babu sve kako su se dogovorili. Pošto je Moric bio zadovoljan izvedenim radovima, dobro je častio baba. To je za baba značilo i Moricinu zahvalnost i priznanje za blagovremeno i kvalitetno izvedene radove.

Ispričaću nešto što sam kao učenik osnovne škole prvi put u životu čuo, video i naučio od Binjovog sina. Ušao sam u radnju Binja Bahara koja je bila u centru gra-

da. U radnji je bio njegov sin. Pozdravio sam ga i rekao da hoću da kupim čarape za sebe. U levoj ruci držao sam dinare u metalu. On je sa rafa uzeo čarape, prišao mi i rekao da stegnem desnu šaku. Uzeo je donji deo čarape, obavio oko moje pesnice i rekao: „Evo ti čarape po tvojoj meri.“ Pošto sam platio i uzeo čarape koje mi je zavio u hartiju i dao, lepo mi je objasnio kako se, pomoću pesnice, utvrđuje veličina stopala i kupuju čarape po meri. Ja sam se posle pravio važan i objašnjavao drugovima kako se kupuju čarape po meri.

Setio sam se još jednog detalja koji se odnosi na sudbinu novopazarskih Jevreja. Bilo je to za vreme okupacije u proleće 1942. godine. Zatekao sam se na delu Tije-sne čaršije, gde počinje Ulica Stevana Nemanje. Koliko se sećam, to je bilo negde između devet i deset sati pre podne, kada sam video kolonu Jevreja, ljudi, žena i dece svih uzrasta, koja je ulazila u Ulicu Stevana Nemanje ka Žitnom trgu, gde je bila zgrada Novopazarske opštine. To je bio početak kolone, a njen kraj izlazio je iz nemačke kasarne u gradu. Veći broj nemačkih policajaca i vojnika sprovodio je kolonu. Ona se privremeno zaustavila u dvorištu Opštine, a odatle nastavila put do Železničke stanice u Raški. Gledao sam uplašene ljude, uplakane žene, nedužnu i zabrinutu decu. Većina njih je držala u ruci neku torbicu, grčila pod mišku čebe ili neki zamotuljak u kojem je bilo nešto za jelo, deo odeće ili drage uspomene iz kuće ili grada sa kojim se za uvek opraštaju. Posmatrao sam te nesrećnike i plakao kao dete, nejak, zbunjen i nemoćan da im pomognem u nevolji. Sliku ove tužne kolone i danas pamtim kao da sam je ovih dana video. Pamtim je i pamtiću je dok sam živ, jer su u njoj bili i moji drugovi iz detinjstva i osnovne škole – Mamiko, Aron, Josif i drugi koje više nikad neću videti. Jedan stariji Novopazarac je gledao ovu kolonu i glasno rekao: „Ovo ti je put bez povratka.“ Njegove reči dobro sam čuo, ali tada ih nisam razumeo. Nemoćni da im pomognu, građani Novog Pazara su iskreno žalili Jevreje, vredne ljude, dobre komšije i građane, davnašnje starosedeoce Novog Pazara.

Radovan TIOSAVLJEVIĆ — RAKO

Prošlo je više od 60 godina kako su novopazarski Jevreji proterani iz ovog grada, u kojem su vekovima živeli i radili kao njegovi starosedeooci. Vreme je učinilo svoje. Zaboravilo se mnogo od onoga što smo o Jevrejima znali. Zbog toga sada o njima mogu reći samo nešto malo što mi je ostalo u glavi. Imam moralnu obavezu prema tim ljudima, koje je tragična sudbina zauvek izbrisala iz spiska živih. Oni su to svojim ponašanjem, radom i životom u ovom gradu pošteno zaslužili.

Prvo sam se setio igranki koje su pre rata organizovane u hotelu „Vrbak“, čiji je vlasnik bio Ranko Ivković. Igranke su, po pravilu, najčešće priređivane subotom i nedeljom. Na igrankama svirali su dva Kraljevčanina harmonikaša – Tozo, otac našeg pevača Tozovca i Bratislav. U Vrbak su dolazili omladinci – Jevreji, muslimani, Srbi i drugi. Od devojaka bile su samo iz jevrejskih i srpskih porodica. Muslimanki nije bilo zato što su im to sprečavali običaji i verski propisi.

Jevrejske porodice u gradu okupljale su se za svoje praznike u hotelima „Vrbak“ i „Vukosavljević“. Tamo bi se uz muziku veselili, jeli, pili, grickali semenke i kiriki, igrali i pevali. Alkohol nisu koristili. Njihovi skupovi proticali su uvek u redu i miru i bili primerno organizovani. Na njima nije bilo građana drugih vera i nacionalnosti. Sve je počinjalo, teklo i završavalo se besprekorno.

Pazarni dan u Novom Pazaru je utorak. Bilo je nepisano pravilo da jevrejski trgovci toga dana ne puštaju mušteriju da izađe iz radnje praznih ruku. Učiniće sve da on nešto kupi, makar se na tome ne bi ništa zaradilo. To su pojedini građani znali i povremeno koristili. Jevrejski trgovci su sve činili samo da mušterija ne ode iz radnje praznih ruku. Čuo sam od Jevreja još nešto interesantno. Kada Jevrejin oženi sina, onda mu pomaže na dva načina. Ili ga uzima u radnju kao ortaka, ili mu daje sermiju — kapital da radi sam. U oba slučaja bi se dobro slagali, što je bilo u njihovom zajedničkom interesu.

Ispričaću nešto o Aronu Mentoviću, koji je bio u zarobljeništvu, a posle oslobođenja zasnovao porodicu. Često bi se sretali, pričali o svemu i šalili se. Bio je duhovit. Kada sam se ja oženio, on je to čuo i jednog dana mi je na ulici čestitao ženidbu. Upitao me je, kako je sada, mladoženja? Ja sam mu rekao sve najlepše. On će onda meni: „Lepo, lepo nego kako. Sada ti je sve lepo. Kada se čovek oženi, on prosto poleti. Čini mu se da mu i ćeramide pevaju. Ali to tako ne traje dugo. Videćeš kada ti u kući zakmeči, pa daj ovo, pa daj ono. Ljuljaš dete i ne možeš da spavaš, a sutra treba da radiš. Tek ćeš onda videti, moj dragi Rako, da ono lepo ne traje dugo. Na to moraš da računaj i da budeš spreman. Nije mnogo prošlo i ja sam se uverio da je Aron bio u pravu.

Na kraju još nešto o našim Jevrejima. Bilo je to za vreme okupacije u proleće 1942. godine. Zajedno sa nekoliko mojih drugova iz ulica Relje Krilatice i Crkvene zadesio sam se kod trošarinske stanice na Šestovu. Oko 10 časova našu pažnju privukla je kolona ljudi, žena i dece i nekoliko kola sa konjskom zapregom koja su nam se približavala. Znali smo da su to Jevreji koje pod jakom stražom nemački policajci sprovode na Železničku stanicu u Raški. Najveći broj njih išao je peške, a stariji, iznemogli i žene sa malom decom bili su na kolima. Sve dok je kolona prolazila pored trošarinske stanice, ispraćali smo ih sa tugom i suzama, bez nade, jer smo znali kakva će biti njihova sudbina. O tome se u gradu otvoreno pričalo posle njihovog hapšenja.

Tadžudin MELIĆ — TADŽO

Moj otac Rizo Melić posle oslobođenja podigao je kuću u Ulici Svetog Save. Za vreme Kraljevine Jugoslavije i okupacije u Drugom svetskom ratu do proleća 1942. godine u ovoj ulici bilo je nekoliko jevrejskih kuća i porodica. U gornjem delu ulice, od Grahovske (to je sada Ulica Hilma Rožajca), do jaza i električne centrale bile su prvo musafirhana. Ne znam ko je bio njen vlasnik, kuća Feha Džanefendića, pa jedna do druge četiri kuće u kojima su živele jevrejske porodice. Posle hapšenja i proterivanja Jevreja iz Novog Pazara u dvema jevrejskim kućama do jaza stanovali su Biko Drešević i njegov brat Deko. Od jaza do centrale u ovoj ulici bile su, malo bliže centrali, još dve jevrejske kuće čiji je vlasnik bio Avram Izrael, u čaršiji više poznat kao Avram Batal. U jednoj od tih kuća stanovala je Avram sa porodicom od osam članova, a u drugoj su bili prodavnica i magacini za otkup i prodaju starežine, koju

je Avram otkupljivao uz pomoć članova svoje porodice. Pored ove kuće koja je služila kao prodavnica, Avram je imao još jednu manju prodavnicu u Ulici kralja Petra, danas Ulica 28. novembra. U njoj je Avram prodavao nešto bolje očuvanu i finiju robu, odabranu iz starežine koju je kupovao. On je otkupljivao i prodavao stare tepsije, sahanе, mangale, furune, posikve, maše, kukače, motike, krampe, raznu tekstilnu i drugu robu. U njegovim magacinima bilo je polovnih odela i haljina, opanaka, sandala i cipela kao i razne druge iznošene robe. Sve su to u Avramove magacine donosili i prodavali građani, vlasnici radnji i dućana, a najviše učenici, deca osnovnih i drugih škola u gradu. Bio sam povremeno u grupi dece i omladine koja je donosila i prodavala Avramu raznu robu. Kada bi se roba merila, starešina grupe bi nas nagovarao da zgazimo na vagu, kako bi težina otpada koji se prodavao bila veća i zbog toga bi se skuplje prodala, i zaradio koji dinar više.

O Avramu i njegovoj radnji mogao bi mnogo više da priča Ljutvo Numanović. On je bio povremeno jedan od organizatora prodaje robe koju smo donosili u kuću više centrale u gradu.

Avram je imao četiri sina i dve ćerke, koje su bile nešto starije od nas. Koliko se sećam jedna od njih zvala se Rena. Njih dve su bile vrlo lepe, uvek pristojno obučene. Imale su beo ten i mašnice u kosi. Često su bile na ulici ispred vrata kuće u kojoj se otkupljivala starežina. Bile su na oku starijih članova Avramove porodice. Kada bi naša grupa dece prolazila tom ulicom, a to smo često samo zbog njih radili, uvek bi ih neko od nas po malo zadirkivao. Mi smo se šalili sa njima i najčešće bi dobacivali nešto što je bilo u vezi sa otpadom koji Avram otkupljuje i posle prodaje. One bi nam na sve to mudro i kulturno odgovarale.

Nama je bilo dosta što smo ih gledali. Ljutnule bi se samo onda kada bi neko od nas u dobacivanju preterao. Kao da je juče bilo i danas se sećam jedne oštrije reakcije. Jednog dana neki iz naše grupe su preterali u tom zadirkivanju i nešto im kao pripretili. Na to je malo uplašnim glasom reagovala mlađa i izgovorila reči koje nismo dobro razumeli. Ja sam ih dobro upamtio. Ona je počela da viče. "Moni, moni, tanano turkito". Mi smo brzo pobjegli ka centrali. Ne znam da li je neko od njihovih izašao na ulicu. Znam samo da smo posle toga bili mnogo pažljiviji, obazriviji i kulturniji u ponašanju prema njima. One su stvarno to zasluživale. Mi smo i dalje sve češće išli tom ulicom. Mnogo češće smo to činili zbog njih, a manje zbog starežine koju bi donosili u njihovu radnju i zaradili neku paru. Ni danas ne znam šta znače reči koje je Rena izgovorila. Verujem da ću to doznati kada se ova knjiga o novopazarskim Jevrejima objavi.

Mehmed GLUHAVIČANIN – MEDO

U ovom delu grada bilo je nekoliko jevrejskih porodica. Na početku Ulice Svetog Save, blizu električne centrale, dve stare kuće imao je Jevrejin Avram Izrael, zvani Avram Batal. U jednoj kući stanovao je sa porodicom, a u drugoj držao i prodavao stare stvari — odeću, gvožđuriju, alat, delove nameštaja i druge predmete koje je otkupljivao i nešto sam skupljao. Deo te starudije donosili su

mu i poklanjali komšije i drugi građani. On je bio osnivač i vlasnik prodavnice starih stvari ili otpada, kako bi mi to danas rekli. Posle oslobođenja tim poslom bavila su se posebna preduzeća društvenog sektora. Zbog toga su ovog Jevrejina Novopazarci zvali Avram „Batal“.

Kuća vrlo bogatog trgovca Binja Bahara bila je u istoj ulici. To je bila prva kuća kada se u ovoj ulici pređe jaz električne centrale Ranka Ivkovića i kompanije. U susednoj ulici, koja se pre zvala Grahovska, sada Ulica Hilma Rožajca, Binjo je podigao novu kuću za sina.

Na početku ulice bilo je, a i danas postoji, sokače koje počinje od Grahovske ulice, a završava se kod električne centrale, do samog jaza koji je tekao kroz ovaj deo grada. Kada je Binjo podigao sinu kuću kaldrmisao je ovu blatnjavu uličicu, napravio stepenice do jaza i betonirao peralo, koje su za razne potrebe u domaćinstvu najviše koristile žene. Sve su to koristila komšijska domaćinstva čija su čeljad brže i bezbednije silazila do jaza i vraćala se kući. Svi redom hvalili su Binja i bili mu zahvalni što ih je oslobodio blata i klizave nizbrdice, koja im je uvek bila veliki problem.

Pre Drugog svetskog rata domaćinstva su koristila vodu sa jaza za razne potrebe i po nekom vremenskom rasporedu. Voda za piće zahvatala se u zoru. Po svanuću pralo se posuđe, a posle toga veš. Sve se to, po pravilu, završavalo do podne. Posle toga jaz bi se koristio za kupanje. Voda jaza između dva svetska rata bila je mnogo čistija. Mi u našem komšiluku ne pamtimo da je zbog korišćenja vode sa jaza za piće i kuvanje jela neko oboleo od crevnih i drugih zaraznih bolesti.

Sumbulikov sin Aron voleo je da se kocka i često šije nova odela kod Husna Hoćanina i Osma Ćilerdžića. Kada mu je odelo bilo sašiveno šegrti su se otimali oko toga ko će od njih da mu ga odnese kući, jer su znali da Aron za to dobro čaščava. Jednom sam mu i ja odneo odelo i dobio sam za to od njega pet dinara u metalu. Za ono vreme to je bila velika para za sve šegрте.

Posle svakog novog odela Aron je dolazio u radnju kod majstora Husna i žalio bi mu se da mu nešto na kaputu fali. Majstor bi ga lepo saslušao i obećavao da će to do sutra biti popravljeno. Majstor bi uzimao kaput, zapisao šta treba da se popravi i obesio bi ga na čiviluk u radnji. On na tom kaputu ne bi ništa uradio. Aronu je, kad dođe, govorio da je sada sa kaputom sve u redu i ovaj bi se zahvalio, nešto ga častio i zamolio da mu neko od šegрта odnese kući. Majstor Husno je dobro znao za tu Aronovu naviku, to je mudro koristio i šegrtima kod Arona otvarao nafaku.

Kao šegrt čuo sam jednu zanimljivu priču o Aronovom ocu koga su Novopazarci zvali Sumbuliko. On se često lećio od neke žive rane, kako se tada to zvalo. Zbog toga je često išao u Beč. U slobodno vreme šetao bi glavnim bečkim ulicama i parkovima. Kada bi sedeo na klupu u parku, skidao bi šešir i dražo ga tako da otvoreni deo šešira okrene gore. Obično je bio vrlo skromno obučen. Prolaznici bi mu stavljali u šešir metalni i drugi novac. Za to vreme dosta bi se para nakupilo. To je bila njegova navika, iako je bez konkurencije bio najbogatiji čovek Novog Pazara.

Kada je za vreme okupacije grada u proleće 1942. godine komanda mesta pohapsila je sve Jevreje u Novom Pazaru, tri dana ih je držala u kasarni u centru gra-

da i proterala za Beograd. Najveći deo stanovnika Novog Pazara žalio je Jevreje kao dobre ljude i vredne građane i starosedeoce Novog Pazara.

Dr. Ismail BOŠNJOVIĆ

U komšiluku naše kuće nije bilo jevrejskih porodica. To je sigurno važan razlog što ja o novopazarskim Jevrejima malo znam. Ispričaću nešto što sam čuo od moje sestre Nafije, a u vezi sa trgovačkim radnjama moga baba, Džemailage Bošnjovića, Samuela Konfortija — Sumbulika i još nekim ljudima. Prodavali su približno istu robu, a njihovi međusobni odnosi, ljudski i poslovni, površno gledano bili su dobri. U radnju mog baba često je dolazio Jevrejin, zvani Ćučo.

Bili su dobri prijatelji, pili su zajedno kafu i čaj i o svemu muhabetili. Jednog dana Ćučo je u najvećem poverenju rekao mom babu da njegov momak u radnji odaje neke poslovne tajne Sumbuliku. Nije mnogo prošlo babo je našao neki razlog i otpustio tog momka, iako nam je bio svojta (rodjak).

U vezi sa mojim babom i Sumbulikom Nafa mi je ispričala još nešto. U radnjama moga baba i Sumbulika prodavalo se neko belo platno po fabričkim cenama. Obojica su platno kupovali u istoj fabrici u Paraćinu. Pošto je u Sumbulikovoj radnji platno bilo jeftinije, mušterije su mnogo više kod njega kupovale. Slabije se prodavalo u našoj radnji. Babo je otišao u fabricu koja je proizvodila to platno da se obavesti zbog čega je Sumbulikovo platno jeftinije od onog koje on kupuje.

Vlasnik fabrike je ovako objasnio: „Gospodine Bošnjoviću, gospodin Sumbuliko je tražio od nas da širina njegovog platna bude uža samo dva santimetra. Mi smo prihvatili njegov predlog i izatkali za njega uže platno. Zbog toga je njegovo platno jeftinije. Ako i vi želite isto, mi ćemo vašu želju ispuniti, pa će i vaše platno, kao i Sumbulikovo, imati istu fabričku cenu. Babo je bio zadovoljan objašnjenjem koje mu je dao vlasnik fabrike.

Slatko se nasmejao i rekao: „šta sve Čiči neće pasti na pamet“! Babo nije tražio da i njegovo platno bude uže za dva santimetra. Kasnije sam još što čuo o babu i Sumbuliku. U njihovim radnjama, pored ostalog, prodavao se gas na kante. Kod Sumbulika kanta gasa koštala je 10, a kod baba 12 dinara. Babo je ovaj problem brzo rešio. Telefonom je nazvao vlasnika kompanije u Zagrebu i upoznao ga sa problemom koji ima u vezi sa razlikom u cenama kanti gasa kod njega i Sumbulika. Vlasnik kompanije je odmah rekao babu da kantu gasa prodaje po osam dinara. On je odlično poznao baba kao sigurnog, poslovnog partnera.

Zbog toga je tako brzo i mudro reagovao. To je babu omogućilo veći promet ovog artikla, kako u Novom Pazaru, tako i po susednim mestima. U vezi sa njihovom međusobnom konkurencijom, čuo sam od poslovnih ljudi u gradu, da je Sumbuliko kao uspešan trgovac jedino zazirao po malo od moga baba.

Kada su za vreme okupacije Jevreji uhapšeni i proterani iz Novog Pazara, babo ih je iskreno žalio kao ljude i starosedeoce. Žalio ih je sve, ali mu je najžalije bilo njegovog prijatelja Ćuća.

Tihomir MILOJEVIĆ — TIKO

Mnogo više poznat u gradu kao majstor Tiko, odavno je penzioner koji je oktobra 2007. napunio 96 godina. Prepričao mi je dva zanimljiva razgovora između svoga oca Vukosava i Samuela Konfortija, zvanog Sumbuliko.

– Porodica moga oca Vukosava, gradskog policajca, pre rata stanovala je u Jošanici, Ulica Šeharifovićeve, sada Stanice Spasojević. Vlasnik kuće u kojoj smo stanovali bio je Jevrejin Samuel Konforti, zvani Sumbuliko. Kada smo se uselili kuća je bila zapuštena i oronula, a dvorište puno blata. Popravili smo i doterali kuću, okrečili je, ofarbali prozore i vrata, lepo sredili dvorište i zasadili cveće. Po-

sle izvesnog vremena iznenada nas je posetio gazda Sumbuliko. Prijatno se iznenadio kada je video kako je od stračare i zapuštenog dvorišta naša porodica napravila divnu kuću u cveću. Porazgovarao je sa Vukosavom i mojom majkom Sarom, pohvalio ih i častio Saru, kao najzaslužniju što je nekadašnja stračara s dvorištem punim blata postala lepa, uredna kuća s dvorištem punim cveća. Gazda Sumbuliko se pozdravio sa svim čeljadima u kući, a zatim otišao prezadovoljan.

Na opštinskim izborima u Novom Pazaru 1933. godine pobedila je Demokratska stranka. Nova opštinska vlast odmah je otpustila iz službe više činovnika i gradskih policajaca, među kojima je bio i moj otac. Tako su se radikali i demokrate ponašali kada dođu na vlast posle pobede na opštinskim izborima. Otpušteni gradski policajci ostajali su više godina bez službe i plate. Žalili su se zbog toga, dugo čekali presudu, a zatim se vraćali u službu i dobijali plate za sve godine i mesece koje su proveli van službe. Sećam se da je moj otac tada dobio 30.000 dinara.

Za vreme dok mi je otac ostajao bez službe njegovo domaćinstvo bilo je u vrlo teškom položaju. Nismo imali sredstava da plaćamo kiriju, hleb i druge osnovne životne namirnice. Na odelo i obuću i druge stvari za kuću nismo smeli ni da mislimo. Tada smo dobro upamtili šta znači kriza. Najbolje smo je osetili na svojoj koži.

Pošto je dobio sve neisplaćene plate moj otac je odmah vraćao dugove za sve što smo uzimali na veresiju. Prvo je otišao kod Sumbulika i dao mu novac koji je dugovao nekoliko godina za kiriju. Sumbuliko je uzeo novac i rekao Vukosavu: „Ovaj novac ti vraćam, jer ste zaslužili da vam dug oprostim. Od danas kiriju plaćaj redovno, za tebe je lakše. Samo da ne bude od sad kao do sad“. Vukosav mu je dao reč da će redovno plaćati kiriju. To obećanje dato Sumbuliku redovno je ispunjavao.

U Periodu od 1930. do 1941. godine u Novom Pazaru često su organizovani razni zabavni skupovi u Oficirskom domu, hotelu „Vrbak“ i hotelu „Vukosavljević“. U ovim objektima organizovane su igranke, zabave, proslave državnih i verskih

praznika. Tada bi se okupljali i aktivno učestvovali u svemu tome mnogi građani, stariji i mlađi Jevreji, muslimani, Srbi i drugi.

Jevreji su porodično izlazili u kafane. To je najčešće bilo subotom i za vreme njihovih praznika. Tada bi pevali, veselili se, jeli, pili, grickali semenke od tikava i suncokreta. Posle njihovog odlaska ugostitelji su imali pune ruke posla dok bi očistili otpad od semenki.

U vremenu od 1925. do 1940. godine manji broj bogatijih Novopazaraca počeo je da kupuje luksuzne i teretne automobile i autobuse. Zanimljivo da su to kupovali samo Srbi i muslimani. Jevreji nisu. Ni jedan Jevrejin u Novom Pazaru nije imao luksuzni automobil, iako je među njima bilo više bogatih ljudi.

Želeo bih da kažem još nešto o Jevrejima u našem gradu. Po nalogu moga gazde majstor Ladonje, kako smo ga mi u gradu zvali, ja sam ugradio delove za kupatila u kući Moša Bahara u Podhamamu i kući Moric Papa u centru grada. Naša mehaničarska radionica kasnije je održavala i opravljala ova kupatila.

Bio sam aktivan član Sokolskog društva u Novom Pazaru. Naše društvo učestvovalo je 1938. godine na sletu u Ljubljani. Pored Srba i muslimana u Sokolskom društvu bilo je i Jevreja. Od njih se sećam sada samo Isaka Papa i Isaka Montija.

Pošto je završio priču o Jevrejima Novog Pazara Tiko me prijatno iznenadio fotografijama mnogih Novopazaraca. Snimao ih je svojim aparatom u periodu od 1931. do 1941. godine. Bio je jedan od retkih fotografa, amatera u gradu. Po broju snimljenih fotografija iz tog perioda koje je sam snimao Tiko je u gradu ostao bez konkurencije. Do danas je sačuvalio stotine fotografija ali je isto toliko davao Novopazarcima da vide kako je grad nekada izgledao.

Jahija DAZDAREVIĆ — JAHO

Jahova kuća je u Ulici doktora Tirša u kojoj je živio veći broj jevrejskih porodica. Pored ovih iz najbližeg komšiluka Jaho je dobro poznao i druge porodice jevrejske, muslimanske i srpske, koje su stanovale u još dve ulice Podhamama, u ulicama vezira Sokolovića, sada Sedmog jula i u Ulici cara Lazara, sada Svetozara Markovića. Seća se da je najveći broj jevrejskih kuća u gradu bilo bliže centru, a da ih nije bilo na periferiji, izuzev nekoliko kuća u donjem delu Svojbora, najbližem Podhamamu. Dok su jevrejske kuće bile blizu centra grada, njihove radnje nalazile su se u samom centru. Najveći broj jevrejskih radnji nalazio se u glavnoj ulici. Zvala se tada Ulica kralja Petra, sada 28. novembra. Posle 1930. godine Jevreji su u ovoj ulici podigli nekoliko većih stambeno-poslovnih ili samo poslovnih objekata. Veći deo tih objekata koristi se i danas, a manji je srušen prema Urbanističkom planu grada. Objekti koje su za svoje potrebe podizali Jevreji i danas se koriste za razne komunalne, privredne i društvene potrebe. Neki od objekata se adaptiraju uz dozvole nadležnih organa. To se najbolje vidi iz fotografija koje sadrži ova knjiga.

Posebno je zanimljiva Jahova priča o hapšenju i proterivanju novopazarskih Jevreja u proleće 1942. godine.

– Jednog prolećnog dana 1942. godine ispred svake jevrejske kuće u svim ulicama Podhamama Nemačka komanda u gradu postavila je po jednog svog vojnika kao stražara. Njihov zadatak bio je da paze na jevrejske kuće, da niko iz njih ne izlazi, ni u njih ulazi, izuzev Jevreja koji u njima stanuju i žive. Čuo sam da se sve to dešavalo na dan nekog jevrejskog praznika i u trenutku kada je po njihovom običaju bio pripremljen i trebalo da počne svečani ručak. Nemačka komanda je do detalja o tome bila blagovremeno i dobro upoznata.

Zbog toga je hapšenje Jevreja i počelo baš u tom trenutku. Nemački policajci ušli su u sve jevrejske kuće i zatekli porodice na okupu, za svečanim stolom i ručkom. Umesto svečanog ručka, koji je trebalo da počne i obavi se strogo po jevrejskim običajima, policajci su ih sve iznenadili, pohapsili i zatvorili u prostorije nemačke kasarne u centru grada, koja se nalazila na prostoru Gradskog parka. Tu su ih držali tri dana, posle ih sproveli pod jakom stražom do Železničke stanice u Raški, odatle furgonima odvezli do Kosovske Mitrovice i odmah za Beograd. Čuo sam da su ih sve odmah pobili.

Želim posebno da kažem da su naši građani iskreno žalili Jevreje, da su žene plakale za njima, ali su bili nemoćni da im pomognu, jer su nemački policajci najstrožije zabranjivali svako kontakt sa njima.

Adem HADŽI-IBRAHIMOVIĆ

Naša porodica imala je u Podhamamu kuću i veliku baštu. Za vreme Kraljevine Jugoslavije to je bila Ulica vezira Sokolovića. Prva komšika bila nam je Jevrejka koja je sama živela u svojoj kući. Ne znam koga je sve ona ranije imala u porodici. Komšike su je zvale Efrailovica, po pokojnom mužu Efrailu. Moja hala (tetka) Ljutva Ćorović imala je kuću blizu nas. Njih dve pazile su se kao rođene sestre.

Nije bilo dana da ne odu jedna kod druge na muhabet, kafu ili šerbet. Ručale bi često ili večerale jedna kod druge. Zbližili su ih samoća, komšiluk, međusobno poštovanje i poverenje ili, kako bi Novopazarci to rekli, “duha im se podudarala”. I jedna i druga držale su svoju veru i nacionalnost i poštovale svoja verska i nacionalna osećanja, kao i svoje običaje, i nije im smetalo što je jedna Jevrejka, druga muslimanka.

Bio sam ispred vrata Efrailovicine kuće kada su, za vreme okupacije, u proleće 1942. godine došli nemački vojnici da je vode u zatvor. Toga dana nemačka policija je pohapsila i zatvorila u gradsku kasarnu sve novopazarske Jevreje. Nemci su kod nje zatekli moju halu Ljutvu.

Njih dve su se zagrlile, plakale kao mala deca, pozdravile se i obe naslućivale da im je ovo zadnji susret i poslednji pozdrav. Sve sam to kao dete gledao i mnogo žalio obe. Tada nisam znao zbog čega je Nemačka komanda proterala Jevreje iz grada.

Nadežda DIMITRIJEVIĆ PANDUROVIĆ — NADA

Moji roditelji stanovali su u Podhamamu, u jevrejskoj kući, zajedno sa jevrejskom porodicom koja je imala četvoro dece. Znam da se domaćica, Jevrejka zvala Sida a njen muž Menahem Bahar. Ja sam se rodila u toj kući 1928. godine i kao dete bila tu dve godine. Majka mi je pričala da su te dve porodice živele i slozi, međusobnom poštovanju i razumevanju. Kao da smo bili jedna porodica. Nije to bio slučaj samo sa nama. U ovom delu grada živelo je više jevrejskih, muslimanskih i srpskih porodica. Njihovi međusobni odnosi bili su za primer, ugled i poštovanje. To je bila tradicija Novog Pazara. Ona se negovala i čuvala u Ženskoj zanatskoj školi, u kojoj je bilo učerica sve tri veroispovesti. Kao učenice ove škole mi smo se međusobno družile, po manjim grupama učile po kućama, uz dogovor i raspored koji smo same napravile da jednog dana budemo u jevrejskoj, drugog u muslimanskoj a trećeg u pravoslavnoj kući. Tamo bi učile, igrale se i zabavljale, pile čaj, kafu ili šerbet. Često bi ručale ili užinale. Bilo u čijoj kući da smo se našle, uvek smo se osećale kao da smo u svojoj. Novi Pazar je bio poznat kao čuvar predivnih tradicija. I danas se često sećam drugarica iz Ženske zanatske škole, među njima i Jevrejki koje su likvidirane na Starom beogradskom sajmištu.

Kao izbeglica u Raški zadnji put sam videla veliku kolonu novopazarskih Jevreja koju su nemački vojnici sprovođili na Železničku stanicu u ovom gradu. Nemoćna da im bilo kako pomognem, žalila sam i plakala za njima. Najžalije mi je bilo mojih drugarica iz Ženske zanatske škole u Novom Pazaru.

Kao izbeglica u Raški zadnji put sam videla veliku kolonu novopazarskih Jevreja koju su nemački vojnici sprovođili na Železničku stanicu u ovom gradu. Nemoćna da im bilo kako pomognem, žalila sam i plakala za njima. Najžalije mi je bilo mojih drugarica iz Ženske zanatske škole u Novom Pazaru.

Kimeta ĐERLEK — KIMA

Moji roditelji, otac Habib i majka Lejlja, imali su u Svojboru kuću, koja je bila stara oko 200 godina. Babo je bio nadničar, a majka domaćica. Bili smo siromašna porodica. Izdržavali smo se od babovih zarada. Imali smo baštu i mali voćnjak koje su obrađivali moji roditelji. Najveći deo povrća i voća prodavali smo komšijama i iznosili na pijac. U Svojboru su nam komšije bili Jevreji, muslimani i Srbi. O Jevrejima u Novom Pazaru znam malo. Kao dete sam nešto lično doživela, a sve drugo o njima čula sam od majke, a nešto i od baba. Najbolje se sećam događaja koji sam lično doživela. To neću i ne mogu nikad zaboraviti. Bila sam devojčica od oko sedam godina. Još nisam pošla u školu. Jednog dana, sredinom maja 1941. godine, igrala sam fore sa mojom komšikom i vršnjakinjom Šelom blizu džamije u Svojboru. Njeni roditelji, Jevreji imali su kuću u Svojboru, gde je živelo još nekoliko jevrejskih porodica. Šela je bila u lepoj kariranoj haljini i novim sandalama, a ja u nalunama, pantalonama i bluzi od platna, koje je majka tkala. Bio je lep i sunčan majski dan. Lepo smo se

Moji roditelji, otac Habib i majka Lejlja, imali su u Svojboru kuću, koja je bila stara oko 200 godina. Babo je bio nadničar, a majka domaćica. Bili smo siromašna porodica. Izdržavali smo se od babovih zarada. Imali smo baštu i mali voćnjak koje su obrađivali moji roditelji. Najveći deo povrća i voća prodavali smo komšijama i iznosili na pijac. U Svojboru su nam komšije bili Jevreji, muslimani i Srbi. O Jevrejima u Novom Pazaru znam malo. Kao dete sam nešto lično doživela, a sve drugo o njima čula sam od majke, a nešto i od baba. Najbolje se sećam događaja koji sam lično doživela. To neću i ne mogu nikad zaboraviti. Bila sam devojčica od oko sedam godina. Još nisam pošla u školu. Jednog dana, sredinom maja 1941. godine, igrala sam fore sa mojom komšikom i vršnjakinjom Šelom blizu džamije u Svojboru. Njeni roditelji, Jevreji imali su kuću u Svojboru, gde je živelo još nekoliko jevrejskih porodica. Šela je bila u lepoj kariranoj haljini i novim sandalama, a ja u nalunama, pantalonama i bluzi od platna, koje je majka tkala. Bio je lep i sunčan majski dan. Lepo smo se

igrale, slagale i zabavljale. Nismo ni slutile da će nam tu dečju radost i igru prekinuti. Negde pred podne, iznenada, kod nas dođoše tri nemačka policajca. Jedan od njih, koji je govorio srpski, upitao me je kako se zovem? Kada sam mu rekla Kime-ta, on je viknuo na mene i rekao da odmah idem kući. Uplašila sam se i pošla kući. Pošto sam malo odmakla, zastala sam i okrenula se da vidim šta je sa Šelom. Vide-la sam da je jedan policajac drži za ruku, a drugi joj stavlja na drugu ruku žutu tra-ku. Tužna i postićena, uplašena i uplakana Šela je ostala pored naše fore, gledala ka meni i mahala rukama, kao da je želela da joj pomognem. Zaplakala sam i otišla kući. Videla sam da su nemački policajci otišli preko Svojborske ćuprije na reci Jo-šanici u Podhamam, odakle su i došli. Kasnije sam doznala da je na Šelinoj traci bila nacrtana jevrejska zvezda i napisana reč JUDE, što na nemačkom znači Jevrejin. Tada sam čula da je u Podhamamu živeo najveći broj jevrejskih porodica u Novom Pazaru... Eto, to sa Šelom sam lično doživela i upamtila za sva vremena. Kadgod prođem pored mesta gde smo igrale fore, setim se Šele i u sebi pomislim: „Oprostite mi, Šela, što nisam mogla da ti pomognem.

Sve drugo što ću reći o Jevrejima upamtila sam iz priče moje majke. Jedna je-vrejska porodica od dva člana, bivši službenik jevrejske verske zajednice, u pood-maklim godinama, oronuo i bolestan, i žena, dosta mlađa, zdrava i vredna, bili su nam prvi komšije u Svojboru. Ostali komšije su muslimani i Srbi. Tradicija Novog Pazara bila je da sa svim komšijama živimo u dobrim odnosima. Tako su nas i sve vere učile. Mi smo to uvek poštovali. O toj jevrejskoj porodici ispričaću nešto što sam od majke čula i dobro upamtila. Kada sam se ja rodila, ta naša prva komšika Jevrejka, donela je i dala mojoj majci banku. Tada je to bila velika para. Donela je i svilenu haljinicu i ćasu uštupaka. Njih dve poštovale su jedna drugu, često su se posećivale, ćaskale uz kafu i ručale jedna kod druge. Pošto Jevreji ne jedu svinjsko mesto i mast, majka je slobodno jela sve što bi njena komšika spremila.

Kada je ova jevrejska porodica došla u krizu, majka se mnogo brinula. Utešila se tek kad bi joj komšinica rekla: „Ja sada idem u Jevrejsku zajednicu i oni će nam obezbediti sve što nam je potrebno. Pošto se vratila kući, iz raznih delova grada, gde žive jevrejske porodice, počelo je da stiže sve što je ovoj porodici bilo potreb-no. Takve solidarnosti i brzine u rešavanju problema socijalne pomoći ugroženim jevrejskim porodicama nije bilo u toj meri ni kod muslimanskih ni srpskih porodi-ca. Moj rahmetli babo Habib povremeno je radio kod bogatog trgovca Moric Papa. To su obično bili poslovi u bašti, oko kuće, u magacinu i za kuću, kao i drugi tekući poslovi za potrebe Moricinog domaćinstva. Moric je babu redovno plaćao sve što je radio za njegovu kuću i radnju. Uz to bi ga ponekad častio zbog toga što je sve po-slove kod Morica savesno i na vreme uradio. Majka mi je ispričala još nešto za Je-vreje Svojbora. U toku maja 1941. godine i malo kasnije, Jevreji bi u manjim grupa-ma, rano, žurili ka Borju. Kada bi ih neko od komšija upitao gde idu tako rano, od-govorili bi uzgred „Selemendi Borje“. Majka nije znala da mi objasni šta znali reč selemendi. Tu reč sam dobro upamtila, ali ni danas ne znam šta ona znači, a nisam sigurna da li su je oni baš tako izgovarali. Ova i druge jevrejske porodice iz Svojb-ora preko cele godine kupovale bi od nas povrće i voće. Skoro da nije bilo povrća koje se tada koristilo, da ga moj babo nije gajio. To je našoj kući donosilo baš dobre

prihode, pa bi ponekad zaboravili da smo siromašna porodica. Na kraju htela je da kaže još nešto. Kada su Jevreji iz Novog Pazara uhapšeni i proterani, u našoj porodici i Svojboru svi su ih iskreno žalili. Uz svu tu našu zajedničku žalost, ja sam najviše žalila moju vršnjakinju Šelu.

Hilmija PEĆANIN – HIMA

Stanovala sam u ulici Stevana Nemanje u Ćukovcu. Pored naše kuće bila je kuća Alberta Mentovića, koji je imao ženu Reginu i ćerku Rebeku – Rikicu i sina Moša. U komšiluku je bilo još nekoliko jevrejskih porodica: Bahar Mošo i Lezo, Tamara...i sa svima smo se lepo slagali. Imala sam oko 10 godina i najbolje drugarice su mi bile Rikica i Bukica. Išle smo zajedno u školu. Avlije su nam bile povezane tako da smo bile nerazdvojne po ceo dan. Sećam se kada su bili jevrejski praznici onda su svi čistili i krečili kuće i avlije. I ja sam nekada pomagala. Subotom Regina nije palila vatru i nije smela ništa da radi, pa kada bi joj trebalo zvala je moju majku i molila da me pošalje da upalim

vatru ili nešto drugo pomognem. Kada je bio neki praznik, ne znam kako se zvao, cela se kuća čistila i posuđe pralo i 10 dana pre praznika. Nije smelo biti nigde hrane koja u sebi ima kvasca. Čak su i sita za sejanje brašna prali. Ako bi se našla mrva hleba u nekoj sobi ona se nije koristila za vreme tog praznika. Ulazila sam i u njihovu Božiju kuću – Havru subotom i sećam se da su svi pevali. Bili su lepo obučeni, kao gospoda, i odrasli i deca. To se sećam, pričao je moj babo, ako nekom od Jevreja nije posao išao kako treba ostali su mu odmah pomagali i nisu dali da propadne.

Kada su Nemci došli sve se promenilo. Nismo mogli slobodno da se družimo. Jevreji su se plašili. Sa Rikicom i Bukicom sam se viđala samo u avliji. Jednoga dana u martu 1942. godine, bilo je hladno, došli su nemački vojnici i sve su Jevreje skupili na ulici i odveli ih u gradsku tvrđavu. Tada je bio neki praznik i bilo je vreme ručku. Stolovi su ostali postavljeni i kuće otvorene. Čula sam tetka Reginu kako doziva moju majku i moli je da pripazi na kuću. Sutradan su došli Nemci i stavili na kuće katance. Svi smo bili uplašeni. Majka mi je rekla da odem na bedem i odnesem hranu našim komšijama. Znam da sam nosila lokume. Samnom je išao i moj rođak adžo Ramiz. Kada smo došli na bedem bilo je vojnika ali nas niko nije dirao. Videli smo Jevreje kako sede na zemlji po boksovima gde su bile konjušnice, a sa prednje strane je sve bilo otvoreno. Bili su tužni, deca su plakala. Našla sam moje prijateljice i one su se obradovale. Posle toga sam bila još dva puta. Posle nekoliko dana čuli smo da su Jevreje skupili na vrhu naše ulice, blizu škole. Otišla sam sa mojom majkom. Skupila se velika grupa ljudi. Videla sam kako su ih utovarili u kola, koja su vukli konji ili volovi, a neki su išli peške i prošli su kroz našu ulucu prema Raški. Jevreji su nam mahali. Ja sam potrčala da zagrlim Rebeku i Bukicu ali me je jedan vojnik grubo uhvatio za ruku i nije dao da priđem. Svi smo plakali. Nekoliko dana kasnije došli su Nemci sa kamionima i na njih utovarili stvari iz jevrejskih kuća i tako sa kamiona prodavali. Kasnije sam čula da su svi Jevreji stradali.

RAŠKA

Bojana GLIŠOVIĆ – ILIĆ

Okupacija je u Raški zatekla dve jevrejske porodice: Isaka Papa, koji je bio trgovac i Josipa Fenjea, veterinara.

Videvši šta se događa u gradu, supruga Isaka Papa Rena ubeđivala je svog muža da se presele u Novi Pazar gde su imali rođake. Isak Papo nije prihvatio Renin predlog već je odlučio da se o tome posavetuje sa svojim prijateljima iz Raške. Moj pokojni otac Zdravko Glišović, koji je bio policijski pisar i Radomir Kolašinac, koji je bio trgovac, savetovali su ga da to ne čini jer su znali kakve su prilike u Novom Pazaru, što je Isak prihvatio.

Na sastanku u kući Radomira Kolašinca dogovoreno je da je najbolje da se sklone u podkopaoničko selo Jelakce, kod nekih uglednih domaćina koji su im bili prijatelji. Moj otac je prihvatio da im pribavi isprave a Radomir da ih prebaci do Jošaničke Banje.

Tako su i učinili. Preobukli su porodicu Isaka Papa u seljačka odela i bezbedno ih prebacili do Jošaničke Banje, gde su ih preuzeli njihovi budući domaćini i takođe bezbedno prebacili u selo.

U Jelakcu su ostali sve do oslobođenja i zatim se vratili u Rašku gde im je 1946. godine rođen sin. Ne dugo zatim, posle dve, tri godine kompletna porodica, njih petoro, odselila se u Izrael. Nakon odlaska u Izrael Isak Papo je u dva navrata dolazio u Rašku i posetio porodice koje su mu u toku rata pomagale.

O sudbini porodice Josipa Fenje znam da su ih ljudi iz Raške sklonili na Goli-ju, gde su ostali sve do kraja rata. Nakon toga su se vratili u Rašku odakle su otišli za Beograd.

Ovo je moje sećanje o uspešno sprovedenoj akciji spasavanja Isakove i Fenjine porodice. Iz Raške ih je izvelo nekoliko smelih ljudi, stavljajući pri tom na kocku svoje živote i živote svojih porodica.

Nada SOMEK – PAVLOVIĆ

Ugledni domaćin Boško Pribanović iz sela Jelakce prihvatio je 1941. godine Isaka i njegovu porodicu, suprugu i dve kćerke u svoj dom. Kada su došli u to selo Isak i njegova porodica već su imali srpska imena na objavama: Pavle, Ranka, Buca i Beba.

Bili su odeveni u seljačka odela i uključeni u seoske radove. Kod njih su živeli normalno u kući a za seljane oni su bili rođaci koji su navodno izbegli iz Beograda i kao takvi su prihvaćeni. U ovoj kući živeli su oko tri godine a onda, sigurnosti radi, jer su nemačke snage povremeno

navraćale, prebačeni su preko brda u zaseok Protića, kod domaćima Sime Protića i tu su ostali do kraja rata. Sin Amer nije rođen u izbeglištvu već u Raški 24. februara 1946. godine. Ove podatke sam dobila od snahe Boška Pribanovića koji je umro pre nekoliko godina.

TUTIN

Miodrag Mijo RADOVIĆ

Istraživanje o sudbini Jevreja koji su živeli u Tutinu izvršio je Miodrag Radović, poznati novopazarski hroničar.

MALOBROJNA, ALI NEZABORAVNA DVA JEVREJSKA IMENA

Tridesetih godina 20. veka Tutin je imao svega dvadesetak kuća u kojima su uglavnom živeli starosedeooci iz porodica Hamzagić i Habibović. Značajno mesto u varoškoj trgovini imala su dva nezaboravna lika iz jevrejskog naroda, udovica Bahar Rašela i gazda Izrael Mika. Pristigli su u tutinsko naselje iz Novog Pazara, došli na obale Vidrenjaka, da trbuhom za kruhom, baveći se trgovinom, nastave tradiciju časnog i dobronamernog života.

Dobrodržeća udovica Rašela i uobičajeno uglađeni gazda Mika ostavili su nezbrisiv trag u sećanjima svojih savremenika. O njima govore s poštovanjem i zahvalnošću za sve što su učinili tokom boravka u Tutinu.

Sirotinjska majka

Stariji meštani Rašelu pamte i opisuju kao začetnika trgovačkog marketinga na tutinskim prostorima. Ova moderna deskripcija nameće se posle mnogobrojnih iskaza u kojima se udovica s poodmaklih 65 godina opisuje kao žena koja je život posvetila trgovini, znalački se baveći uglavnom prodajom životnih namirnica. Zarađivala je, kažu, dovoljno da živi dobro i zdravo; zadovoljna je bila čak i minimalnom zaradom do koje je stizala blagodareći nasleđenom, starozavetnom umeću, po kome je čoveku lakše trgovati kad ima kod sebe kesu novaca, nego stado ovaca.

Znala je Rašela do tančina sve trgovačke tajne. Ima puno primera koji pokazuju koliko je prednjačila i naterala konkurenciju da skinu kapu pred udovicom zrelih godina, koja bi, naročito povodom bajramskih praznika, obnarodovala sniženje bez izuzetka. Svojom najnižom zaradom od samo jednog perpera uspevala je da proda rekordnih hiljadu kilograma šećera, razdeljenih na količine od pola kila do 100 grama, za razliku od najvećih konkurenata koji nisu uspeli da prodaju više od 50 do 60 kilograma.

Ta žena je, sećaju se Tutinci, imala trgovačke vijuge. Savršeno je umela da vlada tržištem i osvaja kupce, iako se nikad nije bavila razmenom robe – trampom, odomaćenom kod ostalih trgovaca toga vremena, u kraju u kojem je vladala porodična, rođačka, čak plemenska solidarnosti, što je ponekad imalo i ritualno obeležje “ u znak uzajamne vernosti i bratstva“, u ime zajedničkog porekla, čiji oslonac je najčešće bio presudna novčana karika. U takvim uslovima Rašela nije imala nepoznanica na temu mernih jedinica, ali se uz okretanje leđa dedovini nikada nije odrekla računaljke — abakusa, ni tegova, gera, beka, šekela i rimske libre. Nije tražila objašnjenja ni za starinske mere težine od pre Prvog svetskog rata, kao što su metrička centa, tovar, kibla, maža, veko, šinik, bečka centa i bečka funta.

Rašela je važila za istinski stožer svoje porodice. Nije držala radnike, niti angažovala pomagače, već se oslanjala na sinove Arona (40) i Sada (25), kojima bi u pomoć pritekla tek stasala sestra Kristina (18). Njena deca bila su sposobna da završe i najteže poslove. Radnju su imali nadomak leve obale Vidrenjaka, u prizemlju Hamzagića kule, kao podstanari u kiridžijskom odnosu. Ova markantna žena srednjeg rasta i kraće kose, više ćutljiva nego retorična, ali uvek srdačna, izgradila je karijeru prve poslovne žene na prostorima Tutina; nenadmašna u trgovini, dobro je poznavala prirodu i biljke, imala je običaj da kaže:

„Priroda leči, a ne lekari. Zdravlje je u prirodi. Jedite sveže, jedite zdravo, što više voća i povrća. To su prirodni lekovi. Od rena se lakše diše, kantarion leči depresiju, beli luk nema zamenu u prirodi...“

Rašela je dominirala odgovornošću. Redovno je “tvrdila pazar”, stavljala ga u prvi plan, kao vrhunac i konačni cilj trgovačkog zanimanja. Posle više od decenije provedene u Tutinu, u jesen 1943. sa porodicom je, uz pomoć komšija, otišla u Albaniju, iz straha od terora nemačke divizije, stacionirane u dolini Vidrenjaka ispod Graca.

Svi Tutinci koji su je poznavali slažu se da je Rašela bila više od trgovca. Bogomdana za trgovinu rušila je neke trgovačke tabu teme na sebi svojstven način, iako su retki bogataši koji nisu tvrdice. Rašela je osvajala humanošću, poverenjem i potezima široke ruke. Pre svega, pomagala je i zato uvek zarađivala. Stalno u plusu i na trgovačkom kursu pomagala je sirotinju, brzo naviknutu da se oslanja na razumevanje ove žene, sa ili bez pokrića. Stoički je podnosila porodične traume i izazove višegodišnje udovice, sposobne da razume brzopletu udaju ćerke Kristine za izvesnog praporčika (zastavnika) Muhedina Hadrija, vojnog činovnika i njenu seobu u Tetovo, odakle je krajem šezdesetih godina stigla vest o njihovom razvodu, zbog izraelsko-egipatskog sukoba.

Sudbina Rašele Bahar i njene porodice, posle okupacije, ostala je nepoznata.

Monopol za narod

Izrael Majir, među vremešnim Tutincima poznat jedino po nadimku Mika, blagoslovljen od prvih dana dolaska u Tutin, omiljen u tutinskom skućenom vilajetu, ostao je upamćen po izdašnosti za mušterije koje su mu se obraćale šapatom, a ne

glasnim govorom. Verovao je više rečima, nego suzama najčešće zaduženih kupaca, kojima je na zajam uz kaparu davao pozamašne pare u to vreme.

Gospodin od glave do pete, sa obaveznim šeširom i kravatom, dominirao je optimizmom i poverenjem, kao prorok kojeg je svako razumeo. Svojim likom ulivao je poverenje. Delovao je temeljno, šumski umirujuće i bio pun energije. Voleo je tutinske poljane, čiste i primamljive svojim jedinstvenim, lekovitim biljem, u samosvojnem obliku prirodnih i na daleko čuvenih vidrica, iako je ne retko, priznavao da voli i cvetove božura, koji podsećaju na teške rane i tamnocrvenu krv.

Mika je u svakom trenutku zračio poštenjem. Nakalemljen, ili srastao sa tutinskom rajom, kao da je rođen na obali Vidrenjaka, na čijoj je desnoj obali imao kuću i držao radnju prepunu svakojakih potreština.

Takve radnje imale su posebne dozvole da prodaju sve i zato su dobijale ekskluzivnu licencu sa vidnom tablom na kojoj je pisalo „monopol“, što je značilo automatsko pravo na prodaju na malo i veleprodaju. Bilo je u Mikinim radnjama svega i svačega, a najviše petroleja za kućne lampione, zatim šećera, ulja, cigareta, čija pakovanja bi polovio, ili na manje delove prodavao u slučaju besparice. Imao je strpljenja za mušterije kojima je uvek poklanjao vreme i kao iz nužde ponavljao:

“ U trgovini, kupac je zakon. On je uvek u pravu. Za mušteriju ništa ne treba da je teško. Nama, trgovcima može sve da se oprost, osim gubitka mušterije “. Eto, deluje nestvarno, ali je istina. Kada je jedan od njegovih trgovaca ostavio radnju otvorenu, da bi desetak metara dalje u susednom lokalnu ispio kafu, a ubrzo od nesuđenog kupca bio obavestjen da ga je uzalud tražio, Mika je odmah skočio i uzeo čekić. Udario se prethodno šakom po licu, uz gromoglasnu žalopojku: „Ja zbog kafe izgubih mušteriju“ ! A onda je, u znak lične odmazde, čekićem udario svoju potkolenicu !

Za praznike Mika je pomagao sirotinju. Na poverenje i po potražnji davao je na veliko i malo, samo da uživaju u bajramskim praznicima. Tim povodom nije zaboravljao ni svoje radnike u trgovini. Darivao bi ih povišicom, tek da znaju da neguju tradiciju i običaje. Za uzvrat, kod najvernijih mušterija kupovao bi sir i kajmak. Najradije su kupovali kravlje maslo, punomasni sir i kajmak i to u Detanama kod Zumbera Džudževića, poznatog po proizvodnji dobrih mlečnih proizvoda.

Ortakluk je bio neizbežni deo Mikine trgovine.

Mika nije radio iza tezgje. Jedino je dobavljač robu, a radnike je dobro plaćao i beskrajno verovao da može da im okrene leđa. Oni su uživali sva prava, kao da su članovi njegove porodice. O tome svedoči puno sećanja. Kada bi pri slučajnim posetama svojoj radnji uvideo da njegova supruga radnicima daje niskokaloričnu hranu, ljutio se. Emotivno i osorno, ne ustežući se, glasno bi naredio supruzi Blanki:

„Imaš tri minuta da radnicima za jelo doneseš kajganu“!

Mikina deca nisu radila. Njihova obaveza bilo je učenje i obrazovanje. Uz majku su ćerka i sin posle škole stasavali u domaćinstvu. Iz prikrajka su osluškivali očeva iskustva o trgovačkoj veštini:

„... Džabe i badave je izmišljena zabava. Postoji samo zarada, a sve ostalo je parada”.

U tom stilu živeo je i radio nezaboravni Mika – Jevrej in u sto slika i samo jednom nezaboravnom, zauvek zapamćenom, poštenom izdanju: širokogrud, otmen i dobronameran. Bio je preteča i avangarda najuspešnijih tutinskih trgovaca svih vremena. Sudbina Mikine porodice ostala je nepoznata.

Izrael Majir – Mika poginuo je kod Kolašina 1943. godine, kao učesnik NOR-a.

U knjizi *Tutin od mahale do šehera*, objavljena je slika dve Jevrejke na starom mostu 1938. godine. Verovatno se radi o unukama Izrael Jerohoma zvanog Jero

Unuke od Izrael Jerohama zvanog Jero (Anica i Danica). Iz knjige Tutin od mahale do šehera. H. Derdemez, M. Fakić i Š. Hamzagić

SJENICA

U Izraelu žive potomci porodice Danijela Montija, sestre: Streja – udata Romano i Đoja – udata Kamhi. Strejina ćerka Stela Čelebičić razgovarala je sa svojom majkom i tetkom i dostavila nam njihovo sećanje.

“Strejini i Đojini roditelji: Otac: Montija Menahem-Mento, Majka: Lenka, djevojačko Bahar. Brat: Daniel. Umro u Trebic Njemačka po oslobodjenju od dobivenih batina i tuberkuloze. Sestre: Palomba – Bukica, Đoja, Bela i Streja- Kika. (sestre Palomba i Bela nisu više žive). “Naš deda Montija Danijel – Dani umro 1940. godine u Sjenici, a sahranjen u Novom Pazaru. Nona Montija Palomba umrla u logoru Bergen Belzen mjesec dana po dolasku. U Sjenici su bile samo dvije familije Jevreja. To je mamin deda Danijel i njegov brat Samuel. Mamina rodbina je imala dvoje ljudi koji su im pomagali u kući muškarca i ženu. Dedu – Danijela njegovi sinovi, a i ostali ukućani, su zvali Babo i on je bio glava kuće. U kući ih je živjelo šesnaestoro. Deda i četiri sina Menahem-Mento, Santo, Avram i Isak i njihove supruge i unučad. Sinovi ništa nisu odlučivali bez oca.

Lenka i Menahem – Mento Montija

Sestre: Streja – Kika Romano i Đoja Kamhi

Uglavnom šta bi on rekao to je bilo tako. Poslije je glava kuće bio mamin tata Mento i uglavnom se sve njega pitalo. Deda-Babo je uvijek nosio šaljare, nikada pantalone. Nosio je i tri frtalja kaput. Svi ostali su se oblačili standardno za to vrijeme. Na glavama su nosili šešire ili kačket. Nisu nosili kipa u to vrijeme. Nona i deda-babo su u svojoj sobi imali veliku sećiju. Ispred su imali mangal (*Tagar*). Tu je bio ugalj i petkom prije Šabata nona bi kuhala kafu i njih dvoje su je pili prije šabatnje večere Prije večere bi bila molitva.

Mama se sjeća da je bilo puno raznih jela za večeru i obavezno meso. Subotom za doručak je skoro uvijek bila pita i burekitas. Odrasli su jeli posebno, a djeca -unuci posebno. Na visoku stolicu bi stavljali veliku okruglu siniju i tu bi se postavljalo jelo. Iako su imali sto nisu jeli za stolom. Imali su svoje dvije krave i nekoliko kokoški. Imali su i jednog konja za jahanje.

Mama kaže da je bio divan. Pravili su sir ali samo za svoje potrebe. Na tavanu su imali sušnicu pa bi sušili meso. Mamin tata Mento je klao sam za sušenje. I drugi ljudi, koji nisu bili Jevreji, bi ga zvali da im kolje. Jeli su samo košer meso. Nisu kuovali drugo meso.

Jako su poštovali sve praznike. Djeca su voljela Purim jer bi dobili od dede novac (*Purimlik* tako se to zvalo). Deda je za Purim davao novac i svim ženama. Pravilo se puno kolača i jela. Za Hanuku su palili svijećice svaku večer i pravili halvu – od uprženog brašna i ulja sa ukuhanim šećerom u vodi (*agda*). Za Pesah su jeli maces koji su nabavljali iz Novog Pazara. Pravili su i hljeb koji se zvao *Bojus*, bez kvasca. Imali su svoju peć u kojoj su ga pekli. Dolazili su im sve komšije na čestitanje. Prvi bi obično dolazio jedan komšija koji je bio dosta siromašan.

Znao je da će ga dobro počastiti i dati mu još hrane da ponese. za Pesah su svi dobivali kompletno novu odjeću i cipele. Mojoj mami su znali reći eto obuci se i idi pocepaj, pošto je bila vragolan i volela se svukuda penjati.

Mama se sjeća kada se ženio brat od njenog tate Santo, da je ta svadba bila nešto posebno. Svadba je bila u njihovoj bašti. Pozvali su živu muziku i plesačice. Kaže da se dugo pričalo o toj svadbi i da su svi bili jako zadovoljni. Oko njih su živjeli uglavnom Muslimani. Muslimanske žene su se u to doba pokrivala pred muškarcima. Međutim, pred muškarcima od mamine rodbine se nisu pokrivali niti skrivali. Jako su poštovali jedni druge.

Ponekad su putovali u Novi Pazar jer su tamo živjeli roditelji od njene mame i rodbina. Deda- Babo je umro u 70-desetoj godini i sahranjen je u Novom Pazaru. Svi su govorili da je dočekao duboku starost za to vrijeme.” Stela

S desna na lijevo stoje: mamin tata Menahem -Mento Montija do njega je njegov brat Santo. Drugi red: Avram mamin brat, mama Lenka, deda Danijel i nonaPalomba. Izmedju none i dede je Isak mamin brat. U krilu je tetka Bukica, mamina sestra , 1925. godine.

PORTRETI

Mošo i Luča MENTOVIĆ

Aron i Djoja MENTOVIĆ

Samuel – Sumbuliko KONFORTI

Dragutin PRESBURGER

*Posvećeno senima mojih
roditelja i rođacima*

MOŠO I LUČA MENTOVIĆ

Porodica Mentović vodi poreklo od porodice Bahar koja se u Novi Pazar doselila 1780. godine zajedno sa porodicama Konforti i Papo, verovatno iz Soluna. Preci Bahara potiču iz Španije verovatno iz pokrajine Toledo (Kastilja). Njihov predak je bio mornar, ili je došao sa obale neke reke). Rodonačelnik porodice bio je Bahar Menahem – Mento, rođen 1827, živio do 1887. godine u Novom Pazaru. Pripadao je trgovačkoj porodici ali se više bavio narodnim lekarstvom. Nasledio je od svojih predaka knjige o medicini i lekovima koje su donete iz Soluna, a ranije iz Španije. Supruga mu je bila Sultana Rafael i sa njom je imao dvoje dece: sina Moša i ćerku Renu. Mošo-Moš se rodio 1845. godine u Novom Pazaru i živio je do 1905. godine. Oženio se sa Rejnom-Renom Altarac i imali su pet sinova i dve ćerke. Nastavio je da se bavi narodnim lekarstvom i zvali su ga hećim. Bio je veoma popularan u Novopazarskom sandžaku. Imao je nadimak Mentić. Kako je porodica Bahar bila brojna, da bi se izbegli nespোরazumi i iskoristilo ime koje je stekao kao „hećim“, kada se osamostalio, promenio je prezime tako što je na svoj nadimak, umesto-ić, dodao sufiks -ović i od tada porodica nosi prezime Mentović. Drugi sin Mento, rodio se 1899. godine. On je nastavio da se bavi narodnim lekarstvom, kao porodičnim zanimanjem, i imao je trgovačku radnju u kojoj je prodavao i lekove. Oženio se sa Palombom Izrael i imali su tri sina: Jakova, Moša i Isaka i tri ćerke: Reginu, Hanu i Matildu. Drugi sin im se rodio 1919. godine. Bio je to **Mošo Mentović**.

Majka Palomba i otac Mento

Mošo Mentović

Živeli su u Svojboru, a kasnije su se preselili u Žičku (sada Ulica Gojka Bačarina).

Posle verske škole (*meldar*) Mošo je završio osnovnu, a zatim opštu zanatsku trgovačku školu. Sve svoje slobodno vreme bio je angažovan u trgovačkim radnjama svojih stričeva,¹ a zatim svoga oca, gde je učio i vaspitavao se, stičući radne na-

¹⁰Obično su jevrejska deca učila trgovački ili neki drugi zanat kod svojih rođaka, a ne kod oca.

vike i iskustva, što će mu kasnije koristiti tokom celog života. Mošo je u praksi učio osnovna pravila života i kako se treba odnositi prema poslu i prema ljudima, shvativši vrlo rano da se samo radom sve može postići.

Porodična kuća Moše Mentovića

Ul. Gojka Bačanina "Čerčijski sokak"

Početak Drugog svetskog rata ga je zatekao na odsluženju vojnog roka, a zatim je, kao ratni vojni zarobljenik Kraljevine Jugoslavije dospao u Nemačku. Sa njim je bio i njegov stric Aron Mentović, koji se kao dobrovoljac javio na odsluženje vojnog roka. Odlazak u vojsku spasio ih je od sigurne smrti. Posle kapitulacije Kraljevine zarobljeni su i transportovani za Nemačku, u prihvatni logor, gde su dobili zarobljeničke brojeve. Smešteni su u zarobljenički logor za vojnike bez činova – Stalag. Iz ovog logora određivani su na radne komande po različitim nemačkim selima gde su radili, uglavnom, na poljoprivrednim imanjima. To je bila njihova lična tragedija, jer su uslovi u kojima su živeli, često bili ispod svakog ljudskog dostojanstva.

Mošina slika iz zarobljeništva

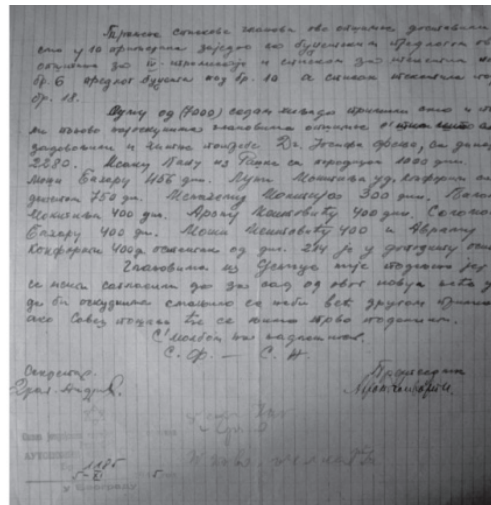
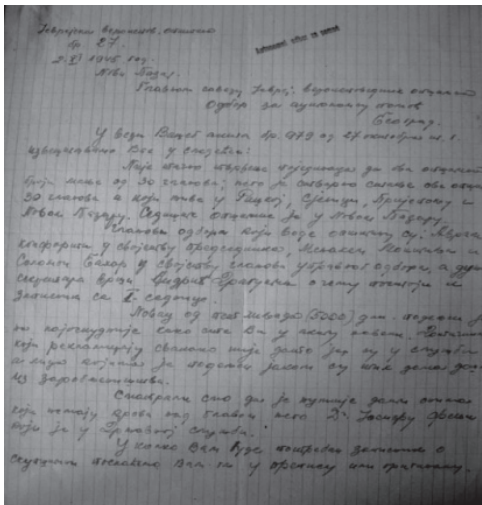

Objava Moše Mentovića za putovanje posle oslobođenja

Uz njih je bio stražar, vojnik koji ih je ujutro dovodio na rad kod seljaka, a uveče ih vraćao na spavanje u logor. Na tim seoskim radnim komandama, skrivajući svoje jevrejsko poreklo, proveli su preko četiri godine dok nisu oslobođeni od savezničkih snaga. Za to vreme celokupna njihova familija je internirana u logor na Staro sajmište gde je likvidirana. Preživela je samo njegova najstarija sestra Regina koja se pre pre okupacije udala i živela je u Prištini. Posle oslobođenja Mošo i Aron često su govorili da su u ratu izgubili 33 člana bliže porodice.

Posle završetka rata Mošo i Aron se krajem septembra 1945. godine vraćaju u svoj rodni grad gde zatiču stravično stanje. Saznavši da su ostali bez familije i bližih rođaka, bez imovine, našli su se na životnoj vetrometini potpuno sami. Bili su to vrlo teški i bolni trenuci i trebalo je započeti novi život. Sa još nekolicinom preživelih Jevreja, koji su se vratili posle oslobođenja formirali su malu jevrejsku zajednicu koja se, kao feniks, ponovo rađala na pepelu njihovih mučenički uništenih familija i rodbine. Time su simbolizovali veru, nadu i želju da moraju da uspeju.

Po povratku iz zarobljeništva Mošo je od Tuše Antonijevića dobio samo deo pokućstva koje je njegov otac ostavio na čuvanje.

Izveštaj JVO Novi Pazar Autonomnom odboru za pomoć SJVOJ

Dobio je dva kreveta, dva madraca, jedan dušek, jedan ćilim, nekoliko tepsija i dve šolje za kafu. Od ostalih očevih prijatelja nije dobio ništa, jer su Bugari u decembru 1944. godine uzeli sve što je kod njih ostavljeno na čuvanje. Zanimljiva je priča o Mentu Mentoviću koji je veliku količinu robe sakrio u svojoj kući, tako što je uz postojeći zid podigao još jedan i u prostor između dva zida sklonio robu u toku aprila 1941. godine. Tako skrivena roba je ostala sve do decembra 1944. godine. Mento je o tome pismom obavestio sina Moša koji je bio u zarobljeništvu. Posle proterivanja Jevreja iz Novog Pazara kuća Menta Mentovića promenila je više vlasnika. Od marta 1942. do decembra 1944. godine u ovoj kući su sa svojim porodicama stanovali Ćazim Mustafić, Hiljmo Škrijelj i Asim Godovac.

Niko od njih nije primetio dupli zid u kući. Vešto skriven magacin u kući Mentovića otkrili su bugarski vojnici čije su jedinice, zajedno sa jedinicama NOB-a, učestvovala u borbama za oslobođenje Novog Pazara. Pljačkajući po kućama Bugari su primetili dupli zid, porušili ga i uzeli svu skrivenu robu. Deo pokućstva Rahamina Mentovića čuvao je Ramiz Agušević, koji je sve to predao njegovom bratu Aronu kada se ovaj vratio iz zarobljeništva. Dobio je jedan ćilim, jedno sedžade (mali ćilim), garnituru prekrivača i pet zavesa. Prvu pomoć po 400 dinara su primili od Autonomnog odbora za pomoć 2. 11. 1945. godine. Od odeće imali su na sebi odeću iz zarobljeništva. Nisu imali ništa od veša, obuće i posteljine, a već je bila zima.

Mošo je, uz pomoć novih organa narodne vlasti i prijatelja njegove porodice, dobio privremeni posao magacionera u Okružnom privrednom preduzeću "Oknap", a Aron je dobio mesto prodavca u radnji koja je pre rata bila vlasništvo njegove porodice.

Mošova sestra Regina, koja je živela u Prištini, upoznala je Moša sa Lučom i Arona sa Đojom, devojkama sa kojima je bila u logoru Bergen-Belzen. Posle nekoliko meseci 1946. godine Mošo se oženio sa Lučom Adižes.

Luča i Mošo Mentović

Mošova sestra Regina sa mužem

Za vrlo kratko vreme Mošo se istakao kao pošten, radan, savestan, i stručan na poslu pa su mu poverili odgovornije poslove. Radio je kao magacioner, rukovodilac komercijalnih poslova, a zatim kao direktor različitih zadružnih preduzeća. Njegov rad je bio posebno vezan za organizovanje i razvijanje zadružnog pokreta u Deževskom i Novopazarskom srezu. Bio je i Predsednik Zadružnog saveza zemljoradničkih zadruga u srezu, što je u to vreme bila vrlo istaknuta i odgovorna dužnost. Vanredno je završio Višu ekonomsku školu, znao je španski i dosta dobro nemački jezik ali sa njim nije voleo da se služi. Mošo je u braku sa Lučom dobio dvoje dece, sina Menta i ćerku Palombu, koji sa svojim porodicama žive u Beogradu.

Mošo je dao veliki doprinos unapređenju poljoprivredne proizvodnje, zadržarstvu, razvoju trgovine poljoprivrednih proizvoda i njenom plasmanu izvan Jugoslavije. Veoma je zaslužan za primenu savremenih oblika gazdovanja u selima i iz-

menu načina privređivanja, uvođenje novih – višerodnih semena žitarica, veštačkog đubriva, mehanizacije i aktivno učešće u unapređenju načina života ljudi u ovom kraju. Organizovanjem tova stoke i otkupa poljoprivrednih proizvoda dao je doprinos urednijem snabdevanju gradskog i seoskog stanovništva. Uz sve to bio je aktivan društveno – politički radnik i više puta je bio biran za odbornika u srezu i raznim organima Privredne komore sreza i Republike Srbije. Od 1968. do 1972. godine bio je rukovodilac Zemljoradničke zadruge „Vojin Popović“ u Novom Pazaru.

Šezdesetih godina Zadruga je izvozila 150 do 170 vagona žive stoke u Grčku i Italiju i 15–20 vagona lekovitog bilja, što je u to vreme bio pravi poslovni podvig.

Agronom Salko Škrijelj se seća kako je zadruga izvozila jagnjad za Grčku. *„Zbog visokih temperatura često se išlo po dve noći preko 50 km. peške sa 2-3 000 jagnjadi od Pešterske visoravni, preko Novog Pazara do Raške, gde je bila železnica i tu se vršio utovar u voz za Solun. Podigla bi se velika prašina i u gradu bi sve stalo. Retko se dešavalo da se neko jagnje izgubi“*. Iz tog vremena autor se seća jedne anegdote koju je njegov otac Mošo često pričao: *„Jednom prilikom, kada je jedan od čobana došao sa stadom jaganjaca na železničku stanicu u Raški prvi put je video voz. Posle je pričao prijateljima da je tada prvi put video “kako šporet vuče šifonjere” (kako štednjak vuče ormare).*

Započet je i organizovani razvoj domaće radinosti u okolnim selima, prema modernim mustrama, čime je data šansa da se pored ekonomske koristi neguje, očuva i zaštiti narodno stvaralaštvo i kulturno istorijsko nasleđe ovog kraja.

Mošo je, pored nekoliko istaknutih privrednika, bio jedan od stubova privrednog razvoja Novog Pazara i njegove okoline u posleratnom periodu. Na svim ovim poslovima postizao je pozitivne rezultate i uspevao je da mnoge promašaje i neznanje drugih sanira i svojim umećem pretvori u uspeh. Posebna je bila njegova briga i doprinos podizanju i osposobljavanju mladih kadrova stručnjaka, tako da je Zadruga do 1966. godine imala sopstvene stručne kadrove. To su njegovi saradnici i podčinjeni znali da cene i to su umeli i da pokažu. Poštovali su ga i imali su veliko poverenje u njega, a on ih nikada nije izneverio. Mošo je bio Jevrejin po poreklu, Jugosloven po opredeljenju, kosmopolita po ubeđenju.

Za svoj rad dobio je niz nagrada, priznanja i odlikovanja. U ličnom životu i odnosima sa ljudima bio je uvažavan i cenjen od svih ljudi sa kojima je dolazio u kontakt. Njegovo su društvo bili seljaci, radnici, rukovodioci i stručnjaci. Ljudi su ga voleli jer je bio oličenje skromnosti i poštenja. Živeo je u svojoj staroj roditeljskoj kući u “Čerčijskom sokaku” i nikada nije prihvatio da rešava stambeno pitanje zahtevom za dodelu društvenog stana.

O zadruzi “Vojin Popović” hroničar Asim Nikšić je napisao:

PAZARSKO ZADRUGARSTVO I POLJOPRIVREDA... “Donošenjem Zakona o agrarnoj reformi (1948.), došlo je još do većeg usitnjavanja poseda, iako u Pazaru i okolini većih i ranije nije bilo. Sva zatečena zemlja je oduzeta velikoposedicima i vraćena agrarnim interesentima, odnosno onima koji su je ranije obradjivali.... Nekako u zapečku ili na kraju je bila poljoprivreda. U tom slučaju kod ulaganja, koja su bila vrlo skromna moralo se prići izradi elaborata. Kako Novi Pazar tada nije imao nikakvih

stručnih ljudi iz te oblasti, a stručnjaci iz poljoprivrede po principu građanske mobilizacije su nerado dolazili u ove krajeve, pa su već neki uradjeni elaborati izostavljeni i zaobidjeni.... U samom Pazaru došlo je do osnivanja raznih vrsta zadruga, kao što su bile Zanatsko- trgovačke, Krojačke, Obucarske, Knigovodstvene i dr. Tada je osnovana i Zemljoradnička zadruga. Na nivou sreza osnovan je i Sreski zadružni savez, koji se sve više razvijao i upošljavao nove kadrove.... po svim opštinama su formirane Zemljoradničke zadruge... Medjutim, 1. Januara 1960. god. došlo je do ukiđanja Novopazarskog sreza, koji je pripojen Kraljevačkom. Samim tim od 10 opština formirane su 3, i to; Novi Pazar, Sjenica i Tutin.... Na čelu nove pazarske zadruge bio je Mijo Vasić. Zadrugu su i vodili Ismet Ličina, Rasim Hasanbegović, Mošo Mentović, Aco Jačović, Duljo Plzajović i dr. Najveći kapacitet zadruga je postigla pod imenom "Vojin Popović" i vremenom je prerasla u Holding kompaniju. U toku svog postojanja "V. Popović" se oslanjao na poljoprivrednu trgovinu na selu a manje na proizvodnju. Dolaskom devedesetih godina počinje da se gasi Kompanija zajedno sa ribnjakom, hladnjačom, fabrikom čilima i klanicom. Sada u Pazaru deluje Poljoprivredna stručna služba, u kojoj su upošljeni poljoprivredni stručnjaci raznih profila i oni rade na pomoći i razvoju poljoprivrede i sela." Asim Nikšić, 26 septembar 2017. facebook

U svojim sećanjima Sabahudin Kurtančaušević – Bake je napisao: *"Kad bi nama u komšiluku zatrebala neka pomoć u vezi sa zaposlenjem, školovanjem, zdravstvenom zaštitom i drugim pitanjima, mi bi odmah pravo kod Moša kući ili u kancelariju. On bi nas primio uvek raspoložen i nasmejan. Bio je uvek spreman da nam pomogne, kao zapeta puška. Brinuo bi o svim komšijama i kada mu se ne bi obraćali za nešto. Povremeno bi dolazio u komšijske kuće, razgovarao sa čeljadima i tako se najbolje upoznao sa problemima našeg komšiluka, njihovim željama i planovima"* Mošo je sa porodicom otišao za Beograd 1972. godine gde je radio u Makišu, a zatim u TP "Banovo brdo". Kada mu je 1976. godine umrla supruga Luča, koju je on zvao Lutkica, doživeo je ponovo tragediju koju nije preboleo da kraja života. Posle odlaska u penziju nalazio je utehu u svojoj deci i unucima. Odlaskom u Izrael 1987. godine, posle 40 godina je video sestru Reginu i tetku Rašelu.

Mošo sa tetkom Rašelom i sestrom Reginom (desno)

Jevrejsko groblje Beograd

Novi Pazar mu je uvek bio u srcu i kada god mu se ukazala prilika on mu se vraćao. Novopazarci su ga uvek rado primali. Tako je bilo sve do njegove smrti 1991. godine. Sahranjen je na Jevrejskom groblju u Beogradu pored svoje Lutkice i sada su zauvek zajedno.

...a bivša, uspešna, rukovodioca Zadruga, Ličina Ism (levo) i Mentović Mošo (desno)

Intervju sa Mošom Mentovićem u listu "Vojin Popović" 1988. godine

Sudbina LUČE Mentović Adižes, njegove supruge, bila je takođe teška. Drugi svetski rat je zatekao kao učenicu drugog razreda Ženske stručne škole u Prištini. Prekinula je školovanje i priključila se antifašističkom pokretu. Bavila se ilegalnim radom u okviru KPJ i Jevrejske omladinske organizacije *Hašomer Hacair* (Mladi stražar). Zajedno sa bratom Hajimom, koji je već bio član vaspitne grupe, primljeni su u SKOJ 1943. godine. Te iste godine, kada su svi Jevreji, muškarci iz Prištine, internirani u Albaniju, plašeći se Nemaca, otišla je i ona. Tamo je nastavila sa ilegalnim radom. Početkom 1944. godine vratila se u Prištinu gde je uhapšena i odvedena u logor Staro sajmište, a zatim u logor Bergen-Belzen u Nemačkoj, gde je dočekala oslobođenje. Život u logoru je bio težak. Naporno su svi radili i bili bedno odeveni. Usled užasnih higijenskih prilika vladale su epidemije i mnogo ljudi je umrlo. U logoru su joj nastradali otac, majka i sestra sa njeno dvoje dece i to se sve dešavalo pred njenim očima. Ostali su živi ona, sestra Jafica i brat Hajim. Sestra Jafica je sa decom bez roditelja odvedena u Izrael, gde živi sa svojom porodicom. Brat Hajim je posle rata jedno vreme živio u Novom Pazaru, a zatim sa svojom porodicom u Prištini i Beogradu, gde je umro. Njihovi potomci danas žive u Srbiji, Izraelu, Kanadi i Australiji.

Fizički i psihički iznurena Luča se vratila u Jugoslaviju i uključila veoma aktivno u pokret za izgradnju ratom razrušene zemlje. Radila je u rukovodstvu SKJ, Narodnog fronta, Crvenog krsta, Antifašističkom frontu žena i bila odbornik narodne vlasti. Nije bilo akcije gde Luča nije bila jedna od prvih. Posle udaje posvetila se podizanju i vaspitanju dece.

Kada su joj deca odrasla završila je vanredno srednju ekonomsku školu i zaposlila se u SDK gde je bila primer radnika, druga i saradnika. Skromna, puna razumevanja za tuđe nevolje i sa velikim životnim optimizmom bila je prihvaćena i voljena od svih koji su je bolje poznavali.

Lučina porodica: otac Avram, majka Rena, sestra Jafa, brat Hajim, sestra Flora, Luča

Luča je umrla 1976. godine u 49 godini od posledica boravka u logoru. Tako je nacizam uzeo još jednu nevinu žrtvu.

Sabahudin Kurtančaušević – Bake je o Luči Mentović napisao:

Mošovu ženu Luču najbolje su upamtile sve žene našeg komšiluka. Ona im je bila veliki prijatelj i pravi narodni savetnik za sve što im je lično trebalo ili za njihovo domaćinstvo. Luča je aktivno učestvovala u opštinskoj organizaciji AFŽ-a, družila se sa našim ženama, obilazila ih i pomagala uvek kao dobra komšika koja je mnogo znala i sve to mudro i uspešno prenosila na njih. Svaku Lučinu reč i njene savete naše žene su upijale kao sunđer, i dosta toga, brže ili sporije, primenjivale i porodici.

Bila je zapažena i kao službenik SDK. Taj period zajedničkog rada i druženja su opisale njene drugarice Ćorović Vasvija i Mitrović Mira: „Bila je izuzetno odgovorna i sa velikim iskustvom, što je omogućavalo da svaki posao završimo na vreme i uspešno. Često smo se družile i posle radnog vremena. Išli smo i na izlete u zemlji i inostranstvo. Lučo je poznavala nekoliko stranih jezika, lepo je pevala i uvek je bila prihvaćena u svakom društvu.

Kada se njegov stric Aron sa svojom porodicom odselio za Izrael Mošo i njegova porodica su ostali u svome gradu. Oni su bili poslednja jevrejska porodica Novog Pazara i njihovim odlaskom u ovom gradu nema više Jevreja.

Luča sa drugaricama Vasvijom i Mirom

ARON I ĐOJA MENTOVIĆ

Aron je sa svojom porodicom živeo u ulici Stevana Nemanje, u delu grada koji se zove Ćukovac. I ova porodica je bila veoma cenjena od novopazaraca.

Aron se oženio 1946. godine sa Đojom Ašer, Jevrejkom iz Prištine, sa kojom je dobio četvoro dece, ćerke: Renu i Rahelu i sinove: Moma i Ašera.

Radio je u trgovačkoj radnji, koja je bila vlasništvo njegove porodice, do nacionalizacije 1948. godine, a posle kao radnik u Trgovačkom preduzeću „Sloboda“. Imao je veliku porodicu, koju je trebalo hraniti, tako da je naporno radio.

Prema sećanju starijih Novopazaraca Arona su zapamtili kada je radio u jednoj od najvećih radnji u centru grada koja se zvala Vanilija. Bio je primer vrhunskog prodavca koji za svakoga ima lepu reč. Pamte ga kao čoveka vesele prirode koji je voleo da se šali. Naročito su ga volela deca koju je često častio bombonama.

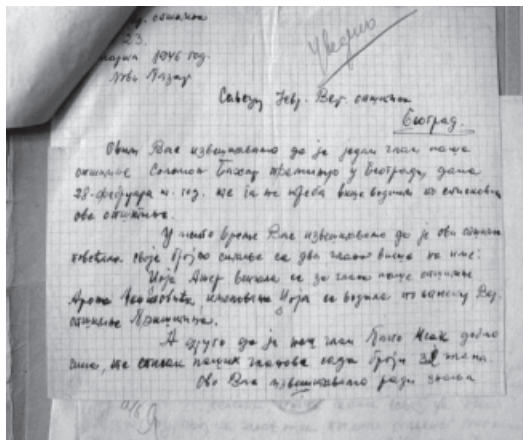
Đoja Ašer (prva sa leve strane sedi)

Aron Mentović

Kako je imao blisku porodicu u Izraelu sa porodicom se odselio 1969. godine. Tamo su Đoja i on umrli. Njihovi potomci danas žive u Izraelu i Americi.

U svom sećanju Šadija Husović je napisala: Aron i njegovi, u neku ruku sa pravom su bili mezimčad, posebno našeg komšiluka. Nama je to bilo posebno drago i mi smo se zbog toga ponosili i takvim odnosom uticali i na sve komšije Ćukovca. U manjoj ili većoj meri prenelo se to kao lep primer i na ostale delove Novog Pazara“.

Izveštaj JVO Novi Pazar o venčanju Đoje i Arona

Ketuba Đoje Ašer i Arona Mentovića

Ul. Stevana Nemanje u kojoj je stanovala Aronova porodica

Svadba najstarije ćerke Rene u Izraelu

SAMUEL KONFORTI – SUMBULIKO

Sve dobre priče vezane su za događaje o kojima postoje legende ili anegdote. Jedna od njih je priča o Samuelu Konfortiju, poznatijem kao Sumbuliko, ili Sumbul ili Čiča. Kada se danas povede razgovor o Jevrejima u Novom Pazaru njegovo ime je nezaobilazno.

On je bio najpoznatija ličnost novopazarske loze **Konforti**. Ova porodica dala je značajan doprinos organizaciji i delovanju jevrejske zajednice, ali i podsticanju i razvoju trgovine, zanatstva, bankarstva i drugih privrednih delatnosti Novopazarske opštine i okoline.

Život Konfortija rekonstruisan je na osnovu arhivskih izvora, memoarske građe Omer-efendije Koničanina, Ramiza Crnišanina i sećanja starijih novopazaraca, njihovih komšija.

Porodica Konforti, zajedno sa porodicom Bahar i Papo² doselila se u Novi Pazar 1780. godine, najverovatnije iz Soluna. Postoje dokazi da sve porodice Konforti (Conforti, Conforte, Conforty), od Italije pa preko Balkana do Turske, potiču iz Kastilje, iz grada Toleda. Značenje ovog prezimena je (hebr. onaj koji bodri), (na franc. udobnost).

Prema pisanju dr Josefa Konfortija, jednog od potomaka ove porodice³, u Novom Pazaru se rodio **Jeruham Konforti** 1785. godine, koji je bio bliski rođak Samuelovog oca (verovatno njegov brat), tako da se odtada može pratiti novopazarska grana porodice Konforti.

²Bećir Hodžić Šećerović, Hronika istorija Novog Pazara (1389-1925), IARNP.

³Dr Josef konforti, Travnički Jevreji, www.Elmndosefardi

U vreme njihovog dolaska ekonomski razvoj ovog kraja bio je opterećen mnogim problemima. Trgovina je bila u opadanju, i došlo je do prvih ozbiljnijih ratnih sukoba između Srba i Turaka. Posle prvih uspeha Karađorđa u Prvom srpskom ustanku očekivalo se da će ustanici preko Novopazarskog sandžaka nastaviti prodor prema Crnoj Gori i Kosovu. Veliki broj izbeglica došao je u Novi Pazar što je izazvalo uznemirenje stanovništva i jedan broj Jevreja je napustio grad. Među njima i Jeruham Konforti. Odselio se za Travnik 1805. godine.

Stanje se sve više komplikovalo. Karađorđe je poveo pohod na Sandžak i porazio 1809. godine vojsku Numan-paše Pečkog na Suvom dolu, a zatim je posle nekoliko dana opsade zauzeo Novi Pazar i tom prilikom popalio grad. Zbog nepovoljnog ekonomskog stanja, velikih nemira i nesigurnosti veliki broj muslimanskog stanovništva je napustio grad.⁴ Tada se i veći broj Jevreja sklonio u Sarajevo i neke druge gradove u Bosni. Tom prilikom su se iselili i roditelji⁵ od Samuela u Sarajevo, gde se 1857. godine rodio Samuel Konforti.

Kada se situacija u Novom Pazaru popravila veći broj Jevreja se vratio, što se može zaključiti iz beležaka putopisca Rusoa koji navodi da je 1866. godine u Novom Pazaru bilo 200 Jevreja.

Povratku Jevreja doprinela je i austrougarska okupiracija Bosne 1878. godine, jer se odnos prema Jevrejima pogoršao. Neka od osnovnih prava koja su uživali u vreme Osmanske uprave, vezana za ličnu i imovinsku bezbednost, su bila ugrožena. Samuelova porodica odlučila je da dođe u Novi Pazar gde su imali rođake i gde je situacija bila bolja. Sumbuliko je tada imao oko 20 godina.

U to vreme značaj trgovine koja se odvijala kontinentalnim putem je opao.

Poseban događaj koji je uticao na veće promene u strukturi privrede, a naročito trgovine, bio je otvaranje železničke pruge Solun – Skoplje – Kosovska Mitrovica u dužini od 243 kilometra 1874. godine. Time je povezan severni i južni Balkan sa Evropom i otvorene su nove perspektive za trgovinu.

Odlukama Berlinskog kongresa 1888. godine Novi Pazar je ostao pod turskom upravom, što je nagoveštavalo stabilniji privredni razvitak.

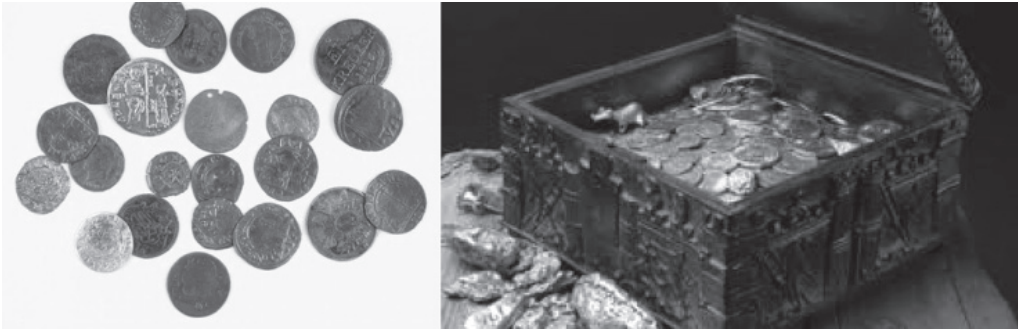
SARAF

Dolaskom u Novi Pazar članovi njegove porodice su uz pomoć rodbine počeli da se bave trgovinom. Samuel je jedno vreme radio kao trgovački pomoćnik, a zatim odlučuje da se pored toga bavi i sarafskim (menjačkim) poslom, što je u to vreme bilo retko zanimanje. Zakupio je mali prostor kod Ejup begove džamije i za

⁴Ivan F. Jukić piše sredinom XIX veka da se u Novom Pazaru nalazi pet jevrejskih porodice, što je u odnosu na 1807. godine prema beleškama Amadea Šometa koji je pisao da ih ima 100, veliko smanjenje.

⁵Verovatno se otac od Sumbulika zvao Solomon jer je i prvi sin Sumbulikov dobio ime Solomon, što je bio jevrejski običaj. Davanje dedinog imena prvorodenom sinu smatralo se pitanjem časti, kako bi dete s imenom nasledilo i osobine voljenog pretka.

kratko vreme uspešno razvio posao. Bila je to mudra odluka jer su sarafi bili uticajni i dobro su se kotirali na društvenoj lestvici.

Osnovni pribor sarafa

Usled velikih migracionih kretanja, i vladavine anarhije pojavile su se brojne odmetničke grupe, tako da su putevi bili nesigurni i pljačke trgovačkih karavana su bile česte. Preduzimljivi Sumbuliko je imao originalno rešenje. Pored menjačkih poslova, trgovci koji su išli za Solun i Carigrad, radi prodaje ili kupovine robe ili stoke, ostavljali su novac kod njega, a za to su dobijali potvrdu „neku vrstu čeka“ koji bi naplatili kod jevrejskih trgovaca u Solunu. Za posredovanje je naplaćivao određenu proviziju.

Krajem 19. veka, pored menjačkih poslova počeo je da daje i novac na zajam.

Porodica

Negde oko 1888. godine Sumbuliko se oženio sa Sunhom -Merkušom, rođenom Baruh koja je tada imala 17 godina i već sledeće godine dobijaju sina Solomona (1889). Kasnije su dobili još dece: 1905. Sadika (Cadik), 1908. Rašelu, 1910. Blanku – (Mikicu), 1914. Sarinu, 1916. Davida, 1918. Avrama, 1919. Mamika i 1920. godine Arona.

Porodica Konforti 1913. godine doživela je tragediju kada je poginuo njihov prvenac Samuel, koji je kao dobrovoljac učestvovao u drugom Balkanskom ratu. Njegov drugi sin Sadik(Cadik) – Sado bio je trgovac. Oženio se sa Matildom i imao sina Samija i ćerke Blankicu i Hanu. Umro je pred rat od trpije (bolest stalne potrebe za jelom). Za njegove ćerke Rašelu i Blanku(Mikicu) postoje podaci da su završile nižu gimnaziju u Novom Pazaru. slike Rašela, udata Papo – ubijena je u zatvoru u Kosovskoj Mitrovici 1941. godine, a Blanka (Mikica) u logoru na Sajmištu 1942. godine. David i Avram su završili nižu gimnaziju. Ubijeni su na sajmištu 1942.

Ćerka Sarina 1929. godine udala se u Prištini, koja je posle nemačke okupacije pripala Italiji i zahvaljujući tome preživela. Njen sin Nisim Konforti, unuk Samuela Konfortija, o svojoj majci Sarini je napisao:

“Jedina koja je preživela Holokaust iz porodice Sumbulika Konfortija je ćerka Sarina sa svojom decom. Sarina je bila udata u Prištini za Solomona Ašera i imali su troje dece: sinove Morisa i Samija i ćerku Stelu. U Tauk Bašti, kod Prištine, 1944 godine, šiptarski kolaboracionisti streljali su njenog muža Solomona i svekra Mušona Ašera, a Sarina malo kasnije, sa troje dece, biva deportovana za Bergen Belzen, preko logora Sajmište. Po povratku sa troje dece iz Bergen Belzena, Sarina nastavlja život u oslobođenoj Jugoslaviji.

Mikica i Rašela Konforti

Mikica sa rođakom Žakom

Kada su se 1948 godine prvi Jevreji iseljavali u Izrael, sve troje Sarinine dece iz prvog braka sa Solomonom Ašerom, iseljava se u Izrael zajedno sa očevom familijom. Sarina je ostala jer je bio u toku postupak za povraćaj imovine od njenog oca Samuela Konfortija iz Novog Pazara. Taj postupak je potrajao i uspela je da dobije samo neznatan deo u novcu. U međuvremenu udaje se za prištenskog Turčina Kadri Fetu i sa njim dobija sina Nedžata, 1952 godine.

Sarinin drugi muž, Kadri, umire 1963 godine, a Sarina, sa desetogodišnjim Nedžatom, nastavlja da živi u Prištini do svoje smrti 1981 godine. Sarinin najstariji sin Moris umire u Izraelu *nekoliko godina kasnije. U toku rata na Kosovu, 1999 godine, Sarinin najmladji sin Nedžat, sa ženom Natašom, ćerkom Anitom i sinom Igorom iseljava se u Izrael, gde cela porodica preuzima prezime Konforti po majci Sarini i dedi Sumbuliku. Nisim (Nedžat) Konforti živi u Beogradu. O sudbini Sarininog sina Samija i ćerke Stele iz prvog braka sa Solomonom Ašerom nema pouzdanih podataka.*

Aron, kao sin bogataša nije morao da radi i interesovao se za razne stvari koje nisu bile u vezi sa porodičnim poslovima. Voleo je moderni stil života i lepo se oblačio. Zanimao se za bioskop i jedno vreme je bio pomoćni kinooperater. Tada se upoznao sa Mirkom Todorovićem, vlasnikom bioskopa i Miletom kinooperaterom sa kojima je bio dobar prijatelj. Ubijen je na Sajmištu 1942. godine.

Nisim Konforti na dedinom grobu u Novom Pazaru 2018. pre rekonstrukcije

Sarina Konforti

Aron i Mimiko Konforti su voleli da se kockaju. Bili su otmeni kockari i igrali su u velike sume. Više puta su išli u Prištinu kod Hajima Koena, električara, gde su se kockali. Malo je poznato, piše Slavica Đukić, (koja je pisala o prištinskim Jevrejima), “ da je Jevrej Josif Levi, pripadnik Pozadinskog pokreta iz Prištine, najviše sredstava – kao narodnu pomoć, prikupio od kockara –pokeraša, među kojima je bilo Jevreja iz Novog Pazara i Prištine”.

Aron Konforti

Narodna pomoć od kockarske časti

„Godine 1941. Jevrej Josif Levi, pripadnik Pozadinskog pokreta, imao je zadatak da sakupi narodnu pomoć među Jevrejima i da istovremeno pristupi formiranju vaspitnih grupa među mladim Jevrejima u čemu je postigao vidan uspeh i za narodnu pomoć je uspeo da sakupi dobre priloge. Malo je neverovatno, ali je istinito da su najviše sredstava dali kockari-pokeraši, među kojima je bilo Jevreja iz Beograda, Novog Pazara i Prištine. A kockali su se u kući električara Haima Koena iz Prištine. Levi je priloge dobio i od drugih Jevreja iz Prištine. Prilozi nisu bili mali“.

Autor: Slavica Đukić

Izvor: Jedinstvo

Žena Sumbulikova, **Sunha Baruh**, rodjena je 1871 godine stradala u logoru na Sajmištu, 1942 godine.

Sumbulikovi sinovi Sado, Aron, Avram, Mamiko i David nisu mnogo nasledili od velike ljudske energije, divnih ljudskih osobina i sposobnosti njihovog oca. Zbog toga je njihov porodični posao, posle Sumbulikove smrti, bio stalno u opadanju.

U sećanjima Redžepa Lekovića-Rere navedena je priča o Sumbulikovoj kući koja i danas postoji: *“Pre nego što je podigao kuću u Podhamamu Samuel Konforti, zvani Sumbuliko, stanovao je u Ulici cara Dušana, sada Oslobođenja.*

Sumbulikova kuća – “jevrejska kuća”

Ta stara kuća sa prizemljem i spratom sada je vlasništvo porodice Karaahmetovića. Imaju dve priče o placu za Sumbulikovu kuću u Podhamamu. Obe se odnose na Sumbulika i njegovog prijatelja i poslovnog partnera Alijagu Crnočanina. Po jednoj,

Alijaga je poklonio plac Sumbuliku pored reke Raške i blizu Jevrejske ćuprije, (koja se ranije zvala jahudijska i ćifutska ćuprija). Oba naziva su iz perioda turske uprave u ovom gradu. To je bio plac za Sumbulikovu kuću i jevrejsku bogomolju. Po drugoj priči, Sumbuliko je platio taj plac, ili za to kupio nekoliko hektara zemlje u Trnavi i dao Alijagi. Ima osnove za obe priče o ovom placu.”

U neposrednoj blizini Sumbulikove kuće, koja je bila pored reke Raške u blizini centra grada, nalazila se Jevrejska ćuprija, zgrada u kojoj je bila jevrejska bogomolja i kancelarija administracije verske zajednice i Jevrejske opštine, tako da su se svi značajni događaji u vezi sa jevrejskom zajednicom ovde dešavali.

U ovoj kući u Ulica cara Lazara, sada Svetozara Markovića stanovali su: njegova supruga, Sunha, sinovi: Mamiko i Aron (sa suprugom Bukicom) i ćerka Mikića. Sa njima je bila i Matilda, udovica Sadika Konfortija, sin Sami i ćerke Blankica i Hana.

TRGOVAC

Krajem 19 veka Srbi i Jevreji su preuzeli trgovinu u Novom Pazaru i razvili poslove oko izvoza stoke, vune i kože i uvoza brašna, šećera, soli i gasa. Kako se posao uspešno razvijao Sumbuliko je proširio porodične poslove i otvorio nekoliko trgovina u okolnim selima. Glavni artikli trgovine bili su pamuk za tkanje veza i tankog platna, zatim fabrička platna, basma za dimije i svilene tkanine ali je držao i šalove, čoju, gajtane za marame zvane “šamije”, kao i fesove, koje su do Prvog svetskog rata, pored Muslimana nosili i Srbi i Jevreji. Trgovao je sa brašnom i kukuruzom, na veliko i prodavao uglavnom na kredit, najviše pekarima.

Stada ovaca na Pešteru

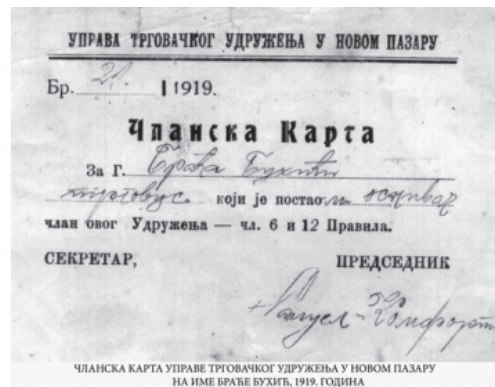
Često je išao na sajmove i izložbe u sve veće gradove u Osmanskom carstvu i izvan njega. Imao je svugde poslovne partnere i prijatelje sa kojima je održavao intenzivne kontakte, razmenjivao iskustva i novine. To je uticalo na unapređenje njegovih poslova ali i ekonomiju novopazarskog sandžaka.

Sa ortacima u selima u okolini Novog Pazara na Peštorskoj visoravni kupovao je ovce da bi u jesen delio dobit od sira, vune i jagnjadi – ovce su ostajale njegovo vlasništvo. Ovakvog ortakluka nije bilo u drugim mestima i krajevima Srbije. Inicijator je bio Samuel Konforti i od toga je imao veliku korist.

Mladoturska revolucija 1908. godine bila je pokušaj da se spasi tursko carstvo od raspada ali to nije uspelo i 1912. godine Turci su napustili ove krajeve. Njihovim odlaskom likvidiran je turski feudalni sistem i age i begovi su izgubili pravo koje su imali na zemlju i na četvrtinu i počeli su naglo da siromaše. Od 1912. do 1919. godine oni su pozajmljivali od Sumbulika novac. Zbog krize u koju su sve dublje zalazili stvarali su sve veće dugove. O ovim događajima i ulozi Sumbulika u njima, Asim Đulović je napisao: *“bio je i najbogatiji čovek u ovom kraju, pa i šire od toga. Njegovo bogatstvo garantovala je i dalje razvijala velika količina zlata, koju je on vrlo mudro i strpljivo uvećavao, u prvom redu zahvaljujući nedomaćinskom i rasipničkom ponašanju bivših begova i aga. Oni su, zbog takvog života, svoje zlatne rezerve u raznim oblicima, postepeno ali sigurno prenosili u Sumbulikove kase. On im je pozajmljivao papirni novac, a oni njemu u zalog zlatan i vrednosti od zlata, sa utvrđenim rokom vraćanja. Sumbuliko se tako obogatio, a bivši begovi i age ostajali bez prebijene pare u džepu. Zbog ovakvih transakcija trezveni, poslovni ljudi iz Novog Pazara smatrali su da je Sumbuliko “grobar zlata” novopazarskih i ostalih begova i aga. Sve to nije bilo slučajno, već od Čiče duboko promišljeno.”*

Trgovačka radnja Samuela Konfortija

Potpis S. Konfortija na članskoj karti

Posle 1912. godine Sumbuliko je otvorio mešovitu trgovačko-bakalsku radnju sa velikim magacinom, koja je bila tako organizovana da mu nije bilo konkurencije. Naziv firme je bio: Samuel Konforti i Sinovi – Trgovina na veliko i malo. Koliki je bio njegov lični doprinos razvoju trgovine u Novom Pazaru govori i podatak da je 1919. godine bio predsednik Uprave trgovačkog udruženja.

U vreme austrougarske okupacije Jevreji su preko Austrougarskih oficira i činovnika uspostavili trgovačke veze sa Bečom i drugim gradovima u carevini, a Sumbuliko i braća Bahar bili su organizatori.

U periodu od 1925. do 1938. godine u centru Novog Pazara Samuel Konforti, zajedno sa bogatim jevrejima iz porodice Bahar i Papo, podigli su pet većih stambeno-poslovnih objekata, od kojih i danas neki postoje.

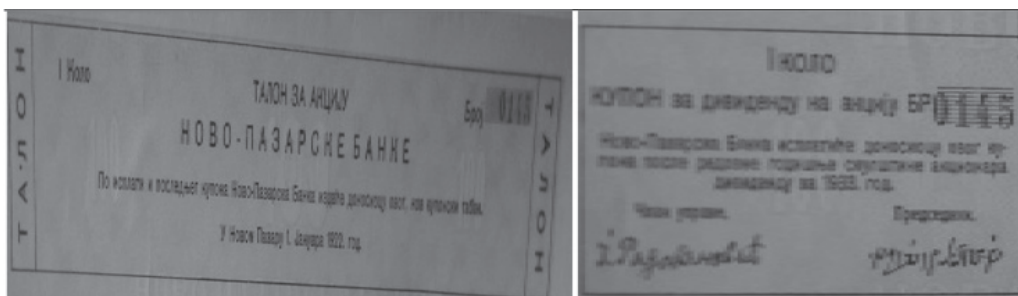

Stambeno-poslovni objekat S. Konfortija

BANKAR

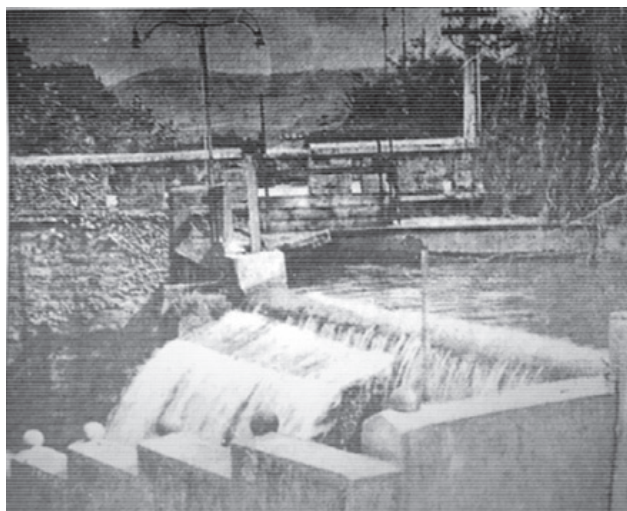
Da bi se podržao privredni razvoj ovoga kraja osnovana je 1913. godine Novopazarska banka. Kada je počeo Prvi svetski rat banka je prestala sa radom. Njen rad je obnovljen 26. oktobra 1919. godine i njen predsednik bio je Samuel Konforti. Najveći akcionari su bili Jevreji tako da je narod prozvao „jevrejska banka“. Nalazila se u glavnoj ulici. Raspolagala je osnovnim kapitalom od oko 2. 000. 000 dinara. Bila je veoma uspešna i najveće novine koje su uvedene bile su kreditiranje sitnih trgovaca i zanatlija, što je u znatnoj meri podstaklo privredni rast.

Sumbuliko Konforti postaje jedan od najuglednijih žitelja Novog Pazara.

Talon za akciju i kupon za dividendu novopazarske (jevrejske) banke.

Prema sećanju Ivković Desimira – Deska njegov brat Ranko je oko 1925. godine izgradio malu električnu centralu za potrebe hotela "Vrbak", koja je veoma uspešno radila. Posle toga odlučio je da podigne veću hidroelektranu za potrebe grada. Obratio se Sumbuliku koji se odmah složio sa tim planom i prihvatio saradnju. Tome su se usprotivili Aćif Hadžiahmetović i grupa bogatih Muslimana koji su, koristeći svoj uticaj u Novopazarskoj opštini, opstruirali dogovor. Sumbuliko se povukao iz ovoga posla i savetovao Ranku da se dogovori sa tom grupom i on ga je poslušao. Ipak je Sumbuliko doprineo da se ova centrala izgradi, odobrivši Ranku zajam, preko tzv. jevrejske banke koji mu je omogućio da ima 50% učešća u akcijama hidroelektrane.

Novopazarska hidroelektrana

Više Pazaraca, koji su bili njegovi savremenici, navode da se sećaju Sumbulika kao velikog domaćina, još većeg trgovca, bankara, poslovnog i mudrog čoveka. Bio je spreman svakom da pomogne, ali da istovremeno od svakog po nešto zaradi. Da nije bio takav nikada ne bi stekao veliko bogatstvo. Bio je i vrlo komunikativan u ponašanju sa ljudima. Voleo je mnogo da se šali na svoj u tuđ račun, da ćaska sa ljudima po novopazarskim kafanama u glavnoj ulici. Često se družio sa Hamdom Bondžukovićem, koji je prodavao kožu i daske. Kao trgovci bili su članovi Trgovačkog društva pa ih je i to zbližavalo. Skoro svakog dana išli su kod Muse, ćevabdžije koji je ćevap pravio od sećkanog, a ne od mlevenog mesa. Uzimali bi sami sa roštilja koliko su hteli i na kraju plaćali. Nije mnogo vodio računa o svom spoljašnjem izgledu. Skroman u odevanju više je ličio na siromašnog nego na bogatog čovjeka. Pomagao je siromašne i bio inicijator akcija, zajedno sa ostalim imućnim Jevrejima, dobrotvornih duštava jevrejske opštine, ali i gradske sirotinje. Po mnogim svojim osobinama bio je izuzetan čovek i zanimljiva ličnost. Pravičan i plemenit rado je podržavao poštene i vredne ljude, bez obzira na nacionalnost.

Iz sećanja Tihomira Milojevića – Tika ostala je zabeležena zanimljiva epizoda vezana za Sumbulika, u čijoj su kući kao podstanari stanovali i o njoj se domaćinski starali.

Kada mu je otac Vukosav ostao bez posla porodica je bila u teškoj situaciji i posle mnogo problema uspeo je da skupi novac za neizmirenu višegodišnju kiriju. *“Sumbuliko je uzeo novac i rekao Vukosavu: Ovaj novac ti vraćam, jer ste zaslužili da vam dug oprostim. Od danas kiriju plaćaj redovno, za tebe je lakše. Samo da ne bude od sad kao do sad. Vukosav mu je dao reč da će redovno plaćati kiriju. To obećanje dato Sumbuliku redovno je ispunjavao.”*

Prema sećanju Asima Đulovića: Sumbuliko je *“ bio najuticajniiji čovek na ukupan život Jevreja u Novom Pazaru i drugim mestima koja su bila u sastavu Jevrejske opštine, čije je sedište bilo u ovom gradu. Bio je glavni strateg njihovog ekonomskog, društvenog, socijalnog i verskog života. „*

Posao sa stokom je proširio i kupio je nekoliko stada krava i bikova. Kupovao je kuće, radnje, zlato, kafečajdžinice, magacine... i postao najbogatiji u Sandžaku, i medju prvim bogatašima Zetske banovine u Srbiji.

O tome kolika je bila imovina Samuela Konfortija ima različitih mišljenja i nađanja. Miodrag Radović je u Hronici dao o tome najtačnije podatke⁶:

Podigao je prve moderne zgrade u novom Pazaru, prodavnicu „Vanilije“ sa kancelarijama i magacinom u kojem je moglo da se smesti sto vagona robe. Bio je vlasnik preko 40 kuća i 29 dućana. Sumbulikove zgrade, na primer, bile su i one u kojima je, pre rata, smeštena bolnica. Od aga i begova je otkupio velike količine zlata i nakita i govorilo se da je imao oko 50 kilograma zlata. Odjednom je kupovao dva do tri vagona kafe i po 100 vagona gasa.

Imao je veliko bogatstvo i na Pešteri. Sa svojim ortacima Sumbuliko je držao 600 grla krupne i 4. 000 komada sitne stoke.

Zahvaljujući Sumbulikovom kapitalu porodice Mirka Todorovića, Ranka Ivkovića, Živote Ivanovića i Eta Murića razvile su poslove i postale najbogatije u Novom Pazaru.

Hronika Novog Pazara, knjiga III

Sumbuliko je bio krhkog zdravlja i posle Prvog svetskog rata oboleo je od sipnje – težak oblik astme, što mu je zadavalo velike probleme prilikom svakog napora, a verovatno je imao i kancer želudca. Zbog toga je često odlazio na lečenje u Beč. Sa njim je išao Moric Papo, koji je znao nemački, i bili su dobri prijatelji.

Mada nerado, jer je bio već teško bolestan, prihvatio se dužnosti predsednika Jevrejske opštine 1935. godine. Trebalo je završiti nekoliko poslova koji su bili od vitalnog značaja za jevrejsku zajednicu: podizanje nove sinagoge i opštinskog doma kao i uređenje Jevrejskog groblja u Potoku. Nažalost nije izdržao ceo mandat i te godine je umro. Sahranjen je na Jevrejskom groblju. Njegov spomenik bio je najlepši i najveći na ovom groblju.

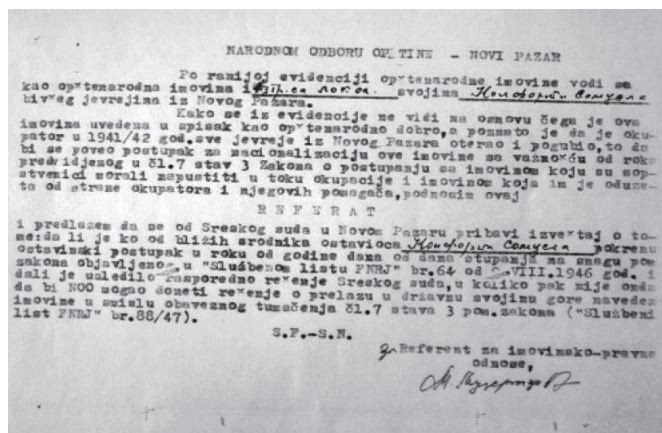
⁶Miodrag Radović, *Hronika Novog Pazara, knjiga III* (1942, 43, 44.) IARNP, 1960, str. 390-391

1966. godine Sumbulikov grob crne boje 2018. godine

Sudbina imovine Konfortijevih je bila ista kao i ostalih novopazarskih Jevreja. Pošto su proterani iz Novog Pazara, sva njihova pokretna i nepokretna imovina je opljačkana i oduzeta. Najpre sekvestracijom, a zatim eksproprijacijom i nacionalizacijom. Najdragocjenijih stvari dočepali su se Nemci i njihovi saradnici. Jedan deo jevrejske ostavštine iskoristili su ljudi kojima je bila poverena na čuvanje.

Kuća Samuela Konfortija i kafana kod malog parka "kod Vrbaka", za vreme okupacije korišćena je kao kupleraj za Nemce pod nazivom "Puf".

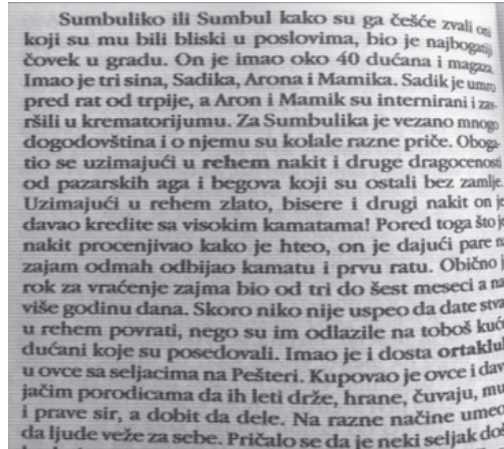
Nacionalizacija imovine

Utvrđeno je da su Ustaše, dok su privremeno boravili u Sjenici, oterali iz okolnih sela 300 grla krupne stoke koja je bila Sumbulikovo vlasništvo. Stočni fond na Pešteri ostao je u rukama onih ljudi koji su radili sa Sumbulikom i ostalim Jevrejima kao njihovi ortaci, poverioci, najamnici i sl.

SUMBULIKO U MEDIJIMA

Koliko je Sumbuliko bio poznat kod Pazaraca govori podatak da je o njemu pisalo nekoliko poznatih pisaca, intelektualaca i hroničara, a pominjali su ga i u različitim medijima.

Ramiz Crnišanin, ugledni novopazarski intelektualac je u svoj knjizi sećanja „Tijesna čaršija“ pomenuo i Sumbulika.

Ramiz Crnišanin „Tijesna čaršija“1992. godine

Biznis "u malom prstu" Novopazarci nasledili od Jevreja Sumbulikova tajna uspeha

Poseban kriterijum u odabiru partnera. U poslu se ne libe ničega

Priče o poslovnosti novopazarskih Jevreja, koji su posedovali najveće radnje i banke u ovom kraju, prenose se, sve do danas, s kolena na koleno kao obrazac uspeha među ovdašnjim zanatlijama, trgovcima i "modernim biznismenima" koji su odavno, rezultatima, opravdali ovakav naziv.

Skoro svaki zanatlija u Novom Pazaru, sada gradu moćnih trgovaca i proizvođača džinsa i obuće, čuo je za Jevrejina Sumbulika, koji je imao poseban kriterijum u odabiru svojih poslovnih partnera. Stariji trgovci i zanatlije u Novom Pazaru, koji su poznavali čuvenog Sumbulika i radili s njim, s poštovanjem se sećaju Samuela Konfortija, kako se u stvari zvao najmoćniji novopazarski Jevrejin. Iz tog vremena ostalo je... više .. anegdota koja se i danas prepričavaju u novopazarskoj "biznis čaršiji".... Zato mnogi tvrde da jevrejski duh još uvek kruži Novim Pazalom....

10. juli 2001.

U muzeju "Ras" u Novom Pazaru čuva se zbirka radova Omer-efendije Koničanina. Na osnovu njih i neposrednog rada sa autorom, poznati novopazarski hroničar Miodrag Radović je napisao knjigu: "Efendijina sećanja i kazivanja" u kojoj se nalazi i deo koji se odnosi na Samuela Konfortija.

Radnja Cemnila Bošњovića izgrađena 1936. godine, sada Ulica 28. novembar

sinom Husnijom, haši Salih Bošњović sa sinom Sinanom. Posle smrti Haši Salih Sinanaga je produžio rad do smrti 1921. godine, a nasledio ga je sin Cemnil, koji je došnije nastavio rad i bio veljetrgovac do rata 1941. godine. Dalje, to su bili Melajac Bajramaga sa sinovima Hajrom i Fehimom, po smrti Bajramage sinovi Hajro i Fehim, po smrti Hajrovoje Fehim sa bratom Smajom, Cemnilaga Gegi, koji je poginuo 1911. godini i još mali broj drugih čijih se imena više ne sećam.

Među trgovackim radnjama treba istaћи i jednu malu radnju, tj. mali dućan u kojem nije bilo nikakve robe, sem malo kreveta i sandučeta. U ovom dućančiču obašljao je svoju sarafsko-meñacku radnju, sarafsko-meñacke poslove Samuел Konforti, zvani Sumbuliko. On je meñao zlato, turske lire, srebro, bijele mеведije (23 чаршијска гроша), чејреке (непних 6 гроша), копчице велике и мале, од којих су велике имале у себи 8 метелика (чаршијских 96 пара) и мале (чаршијских 4 пара). Злато је било у промету и то: петолирка, шорван (попетолирке), лира, пола лире и четврт лире зване чејрек, з

54

тим, махмудија и хајрија, које су служиле за женски накит. Сумбулико је све то меñао. Поред меñачких послова Сумбулико је имао везе са солунским трговцима. Наши трговци, који су одлазили у Солун због куповине robe или продаје стоке, остављали су новац код меñа, а од меñа добијали малу потврдицу — чек, на основу којег би наплатили толико новца код трговца у Солуну колико је било назначено на чеку. Трговци су овако морали радити због тога што се онда путовало из Новог Пазара за Солун преко Рогозне, а у ондашње време дешавало се да поједини одметници (звани качаши), сусрећу трговце, плаше их, уцењују и плачкају на путу. За ове услуге Сумбулико је наплаћивао извесан проценат од наших трговца. Тек после ослобођења 1912. године, нешто мало касније, отворено је мешовиту трговачко-бакалску радњу, коју је дошnije тако развио, да му до смрти, пре 20 година, није било такмаца, јер поред ове радње, он је имао своје ортаке по селима, којима је давао новац за куповину стоке. Од овог ортаклука имао је огромну зараду. Оваквих ортака имао је и по 50, јер код оваца, кад се острижу, добије се вуна, затим млеко и сир, па онда јагњад. Кад се све то прода, ове остану чиста зарада, која се дели са ортаком. Поред ортака по селима Сумбулико је имао ортаке и у граду. Они су се бавили купопродајом стоке и извозом стоке за Солун.

Још нешто о Сумбулику. После ослобођења 1918. године прокламована је аграрна реформа. У Манифесту Регента Александра речено је да је земља онага ко је обрађује. Пошто је у граду био већи број чифлик сајбија, којима је откинут доходак са чифлијске земље — четвртина, они су били принуђени, да, ради издржавања породице, продају злато — накит својих жена. То су у апсолутној већини носили Сумбулику и остављали тобож на аманет са извесним роком, а од меñа добијали папирни новац — динаре. Многи нису могли да врате дуг на време, па би им рок прошао. Пошто би рок истекао, губило би се право на повратак овог злата. Тако је огромно злато отишло у његове руке.

У целој чаршији постојао је већи број кафеџајинских радњи.

55

Miodrag Radović: "Efendijina sećanja i kazivanja"-izvod, 2007. godine.

Anegdote

GAZDA SUMBULIKO

Za Sumbulikovo ime vezano je mnogo anegdota iz čijih sadržaja bi moglo po nešto da se nauči. I danas se te anegdote prepričavaju u Novom Pazaru. One na naj-lепši način čuvaju uspomene na njega od zaborava.

– **Kupovina kuće.** Sumbuliko je imao običaj da, prilikom kupovine kuća, pita prodavca da li je on sam gradio kuću ili je nasledio. Ako bi prodavac odgovorio da je kuću nasledio, rekao bi mu da će se lako dogovoriti. Kada bi dobio odgovor da je prodavac kuću sam gradio, rekao bi mu: " e, e... onda ćemo se teško dogovoriti".

– **Davanje novca na zajam.** Sumbuliko je često davao novac na zajam uz kamatu. Jednom prilikom došao je jedan od viđenijih Novopazaraca da traži zajam. Brzo su se dogovorili i Sumbuliko mu je dao svežanj novca. Ovaj je zahvalio i ne brojeći ga stavio u džep spremajući se da ide. Kada je Sumbuliko to video rekao mu je: – " čekaj, daj mi te pare da nešto vidim". Kada je uzeo novac rekao mu je: "neću

da ti dam na zajam, jer ti pare ne znaš da ceniš i nisi ih izbrojio, a one se su za brojanje. Sa njima ćeš napraviti neku štetu.”

– **Izbor poslovnog partnera.** -Došao kod Sombulika neki novopazarski trgovac da ugovori važan posao. Ovaj ga "posadi na šilte (jastuk)" pored mangala i ponudi "duhanom". Mladani trgovac se, brže, maši za ćibre (šibicu), da iz poštovanja zapali cigaretu velikom partneru, a Sumbuliko mu reče "da od posla nema ništa" kad i pored žara iz mangala uludo troši ćibre.

– **Ko daje taj i dobije:**Kada je jednom prilikom Sumbuliko poslom išao u Solun mnogobrojna porodica ga je ispraćala, a deca i unuci su iznosili svoje želje šta da im kupi. Samo je mali Aron dao dedi jednu metalnu paru i zamolio ga da mu kupi sviralu. Sumbuliko ga je pomilovao po glavi i rekao: "samo ćeš ti dobiti ono šta si tražio."

– **Pravda mora biti zadovoljena:** Njegov sin Sadik voleo je da popije neku više i jednom prilikom ga uhapsi žandar u nekoj kafani i povede u gradski zatvor. Neko je javio Sumbuliku i on dođe. Žandar je vodio Sadika, a Sumbuliko za njima i kada su bili blizu parka on ponudi žandaru neku sumu novca da ga pusti. -Ovaj to odbije i nastavi da ide dalje. Približavajući se zatvoru Sumbuliko je ponudio nešto veću sumu. Ovaj i to odbije ali počinje da se pogađa. Kada su bili već blizu zatvora žandar vidi da će izgubiti ponuđenu sumu i obrati se Sumbuliku govoreći da pristaje. Međutim, Sumbuliko se već predomislio. Rekao mu je: "ceo grad je video da si ga uhapsio i sada ti ne dam ništa. Slobodno ga vodi u zatvor, Pravda mora biti zadovoljena." Okrenuo se i vratio se kući.

– **O komunistima i njihovoj pravdi.** – Imao je Sumbuliko jednog radnika koji je bio član kumunističkog pokreta. Radnik je više puta znao da kaže da će sva imovina bogatih jednog dana biti narodna kada komunisti dođu na vlast I da će se tada izvršiti nova pravedna raspodela. Bio je vredan i Sumbuliko nije želeo da ga otpusti, ali mu je dosadilo da se sa njim raspravlja. Kada se jedanput opet povela diskusija na istu temu zapitao ge je: „koliko ima vas komunista“? Radnik mu je rekao neki broj. Sumbuliko ga je zatim upitao: "Šta misliš koliko ja imam para"? On mu je opet rekao neku brojku. Sumbuliko je podelio tu sumu na broj komunista i dobio neki mali iznos. Onda je rekao tom radniku: "evo sada ću da ti platim ovaj iznos koji će tebi pripasti kada osvojite vlast i izvršite tu raspodelu, samo me ostavi na miru".

Ramiz Crnišanin je u svojoj knjizi: "Čaršijske price i anegdote"zabeležio jednu:

– **Kada ti Bog daje uzmi:** "Kad je hamal, zvani **Bubac**, potrčao za Sumbulikom, jednim od nabogatih Jevreja, da mu vrati kesu s parama koja mu je ispala, Sumbuliko je izvadio stoparac i rekao: "Evo ti pola dinara, idi kod Nazifa oputara, kupi oputu (uže) pa se obesi! Šta ti ja mogu, kad ti Bog daje, a ti nećeš"

– Iz sećanja dr Ismaila Bošnjovića navodimo jednu:

"U radnjama moga baba i Sumbulika prodavalo se neko belo platno po fabričkim cenama. Obojica su platno kupovali u istoj fabrici u Paraćinu. Pošto je u Sumbulikovoj radnji platno bilo jeftinije, mušterije su mnogo više kod njega kupovale. Slabije se prodavalo u našoj radnji. Babo je otišao u fabriku koja je proizvodila to platno da se obavesti zbog čega je Sumbulikovo platno jeftinije od onog koje on ku-

puje. Vlasnik fabrike je ovako objasnio: „Gospodine Bošnjoviću, gospodin Sumbuliko je tražio od nas da širina njegovog platna bude uža samo dva santimetra. Mi smo prihvatili njegov predlog i izatkali za njega uže platno. Zbog toga je njegovo platno jeftinije. Ako i Vi želite isto, mi ćemo vašu želju ispuniti, pa će i Vaše platno, kao i Sumbulikovo, imati istu fabričku cenu. Babo je bio zadovoljan objašnjenjem koje mu je dao vlasnik fabrike. Slatko se nasmejao i rekao: „šta sve Čiči neće pasti na pamet“! Babo nije tražio da i njegovo platno bude uže za dva santimetra.”

- **Sumbuliko kao prosjak.** Kada je jednom prilikom bio u Beču kod lekara, sa Moricom Papom seli su u park na klupu da se odmire. Moric je otišao još nešto da završi i da se brzo vrati. Sumbuliko je skinuo šešir i stavio ga pored sebe. Kako je bio dosta skromno obučen, već u godinama i delovao umorno, prolaznici su mislili da je prosjak i stavljali su mu u šešir milostinju. Moric se vratio i kada je to video upitao ga je iznenađeno: „šta radiš čiča „? Sumbuliko je slegnuo ramenima i odgovorio: „nisam ja prvi počeo nego oni“.

- **Kupovina kafe.** Sumbuliko, mada veoma bogat, nije pridavao puno pažnje odevanju. Više je ličio na siromašnog, nego na bogatog čovjeka. Jednom prilikom je naručio ogromnu količinu kafe od neke firme iz Beograda sa kojom do tada nije radio. Da bi proverila budućeg kupca ta firma pošalje svog predstavnika u Novi Pazar da vidi sa kime ima posla. Kada je stigao brzo je pronašao Sumbulikovu radnju i ušao u nju. U ćošku je ugledao čoveka za koga je, prema odeći, pomislio da je pomoćni radnik, pa ga je upitao: – “Da li je gazda Sumbuliko tu”? – “Tu je u drugom odjeljenju” – odgovori on i odvede ga tamo. Otvorio je čeličnu kasu punu para i reče mu: – “Evo, ove pare, to je gazda Sumbuliko, a ja sam njihov sluga”!

- **Nema pazara nema ni jela.** Jednoga dana došao kod Sumbulika komšija iz susedne radnje i vidi ga kako jede. Lomio je zalogaj po zalogaj simita umačući ih u tanjir sa krupnom kamenom solju. Upitao ga je: “Šta je to s tobom gazda”? “E,e,.. vajkao se Sumbuliko. Nije bilo danas nikakvog pazara. Ovaj sam simit kupio od jučerašnjeg pazara i mora da se nadoknadi”. Komšija ga upita: “Ali zaboga zašto jedeš so”? Sumbuliko mu odgovori: “Ova se so prosula iz džakova pa smo je skupili da se ne baci. Vidiš li ova dva moja zuba. Sve što ja vidim oni bi pojeli, kada bi im ja to dozvolio. Kada se zaradi može, a ovako ništa”.

DRAGUTIN PRESBURGER

Zanimljiva je priča o jednom Jevrejину koji nije bio poreklom iz Novog Pazara, ali je posle rata proveo nekoliko godina u ovom gradu i bio jedan od pokretača novopazarske privrede. Miodrag Radović, hroničar Novog Pazara, istraživao je njegov doprinos, konsultujući starije sugrađane. Zaključili su da je zaslužio da mu ime ostane zabeleženo.

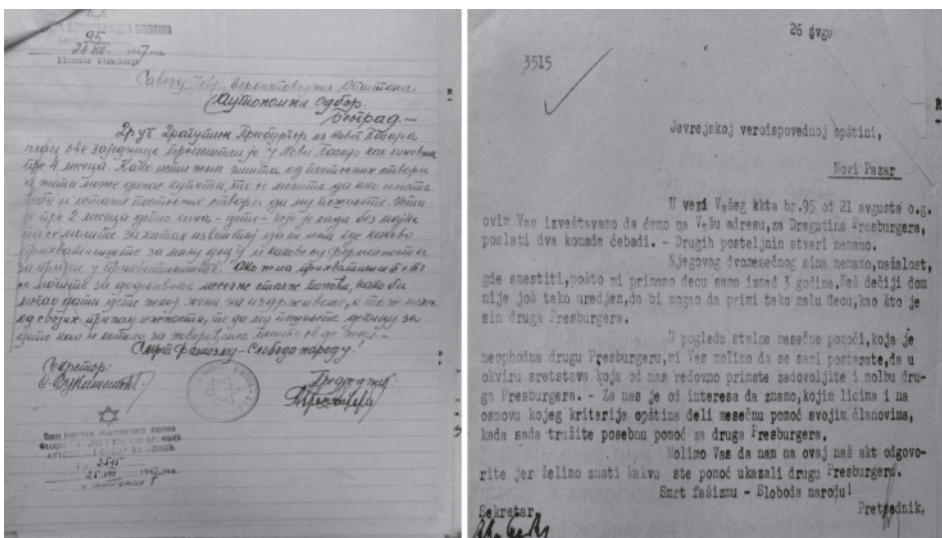
Bio je to Dragutin Presburger koji je u Novi Pazar došao 1947. godine, na inicijativu i traženje Ramiza Pruševića, tadašnjeg predsednika opštine i Milene Josifović, načelnika za privredu, sa ciljem organizovanja privrede, posebno trgovačke delatnosti. Bio je poreklom iz Vojvodine i po zanimanju ekonomista. Grad nije

imao kadrove koji bi stručno mogli da obavljaju ove poslove. Ministarstvo trgovine NR Srbije je dalo saglasnost da se Presburger rasporedi na rad u Novi Pazar iz Čačka, gde je kao direktor TP „Partizan“ već postigao izvanredne rezultate.

Dekretom predsednika Opštine postavljen je za direktora preduzeća „Granap“. U relativno kratkom roku uspeo je da okupi nekoliko saradnika i osposobi ih za vođenje preduzeća. To je bilo od presudne važnosti za rad i obavljanje trgovačke delatnosti u uslovima administrativnog upravljanja privredom. Tada su se građani snabdevali na bonove, tačkice i doznake i svakodnevno se, pomoću paragon blokova sumirao promet po artiklima, a izveštaj o prodaji po količini i vrednosti dostavljao Ministarstvu trgovine sledećeg dana.

Njegova organizaciona sposobnost, stručnost i veliko zalaganje dali su rezultate. Otklonjene su organizacione slabosti, preduzeće je profunkcionisalo u svim segmentima: snabdevanju, ponudi, kontroli i razvoju prodajne mreže. Radilo se dan i noć, uz njegovu stalnu pomoć, obuku i nadzor. Stanovao je u kancelariji, gde je i radio, tako da je svoj lični život podredio poverenim poslovima. Svojim radom i rezultatima stekao je ugled i dobio podršku lokalne vlasti i organa uprave, podršku Partije i Narodnog fronta.

Iz tog perioda u Arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, pronađeno je nekoliko dokumenta koja se odnose na Presburgera i njegovu ličnu borbu za rešavanje egzistencijalnih životnih pitanja, koja mnogima nije poznata. Na zahtev Jevrejske veroispovedne opštine Novi Pazar da se Dragutinu Presburgeru pomogne u rešavanju pitanja smeštaja njegovog dvomesečnog sina, koji je bez majke, i pošalju dva ćebeta, dobijen je odgovor Autonomnog odbora SJVO Beograd da su ćebad obezbeđena, ali da smeštaj u dečije prihvatilište ili novčana pomoć za dete ne može biti rešena. Pored tih svojih problema on je nastavljao sa svojim aktivnostima, ne dozvolivši da imaju uticaj na njegov rad.

Arhiv JIM: Zahtev JVO Novi Pazar i odgovor SJVO Beograd

Posle samo godinu dana, odlukom Opštine o objedinjavanju gradske privrede, Presburgeru je ukazano poverenje da oformi Glavnu direkciju gradskih preduzeća koja je obuhvatala skoro sve privredne subjekte: „Granap“, „Jošanica“, „Ugostiteljstvo“, Fabrika trikotaže“, Električna centrala“, „Ogrev“ i „Ćilimara „. Za svoje najbliže saradnike izabrao je Adema Karaahmetovića, Idriza Divanefendića, Hilma Dacu, Jusufa Kocu, Sabahudina Omerbegovića, Milana Cvetkovića, Ljubomira Čerevickog i druge. Kako se u novoj organizaciji pojavio problem nedostatka stručnih kadrova Presburger organizuje kurseve za knjigovođe i komercijaliste, i to ne samo za svoje potrebe, već i za potrebe ostalih sandžačkih gradova. Uspeh ovih kurseva je bio iznad očekivanja.

Uspesi Dragutina Presburgera u Čačku i Novom Pazaru doveli su do toga da ga Ministar trgovine NR Srbije pozove u Beograd na višu funkciju 1954. godine. Šedesetih godina kada je Tekstilni kombinat „Raška“ tražio stručnjaka za finansije opet je pozvan Presburger koji je obavljao funkciju finansijskog direktora. Posle dve godine se ponovo vratio u Beograd gde je živeo do smrti 1983. godine.

Iljaz Ugljić u svojim sećanjima je naveo: *“Iz ovog perioda dobro se sećam još jednog Jevrejina kojeg su naši rukovodioci doveli iz Beograda, da svojim znanjem i iskustvom pomogne ovom kraju. To je bio Dragutin Presburger. Gradski narodni odbor u Novom Pazaru poverio mu je funkciju generalnog direktora gradskih privrednih preduzeća. Pošto je u toku nekoliko godina sve poverene poslove vrlo savesno, odgovorno i uspešno završio, vratio se u Beograd, ali je svojim kontaktima pomagao rukovodiocima u Novom Pazaru. Nekoliko godina kasnije ponovo je došao u Novi Pazar, gde je u Tekstilnom kombinatu „Raška“ radio kao finansijski direktor. Može se slobodno reći da je Dragutin Prezburger za vreme svog boravka i rada u Novom Pazaru dao veliki doprinos privrednom razvoju grada.”*

6.

RECENZIJE

**JEVREJI NOVOG PAZARA I OKOLINE,
AUTORA Mr MENTA MENTOVIĆA I MIRJANE AJBL,
NOVI PAZAR 2019**

Jevreji su uspješan semitski narod. U doba Rimske carevine i Vizantije bili su rasuti po celom svetu. Na prostor Duge Poljane, Novog Pazara, Sjenice, Raške i Tutina doselili su se iz dva pravca: sa juga i zapada.

U vreme prodora hrišćanstva i islama dolinom reke Vardara i preko Kosova pojedine grupe Jevreja dolazile su se do Novog Pazara i šire okoline. Tu se naselili i počeli da razvijaju svoju autentičnu trgovinu, zanate i banke.

U vreme velike trgovačke ekspanzije Novog Pazara i okoline, Jevreji su sa zapada, iz Dubrovnika i Sarajeva počeli da naseljavaju ovo područje. Osnovali su svoje kolonije. Razvili su svoju na daleko čuvenu trgovinu. Jevreji su u vreme pojave banaka tokom XIX i XX veka postali izuzetno bogati. Kupovali su velika imanja. Postajali su osnivači ili suosnivači banaka. Učestvovali su u izgradnji hidrocentrala, ulica, puteva i velikog broja trgovačkih i zanatskih radnji u svim gradovima oko Novog Pazara. Jevreji su učestvovali u izgradnji Hidrocentrale „Sandžak“ u Novom Pazaru, Hidrocentrale „Ras“ i Hidrocentrale „Crna Rijeka“. Jevreji su učestvovali u proširivanju, nasipanju, kaldrmisanju i postavljanju kocke u više ulica Novog Pazara. Njihova uloga u probijanju i kaldrmisanju puta Novi Pazar – Tutin značajna je i nezaboravna. Jevreji su se pokazali kao dobri zanatlije i trgovci. Zalagali su se da sve bude u skladu sa postojećim zakonom Kraljivene SHS i Kraljevine Jugoslavije.

Pored velikog učešća u privrednom razvoju Novog Pazara i šire okoline, Jevreji su ovo podneblje obogatili svojim originalnim jevrejsko – španskim jezikom, pismom, kulturom i etnologijom. Ostaci pisanih izvora, materijalne kulture, verskih objekata i nadgrobnih spomenika svedoče o uspešnom postojanju Jevreja na širokom području Novog Pazara i okoline.

Posebnu ulogu u istoriji Novog Pazara čine otkupi imovine Bošnjaka u periodu (1918–1941). Jevreji su otkupljivali nepokretnu i pokretnu imovinu begova i aga – često i u bescenje. Zbog toga su Jevreji neopravdano proglašeni za „grobare

begovske i aginske imovine“. Ali, bez obzira na sve zasluge u razvoju Duge Poljane, Novog Pazara, Sjenice, Raške, Tutina i šire okoline, oni su tretirani kao nacionalna manjina u Jugoslaviji. U vreme ratova doživeli su mnoge progone, hapšenja, maltretiranja, zlostavljanja i likvidiranja, a njihova imovina je putem sekvestra oduzimana i poklanjana, bez ikakve nadoknade. Ni više zasluga za ukupni razvoj – ni više zlostavljanja i likvidiranja do uništenja niko u svetu, osim Jevreja, nije doživeo.

Čast mi je da je i moj deda (po majčinoj liniji) Amir Caković učestvovao u spašavanju jednog predivnog Jevrejina iz Novog Pazara. Smatram da će ova knjiga, svojim izlaskom popuniti prazninu koja postoji u kolektivnom sećanju i pružiti informacije o nevino stardalim pripadnicima ovog naroda.

Imajući napred izneto, čast mi je da preporučim izdavačima monografiju „**JEVREJI NOVOG PAZARA I OKOLINE**“ za štampanje, jer će obogatiti bibliografiju Sandžaka i Srbije.

Novi Pazar,
27. decembar 2018. godine

Prof. dr Hivzo Gološ

„JEVREJI NOVOG PAZARA I OKOLINE“

AUTORA MR. MENTA MENTOVIĆA I MIRJANE AJBL

Monografija „JEVREJI NOVOG PAZARA I OKOLINE“, autora mr Menta Mentovića i Mirjane Ajbl, tematski je, jednim delom, vezana za Sandžak, tačnije, Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Dugu Poljanu, kao i za Rašku. Govori o prvim Jevrejima u ovim krajevima, poslovnim ljudima koji su kupovali i preprodavali robu istovremeno se upoznavajući sa životom ljudi i mogućnostima da se u Novom Pazaru trajno nasele sa svojim porodicama. O čemu i sami autori govore.

Prateći evoluciju dolaska prvih Jevreja na naše prostore i njihovog boravka, autori manicom vrsnih istraživača, nude čitaocu validne izvore svojih tvrdnji. Navode izvore koji nas informišu „da su Jevreji morali biti stanovnici svih većih gradova na Balkanu još u XV veku i da se u Sarajevu pominju još 1541. godine“.

Kako je u to vreme Novi Pazar bio važna raskrsnica Dubrovačkog, Zetskog i Bosanskog puta, izvesno je da su Jevreji bili njegovi stanovnici mnogo pre XVIII veka¹. Bogumil Hrabak, u svom radu: „Raški pazari“ u XV i XVI veku – II deo, naveo je da se u tridesetim godinama XVI veka pominju Jevreji u Dubrovniku od kojih je jedan živeo u Novom Pazaru, Mihael Jozefov, a drugi je bio Koen iz Soluna i trgovali su svilom“. Navodeći pisane izvore, Mentović pokazuje da odlično poznaje ljude, uglavnom, iz svog okruženja sa kojima je njegova porodica rasla, živela, radila, delila životni prostor, teške i lepe trenutke sa svim sličnostima, razlikama, željama, slobodama i strahovima koji su lebdeli nad ovim, narodom koji je ostavio svoj pečat u toku čitave evolucije našeg grada. Govori o ljudima i događajima vezanim za život na našim prostorima, opisujući kulturni milje, tradiciju, religijska obeležja, odnose među polovima, kao i međusobnim odnosima sa pripadnicima svoje i drugih verskih zajednica.

¹Državni arhiv Dubrovnik, mob, XXX, 81' i 82'.

Noseći u sebi ovaj amanet svoje porodice i svoga naroda, da sačuva od zaborava ljude i događaje koji su obeležili jedan dugi period života Jevreja sa ovih naših prostora, gospodin Mento Mentović donošenjem ove knjige, njenim čitanjem, nudi nam znalački odabir brojnih tema koje su, natopljene brojnim ljudskim sudbinama, mukama i strahovima, koji su pratili ovaj narod.

Kroz nenametljivo izlaganje autor kod čitalaca izaziva osećaj ličnog proživljavanja, ili posrednog saznavanja doživljaja junaka o kojima priča. Čitajući poglavlja ove monografije, primećujemo želju autora da iskreno, realno i verno upoznaju svoje čitaoce sa ljudima i događajima o kojima pišu. Svaki zaseban događaj ove knjige otvara mogućnost razrade i gradacije pojedinih delova od kojih bi veštijim vođenjem fabule, veoma lako, nastala priča ili neko drugo književno umetničko delo inspirisano brojnim detaljima iz ove knjige.

Autori započinju kazivanje na veoma jednostavan način, iznoseći podatke o dolasku prvih Jevreja u naše krajeve: „Dolazeći u ove krajeve Jevreji su sa sobom doneli svoje običaje, tradiciju i svoj karakter. Razlikovali su se od ostalih stanovnika po govoru jer su međusobno govorili ladino jezikom, a koristili su jezik sredine samo koliko je to bilo nužno.

Turska carevina im je garantovala punu slobodu i građanska prava i oni su bili za to zahvalni.

U Osmanskom carstvu, prema šerijatskom pravu, Jevreji kao i ostali nemuslimani imali su pravo da samostalno rešavaju svoje verske, porodične i neke imovinske poslove pred svojim verskim starešinama ili izabranim sudijama. Ova povlastica nije isključivala mogućnost da se Jevreji obraćaju za rešavanje ovih poslova, osim verskih, turskim sudskim organima. Za pravne stvari u vezi sa poslovima koje su obavljali obraćali su se kadiji. Uživali su slobodu kretanja i trgovanja, ličnu i imovinsku sigurnost. Nisu pozivani u vojnu službu ali su za to bili obavezni da plaćaju državi porez“.

Možemo slobodno reći da je ovakav način pripovedanja od posebnog značaja za autore, a opet jedna od najtežih obaveza da se što jednostavnije čitaocu približe ljudi i običaji ovog napaćenog naroda koji je ostavio neizbrisiv trag u Sandžaku i šire.

Baveći se istorijom novopazarskih Jevreja, Mentović govori i o svojim sunarodnicima koji su naseljavali i druge sredine ove jevrejske opštine. Sa svakom pročitanim stranicom otkrivamo jedan sistematičan istraživački rad i odlično poznavanje materije. Ovakav pristup govori o ozbiljnom istraživaču koji nam nudi bogat izbor literature na kojem, autor, nije štedeo.

Smatram da svaki podatak, svako ime ili događaj iz ove knjige čini jednu celinu koja sama za sebe predstavlja svedočanstvo, sećanje na trenutke života, rada i srećnih dana provedenih u Sandžaku pre stradanja te ratne 1942. godine. Opisujući te teške dane autori nas obaveštavaju o toj krvavoj akciji okupatora i njegovih sluga koji su želeli da izbrišu jedan narod sa ovih prostora. „Ovom akcijom postignuta su dva cilja. U proleće 1942. godine na Starom beogradskom sajmištu likvidirali su preko 200 Jevreja iz Novog Pazara i uništili sve tragove njihovog postojanja.

Pre ovih nemilih događaja Jevreji su lepo i mirno živeli u Novom Pazaru i zajedno sa ostalim stanovnicima Turcima, Muslimanima i Srbima gradili ovaj grad bar 250, a možda i 300 godina. Za to vreme promenili su četiri države“.

Bolno suočavanje preživelih Jevreja, po povratku, sa razorenim gradom, domom, sinagogom i grobljem, prethodni život pretvara u sećanje na nekadašnju lepotu stvarajući rane koje krvare teškim sećanjem. Ovu naraciju prožimaju događaji i likovi dobrih i zlih sudbina sa kojim gospodin Mentović autentičnim prikazom vlada u svojem izlaganju.

Uzimajući u obzir da je Mento Mentović, davno otišao, fizički iz našeg Čerčij-skog sokaka, ljubav i radost dotadašnjeg života, zajedničke uspomene, ličnosti i sve što je zapamtio u detinjstvu motivisali su ga da nađe snagu i da ovom knjigom sačuva svoje uspomene i sećanja na svoje sunarodnike koji su vekovima ispisivali stranice istorije ovih prostora sa svojim komšijama i prijateljima Bošnjacima i Srbima približivši nam život i običaje naših viševkovnih komšija.

Sa posebnim zadovoljstvom i radošću sam prihvatio da budem recenzent ove knjige koja govori o mnogim ličnostima koje su obeležile moje detinjstvo. Sa setom se sećam dragih likova tetka Luče, čika Moše i drage Paule iz porodice našeg dragog autora, kao i divnih trenutaka detinjstva provedenih kod ove divne porodice.

Najtoplije preporučujem izdavačima monografiju „JEVREJI NOVOG PAZARA I OKOLINE“ za štampanje, koja će obogatiti bibliografiju Sandžaka, Srbije i šire i neka je na radost jevrejskom narodu knjiga koja svedoči o snazi njegovog trajanja u Srbiji, želji i istarajnosti naših autora da se sve bolno, a lepo sačuvaju od zaborava.

NOVI PAZAR, 21. januar 2019. godine.

RECENZENT
Doc. dr Ahmed Bihorac

RECENZIJIA

Pred nama je knjiga „Jevreji Novog Pazara i okoline“ autora Menta Mentovića, potomka jedne od jevrejskih novopazarskih porodica koje su činile sastavni deo nekada dobro organizovane i relativno velike jevrejske zajednice ovog, u svakom pogledu interesantnog područja Srbije. Knjiga se sastoji od četiri osnovne celine u kojima autor iznosi obilje podataka o istoriji, kulturi u najširem smislu, načinu života i, na kraju, nestanku jevrejske zajednice u Novom Pazaru, Sjenici, Raškoj, Tutinu i Dugoj Poljani.

Koristeći arhivske izvore, literaturu, ali i meorijalnu građu, kroz četiri dela knjige autor nas postepeno, hronološki i argumentovano, upoznaje sa jevrejskom zajednicom Novog Pazara i navedenih okolnih mesta. U prvom delu knjige prikazana su naseljavanja Jevreja u periodu turske vladavine, o kojima najjasnije svedoče izvori tek iz 18. veka, osnivanje i širenje jevrejskog porodičnog života kao osnove stvaranja i uzdizanja organizovane zajednice, kao i zanimanja kojima su se bavile „glave porodica“ u izvesnoj meri kontradiktornim društvenim i političkim prilikama, u kojima su inače sve naše etničke i verske grupe živele kao stanovnici mnogobrojnih, više ili manje, zabačenih turskih provincija.

Dok prvi deo predstavlja neophodan uvod u zapravo složen prikaz istorije i kulture Jevreja Novog pazara i okoline, drugi i treći deo čine centralni deo knjige. Naročito druga celina razvija i obogaćuje tematski pristup sa stalnim skretanjem sadržaja ove knjige sa istorijskih na „koloseke“ etnologije koji bi, uostalom, i trebalo da budu neraskidivo vezani ako se želi da pruži kompletan prikaz života jedne etničke i verske zajednice koja ima niz svojih, potpuno autentičnih kulturnih, običajnih i socioloških specifičnosti. Autor u tome uspeva. Kroz turbulentne istorijske periode 19. i 20. veka (do 1941) u kojima se smenjuju turski i austrougarski osvajači, vode strašni ratovi za oslobađanje Srbije (Balkanski i Prvi svetski rat), značajno menja politička situacija i stvara Kraljevina SHS, odnosno Jugoslavija, autor na jasan i dobro uklopljen način dočarava čitaocu život jevrejskog čoveka. Objašnjava i opisuje jevrejsku religiju i za nju vezane najvažnije praznične (šabat, roš hašana i jom kipur, sukot, hanuka, pesah, purim) i običaje životnog ciklusa (rođenje,

venčanje, smrt), suštinsko značenje sinagoge, ritualnog kupatila, jevrejskih simbola, propisa o ishrani, ... Uopšte, približava nam način jevrejskog življenja kako u duhovnim, tako i u praktičnim, svakodnevnim sferama, pa i položaj jevrejske žene u patrijahalnom jevrejskom društvu. Proučavajući sve raspoložive arhivske izvore, autor čak navodi imenom i prezimenom sve jevrejske porodice koje su živjele u Novom Pazaru, Sjenici, Raškoj, Tutinu i Dugoj Poljani, pa čak navodi i njihove nekadašnje adrese.

U trećem delu knjige autor nas vraća na istorijski „kolosek“ i pruža činjenice o Drugom svetskom ratu i Holokaustu u okupiranoj Srbiji i raskomadanoj Jugoslaviji koja postaje poprište nemačkih, ustaških i svih ostalih fašističkih masovnih genocidnih zločina nad civilnim stanovništvom, kada Jevreji Novog Pazara i okolnih mesta počinju da nestaju u deportacijama i masovnim streljanjima. Držeći se svog temeljnog pristupa temi, autor ne zaboravlja da u svemu ovome obavesti čitaoca i o Pravednicima (Pravednici Među Narodima), ljudima nejevrejske nacionalnosti koji su pokušali da pomognu svojim jevrejskim prijateljima i komšijama. S obzirom da su Srbi i sami bili izloženi genocidu, ovi pokušaji su se retko završavali uspešno, ali ih je bilo. U tom smislu, drugi i treći deo knjige bi ukratko mogli da se opišu kao „život i smrt jevrejske zajednice ...“

Knjiga se završava osvrtom na život posle oslobođenja. Ova tematska celina pruža jednu tužnu sliku sudbine malobrojnih preživelih Jevreja koji su se vratili u Novi Pazar, odnosno okolna mesta. Opisujući očajanje i traume ljudi koji su fizički preživeli, a sve izgubili, autor navodi podatke o tzv. alijama – organizovanim iseljavanjima Jevreja u Izrael, u periodu od 1948. do 1952. godine.

I tako, već dugo u Novom Pazaru, Sjenici, Raškoj, Tutinu i Dugoj Poljani nema Jevreja. Ostalo je samo jevrejsko groblje, značajan dokaz o postojanju nekada prilično velike, dobro organizovane i uspešne jevrejske zajednice, i isto tako značajan spomenik jevrejske materijalne i, posredno, duhovne kulture. Od nedavno, grad Novi Pazar ulaže sredstva da se zaštiti, uredi i sačuva ovaj spomenik, a sa njime i sećanje na jevrejsku zajednicu. A još više će tome doprineti ova odlična knjiga Menta Mentovića, jer pisana reč dopire dalje i do svakoga.

Beograd, januar 2019.

Vojislava Radovanović,
Muzejski savetnik
MA etnologije i antropologije

7.

IZVORI I LITERATURA

Skraćenice

AF MFS	Arhivski fond Ministarstva finansija Srbije
AJ	Arhiv Jugoslavije
AS	Arhiv Srbije
DAD	Državni arhiv Dubrovnik
IAK	Istorijski arhiv Kraljevo
IARNP	Istorijski arhiv Ras Novi Pazar
JIM	Jevrejski istorijski muzej /arhiv i zbirka/
NBS	Narodna biblioteka Srbije
SJVO	Savez Jevrejskih veroispovednih opština
SJOS	Savez Jevrejskih opština Srbije
SNKJ	Službene novine Kraljevine Jugoslavije

Arhivi

Arhiv Jugoslavije
Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja
Arhiv Srbije
Arhiv Muzeja Ras Novi Pazar
Istorijski arhiv Ras Novi Pazar
Istorijski arhiv Kraljevo
Zavičajno odeljenje NB Dositej Obadović Novi Pazar

Literatura

1. Branislav Božović- Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944.,Srpska školska knjiga, Beo-grad, 2004..
2. Dijamanti Beraha Kovačević, Jevrejski kuvar, Naučna knjiga, Beograd 1992.
3. Doc. dr Hivzo Gološ, Sandžak u političko društveno- ekonomskom životu Jugoslavije 1918-1941, Prizren, 2014.
4. Dr E. Mušović, Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara, Etnografski institut SANU, Beograd,1979.
5. Dr M.Kahrović Jerebičanin,Novi Pazar u vaktu i zemanu, drugo dopunjeno izdanje, NB”Dositej Obra-dović”, N.Pazar,2014.
6. Dr Marina Mihaljević, The Jewish Heritage of Novi Pazar: A Case of Decaying Memory, State University of Novi Pazar, Journal of the North American Society for Serbian studies,vol.27.no 1-2, 2013.
7. Dr. Moric Levi, Sefardi u Bosni, SJOJ, Beograd, 1969.
8. Državni arhiv Dubrovnik, Sanita IARNP
9. Esad Rahić, Sandžačke novine, 28. avgust 1996.
10. Eugen Verber, Sveske, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 9, separat, Sarajevo, 1985.
11. IARNP, Bećir Hodžić Šećerović, Hronika istorija Novog Pazara (1389.-1925.).
12. IARNP, Katalog za izložbu Trgovina i zanatstvo u Novom Pazaru, 2012.
13. Ivan M. Becić, Novopazarska banka između dva svetska rata, Glasnik Baština br.42, Institut za srpsku kulturu-Priština-Leposavić,2017.
14. Izvori i arhivska građa Jevrejskog istorijskog muzeja: Zbornik br 2 iz 1972.,(studija Isaka Eškenazi-ja) Zbornik br.3 iz 1975 (Studija Dr. Nikole Živkovića); Knjiga Živi i mrtvi-razgovori sa Jevrejima.
15. J. Nešković, Stara čaršija u Novom Pazaru, ZZSK Kraljevo,1988.
16. Jasna Ćirić, Nema više ćifutske ćuprije, Jevrejski pregled, SJOS,br.6, 2009.
17. Kosta.Kostić, Naši novi gradovi na jugu, Beograd, 1922.
18. Miloljub Arsić, IAK, Org.i funk.okupatorske vlasti u Srezu Studeničkom 1916-1918.,Baština br. 5.
19. Miloš Damjanović, Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije , Essehst,No 5-60-74., 2013.
20. Miloš M. Damjanović Univerzitet u Prištini – Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica, i Bojan Đokić Muzej žrtava genocida Beograd: Rabini Kraljevine Srbije tokom Prvog svetskog rata.
21. Miodrag Radović, Efendijina sećanja i kazivanja, IAR i Muzej „Ras“, Novi Pazar, 2007.

22. Miodrag Radović, neobjavljeni rukopisi.
23. Miodrag Radović, Zbirka hronika: Hronika Novog Pazara u NOR-u (1912-1941), knj. 1; (1941), knj. 2; (1942, 1943 i 1944), knj. 3., IARNP, Novi Pazar, 1960.
24. Mr. A. Kadrijević. O proučavanju i vrednosti graditeljskog nasleđa novijeg doba u Novom Pazaru, Novo-pazarski zbornik br.19, 1995.
25. Ph. D, Adnan Kadrić, Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878. Oriental institute in Sarajevo , 2013.
26. Pinkas Jevrejskih opština Jugoslavije, Jad Vašem, prevod Eugen Verber, 1988.
27. Risto Jovanović, Jevreji u Sjenici, Novopazarski zbornik br. 21, Novi Pazar, 1997.
28. S. Rizaj, Upravna podela novopazarskog sandžaka (1877-1902-1912), Naša prošlost, Kraljevo 1973.
29. Šaban Šarenkapić, "Crvene kuće", Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 1956.
30. Slobodan Đorđević, Hamam u Novom Pazaru, Raška baština 1, Kraljevo 1975.
31. T. R. Đorđević, Jevreji i Srbi za vreme prve vladavine kneza Miloša 1815-1839, godišnjica N.Čupića, Beograd 1933.
32. Tamar Alexander i Eliezer Papo, O moći riječi: Iscjeliteljske basme bosanskih sefardskih žena, Zeničke sveske, 13, pp. 229 – 278., 2011.
33. Tomislav Osmanli, "Svetiljka za hanuku", EZRM, Kumanovo, 2009.
34. V. Vinaver, Državni arhiv Dubrovnika, Div foris .
35. Vojislava Radovanović, Milica Mihajlović, Životni ciklus – običaji kod Jevreja, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1998.
36. Zapisnici Odbora opštine Novopazarske (1913-1920), IA "RAS", Novi Pazar, 2013.
37. Zapisnici Odbora opštine Novopazarske (1936-1937), IA "RAS", Novi Pazar, 2013.
38. Zbirka pojmova iz judaizma, Cadik Danon, vrhovni rabin Jugoslavije, Beograd 1966.
39. Ženi Lebl, Do konačnog rešenja- Jevreji u Beogradu 1521-1942., Čigoja štampa, 2001.
40. Ženi Lebl, Do konačnog rešenja- Jevreji u Srbiji, Čigoja štampa, Beograd, 2002.

Ilustracije

Dokumenta i fotografije su korišćene iz arhiva: IARNP, JIM, Asima Nikšića, baze podataka autora i sa internet stranica.

Vebografija

<http://www.makabijada.com>

<http://www.emundosefardi.com>

<http://www.facebook.com/AsimNikšić>, 2016–2018

8.

PRILOZI SPISAK ŽRTAVA RATA

Spiskove je obezbedio Jevrejski istorijski muzej za potrebe ove knjige.

Red. br. PREZIME IME, Devojačko prezime, Datum rođenja, Ime majke, Ime oca, Ime muža.

SPISAK ŽRTAVA RATA NOVOG PAZARA I DUGE POLJANE

1. Albahari Binjo 1922 Sarina Sami
2. Albahari Merkuša Moša
3. Albahari Mošo 1926 Sarina Sami
4. Albahari Sami 1903 Merkuša Mošo
5. Albahari Sarina 1907 Binjo Baruh Sami
6. Bahar David 1937 Luna Salamon
7. Bahar Sara 1937 Luna Salamon
8. Bahar Matika (Matilda) Jakov (Žujo)
9. Bahar Matika (Matilda) Jakov (Žujo)
10. Bahar Mazalta Menahem
11. Bahar Aron 1915 Beja Efrajim
12. Bahar Aron 1937 Hana Jakov
13. Bahar Aron Rena Isak
14. Bahar Ašer 1895 Sultana Rafael
15. Bahar Beja 1879 udata
16. Bahar Beja Matilda Menahem
17. Bahar Beja 1926 Sida Menahem
18. Bahar Bela 1924 Merjama Jakov
19. Bahar Bika 1915 Rifka Leaćo

20. Bahar Binjo 1940 Coca Mošo
21. Bahar Binjo 1934 Luna Mošo
22. Bahar Binjo 1935 Rašela Sadik
23. Bahar Blankica 1933 Sarina Leon
24. Bahar Bukica 1924 Sida Menahem
25. Bahar Coca 1921 Moša
26. Bahar David Luna Salamon
27. Bahar David 1928 Roza Salamon
28. Bahar Dona 1926 Merjama Jakov
29. Bahar Đustina 1922 Merjama Jakov
30. Bahar Efraim Luna Salamon
31. Bahar Efrajim 1867 Luna David
32. Bahar Elazar 1898 Jakov
33. Bahar Esterina 1932 Merjama Jakov
34. Bahar Esterina 1922 Rahela r. Bahar Ašer Leon
35. Bahar Esterina Rahela. r. Bahar Leon
36. Bahar Hana Luna Leon
37. Bahar Hana 1930 Marika (Matilda) Jakov (Žujo)
38. Bahar Hana 1922 Mazalta Binjo
39. Bahar Isak 1892 Jakob
40. Bahar Jakob 1900 Beja Efraim
41. Bahar Jakob (Žujo) Hanuča (Hana) Mošo
42. Bahar Jakob 1902 Luna Josef
43. Bahar Jakob 1915 Rena Isak
44. Bahar Jeroham 1926 Beja Samuel
45. Bahar Jeroham 1939 Esterina Bahar Leon
46. Bahar Juso Rena Isak
47. Bahar Juso 1917 Rifka Leačo
48. Bahar Juso (Josef) 1924 Blanka Jakov
49. Bahar Leačo 1886
50. Bahar Leon 1936 Merjama Jakov
51. Bahar Leon Rena Bahar Isak Esterina
52. Bahar Leon 1900 Sultana Rafael
53. Bahar Luna Leon
54. Bahar Luna Montiljo 1907 Menahem Salamon
55. Bahar Luna Rena Isak
56. Bahar Luna 1924 Rena Samuel Moša
57. Bahar Matika (Matilda) 1910 Žujo
58. Bahar Matilda 1915 Jakov
59. Bahar Matilda Menahem

60. Bahar Matilda 1934 Merjama Jakov
61. Bahar Mazal Luna Leon
62. Bahar Mazlta 1890 Binjo
63. Bahar Menahem
64. Bahar Menahem 1908 Beja Samuel
65. Bahar Merjama 1904
66. Bahar Moni 1907 Mazalta Binjo Luno
67. Bahar Moric 1939 Matika (Matilda) Jakov (Žujo)
68. Bahar Moše (Moric) 1930 Roza Salamon
69. Bahar Mošo 1915 Mazalta Binjo
70. Bahar Mošo 1928 Rifka Leačo
71. Bahar Mošo 1908 Sultana Rafael
72. Bahar Rafo Mazalta Binjo
73. Bahar Rafo 1931 Sarina Leon
74. Bahar Rahela 1905 Ašer
75. Bahar Rahela Luna Leon
76. Bahar Rahela 1932 Luna Mošo
77. Bahar Rahela Papo 1918 Lea Jeroham
78. Bahar Rašela 1930 Merjama Jakov
79. Bahar Rebeka 1927 Roza Salamon
80. Bahar Rena 1897 Isak
81. Bahar Rena 1895
82. Bahar Rena 1930 Luna Mošo
83. Bahar Rena 1927 Mazalta Binjo
84. Bahar Rena 1927 Merjama Jakov
85. Bahar Rifka 1892
86. Bahar Rifka Abinun 1876 Luna Avram
87. Bahar Roza Abinun 1902 Hana Salamon Salamon
88. Bahar Sadik 1912 Mazalta Binjo
89. Bahar Safira 1920 Rifka Leačo
90. Bahar Salamon 1899 Beja Efrajim
91. Bahar Sara Luna Salamon
92. Bahar Sara 1929 Merjama Jakov
93. Bahar Sarina Leon
94. Bahar Sarina (Safira) Rena Isak
95. Bahar Sida 1902 Jakov Bahame Menahe
96. Bahar Tamara 1906 Đoja Moša Adiže
97. Bahar Žaki 1925 Roza Salamon
98. Bahar (Mentović) Samuel 1874 Beja Mento
99. Danon 1880 Merkuš

100. Danon Josif 1902 Merkuša Mair
101. Danon Majir 1920 Matilda Josif
102. Danon Matilda 1917 Josif
103. Gaon Aron 1907 Rikica
104. Izrael Aron 1928 Đila Avram
105. Izrael Avram 1897 Mošo
106. Izrael David 1869
107. Izrael Đila 1902 Sara Mento
108. Izrael Erna Izrael 1905
109. Izrael Hajim 1889 Mazal David
110. Izrael Isak 1930 Đila Avram
111. Izrael Josif 1893 Hana Mošo
112. Izrael Majir 1932 Đila Avram
113. Izrael Mošo 1912 Blanka Josif
114. Izrael Mošo 1925 Đila Avram
115. Izrael Rahela 1913 Josif
116. Izrael Rašela 1931 Blanka Josif
117. Izrael Rena 1929 Blanka Josif
118. Izrael Rena 1936 Đila Avram
119. Izrael Sami 1915 Blanka Josif
120. Izrael Sarina 1922 Blanka Josif
121. Izrael Sarina 1934 Đila Avram
122. Koen Aron 1934 Hana Jozef
123. Koen Hana Bahar 1915 Beja r. Bahar Efraim Bahar Koen
124. Koen Jozef 1907
125. Koen Klara 1936 Hana Jozef
126. Koen Mento 1938 Hana Jozef
127. Konforte Bukica Bahar 1921 Merjama Bahar Jakov Aron
128. Konforte Hana 1920 Matilda Sado
129. Konforti Aron 1938 Sara Sadik
130. Konforti Aron 1922 Sunha Samuel
131. Konforti Blankica 1930 Matilda Sado
132. Konforti Buka (Bukica) Bahar 1920 Mirjam Jakov Bahar
133. Konforti Bukica 1917 Avram
134. Konforti Bulisa 1875 Jeruham
135. Konforti Bunača 1896 Merkuš
136. Konforti Isidor 1931 Tamara Salamon
137. Konforti Jakov 1919 Luna Avram
138. Konforti Jeroham 1865
139. Konforti Jeroham 1925 Luna Avram

140. Konforti Luna Bahar 1910 Jakov Avram
141. Konforti Mamiko 1919 Sunha Samuel
142. Konforti Matilda 1900 Sado
143. Konforti Merkuš 1886
144. Konforti Mikica 1940 Bukica Aron
145. Konforti Rahela 1940 Sara Sadik
146. Konforti Sadik Bulisa Jeroham
147. Konforti Salamon 1904 Mekuš
148. Konforti Salamon 1915 Sunha Samuel
149. Konforti Sami Matilda Sado
150. Konforti Sara 1916 Rufkula (Rifka) Elijau (Elijas) Sadik
151. Konforti Sarina 1881 Cevi
152. Konforti Sunha 1871 Samuel
153. Konforti Tamara 1919 Dijana Merka do Pa
154. Mentović Albert 1902 Rena r. Altarac Mošo
155. Mentović Buka 1900 Dona r. Bivac David Rahami
156. Mentović David 1930 Buka Rahamim
157. Mentović Hana Palomba Mento Santo
158. Mentović Isak 1914 Palomba Mento
159. Mentović Jakov 1916 Palomba Mento
160. Mentović Josif 1918 Rena r. Altarac Mošo
161. Mentović Matilda 1926 Palomba Mento
162. Mentović Mento 1892 Rena r. Altarac Mošo
163. Mentović Mošo 1928 Buka Rahamin
164. Mentović Mošo 1928 Regina Albert
165. Mentović Palomba 1893 Hana r. Izrael Mošo Mento
166. Mentović Rahamin 1896 Rena r. Altarac Mošo
167. Mentović Rebeka 1926 Regina Albert
168. Mentović Regina Bahar 1908 Jakov Albert
169. Montilja Aron 1877 Anula Salamon
170. Montilja Aron 1936 Klara Hicko
171. Montilja Aron 1922 Rašela Salamon
172. Montilja Aron 1922 Zvezda Menahem
173. Montilja Hana 1920 Palomba Mošo Santo
174. Montilja Hicko (Hajim) 1915 Regina (Amila) Aron
175. Montilja Klara 1916 Rifka Bahar Lejačo Bahar
176. Montilja Leon 1940 Hana r. Mentović Fiko
177. Montilja Menahem 1935 Palomba Salamon
178. Montilja Mento 1920 Regina Aron
179. Montilja Palomba 1912 Salamon

180. Montilja Rahela 1937 Palomba Salamon
181. Montilja Rašela 1900 Salamon
182. Montilja Regina 1916 Zvezda Menahem
183. Montilja Regina (Anula) 1882 Aron
184. Montilja Rena Regina Aron
185. Montilja Rena 1880 Sultana Mento Menahem
186. Montilja Salamon 1889 Anula Aron
187. Montilja Salamon 1910 Rena Menahem
188. Montilja Samuel 1925 Rašela Salamon
189. Montilja Santo (Fiko) Rena r. Mentović Juda (Leon)
190. Papo Aron 1892
191. Papo David 1924 Regina Moric
192. Papo Jakov 1892 Dijana Merkado
193. Papo Jeroham 1923 Rašela Sadik
194. Papo Jeroham 1924 Sara Aron
195. Papo Jeroham 1927 Sarina Josif
196. Papo Josif 1905 Leja Jeroham
197. Papo Leja 1877 Jeroham
198. Papo Mika (Menahe) Rahela Jakov
199. Papo Moric 1894 Leja Jeroham
200. Papo Mošo 1928 Rahela Jakov
201. Papo Mošo 1930 Sara Aron
202. Papo Rahela 1897 Mazalta Binjo Bahar Jakov
203. Papo Rašela Konforte 1904 Simha Konforte Samuel Konforte Sadik
204. Papo Regina 1902 Moric
205. Papo Rena 1925 Rahela Jakov
206. Papo Rena (Rahela) 1917 Sara Aron
207. Papo Sadik 1900 Leja Jeroham
208. Papo Sado 1926 Rašela Sadik
209. Papo Sara 1897 Aron
210. Papo Sara 19265. Sara Aron
211. Papo Sarina 1906 Josif
212. Papo Vida 1922 Regina Moric

SPISAK ŽRTAVA RATA SJENICE

1. Montilja Žakina Isak
2. Montilja Samuela Moni
3. Montilja Danila Žakino
4. Montiljo Menta Danijel

5. Montiljo Danijela Isak
6. Montiljo Samuela Jozef
7. Montiljo Haima Lea
8. Montiljo Palomba
9. Montiljo Rena
10. Montiljo Samuela Salamon

SPISAK ŽRTAVA RATA TUTINA

1. Izrael Jerohama Blanka
2. Izrael Mike Hana
3. Izrael Mike Lenka
4. Izrael Mike Majir
5. Izrael Moša Mika

SUMMARY

In Novi Pazar, Raska, Sjenica, Tutin and Duga Poljana a Jewish community lived there for several centuries with approximately over 300 people. Under the Occupation of the Kingdom of Yugoslavia at the beginning of March 1942, the Nazis forcefully took all Jews to the old exhibition centre (Staro Sajmište) in Belgrade, where they were kept there until May 1942. When 292 Jews from Novi Pazar and the surrounding area were suffocated in a truck from the exhaust fumes of the vehicle they were in.

The main goal of this publication is to preserve the identity, cultural values and traditions of the Jewish community. They lived in the territory of Novi Pazar and its surroundings until March 1942, when it was destroyed in the Holocaust. Using the data from the archives, literature and memories of people who lived together with the Jews, the fate of the Novi Pazar Jews is personalized so that they are not only referred to as the number of casualties, but rather that they were people behind that number. They had their lives, hopes, fears, aspirations and memories that will be described to the citizens of this multiethnic environment in order to inform them and educate them about the Holocaust.

The publication is made up of two parts, with eight chapters all together.

Historical data about the Jewish population living in this area is given in the first chapter.

The life of the Jews since their move to the Balkans until the start of World War Two is depicted in the second chapter. Most of the text is about the life in their community, in all stages of life, along with the economic and social status.

The third and fourth chapters are the tragic events that destroyed the Jews and took place between the years of 1942. and 1945., along with their return after the war. The chapters also discuss the righteous people from the Balkans that helped the Jews.

The Second part of the book is divided into Memories and Portraits- the neighbours we had that are now gone. The memories of thirty respectable citizens, of different nationalities, about their lives alongside the Jews and their different ori-

gins, nationality and religion. These documents are from Novi Pazar, Raska, Tutin, Sjenica and Duga Poljana. Through their testimonies, it is shown that peaceful life is achievable, with mutual tolerance and acceptance of differences. From this we can notice subtle and early starts of antisemitism in all, especially multicultural environments, and we can further prevent similar tragedies taking place ever again.

Four jewish families are described in Portraits, each living in Novi Pazar but in different periods of history. Each of them contributed significantly to economy, social life. They all left a mark, which will be kept as a part of non material culture, since there are no more Jews in this area.

The lists of the victims of the Holocaust are in the Attachements

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=411.16)(497.11 Нови Пазар)

94(497.11 Нови Пазар)

МЕНТОВИЋ, Менто, 1947-

Jevreji Novog Pazara i okoline / Mento Mentović,
Mirjana Ajbl. - Beograd : Jevrejski istorijski muzej :
Savez Jevrejskih opština Srbije, 2019 (Beograd : Lion). - 195
str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 300. - Str. 179-180: Jevreji Novog Pazara i okoline,
autora Mr Menta Mentovića i Mirjane Ajbl, Novi Pazar 2019
/ Hivzo Gološ. - Str. 181-183: "Jevreji Novog Pazara i okoline"
autora MR. Menta Mentovića i Mirjane Ajbl / Ahmed
Bihorac. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. -

Bibliografija: str. 184-186. - Summary..

ISBN 978-86-900842-0-3 (SJO)

1. Ајбл, Мирјана, 1945- [аутор]

а) Јевреји - Нови Пазар б) Нови Пазар -
Друштвена историја

COBISS.SR-ID 273356044